ॐ

ઉપયોગી વિદ્યાકળા ગ્રંથમાળા મણકો ૫મો.

જંગલની જડીબુટ્ટી.

દ્વીતિય ભાગ.

લેખક.

વૈદ્યશાસ્ત્રી સામળદાસ સેવકરામ.

ઉપયોગી વિદ્યાકળા ગ્રંથમાળા—મણકો—૫ મો

જંગલની જડીબુટ્ટી

ભાગ બીજો.

લેખક તથા પ્રકાશક,

વૈદ્યશાસ્ત્રી સામળદાસ સેવકરામ.

સ્ત્રીરત્ના, નાગરાંગણી, પ્લેગ અથવા મરકી, પ્રાચીન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ અમૂલ્ય રત્નહાર વિગેરના કર્તા

વડાગામ—તાબા—ધોળકા—બી. બી. રેલ્વે.

પ્રથમાવૃત્તિ] પ્રત ૫૦૦ [ઈ. સ. ૧૯૧૮

કિંમત { કાચા પુઠાના રૂ. ૦—૮—૦ / પાકા પુઠાના રૂ. ૦—૧૦—૦ } પોસ્ટેજ જુદું.

અમદાવાદ—શાહપુર નવીપોળમાં આવેલા શ્રી પ્રજાહિતાર્થ
મુદ્રાલયમાં પટેલ ડાહ્યાભાઈ દલપતરામે છાપ્યું.

ભૂમિકા.

આર્ય વૈદ્યકનું મહત્વ કંઇક અંશે લોકોને સમજાય, દિનપ્રતિદિન તેના પ્રત્યે જન સમાજનો પ્રેમ વધતો જાય અને તેથી જેમ બને તેમ રોગ નિવારણ માટે દેશી ઔષધોનો વિશેષ પ્રચાર થાય તો લાખો રૂા. એ બહાને વિદેશ જતા અટકી જાય એવા હેતુથી આ પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ ગયા વર્ષમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો; જે ઇશ્વર કૃપાથી અત્યંત લોક પ્રિય થઇ પડવાથી ઘણા આનંદ સાથે આ દ્વીતિય ભાગ પણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ ભાગને પ્રમાણ ભૂત બનાવવાને માટે જેવી રીતે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો તેવીજ રીતે આ વખને પણ અનેક દેશી-વિદેશી મહાશયોએ દેશી વૈદ્યક સંબંધિ ગુજરાતી, ઇંગ્રેજી, ફારસી, મરાઠી, હીંદી, બંગાળી, જર્મન, ફ્રેન્ચ કિંવા સંસ્કૃત ભાષામાં પુસ્તકો, પેપરો, કિંવા સ્વતંત્ર લેખો સ્વરૂપે જણાવેલા અભિપ્રાયો, સાધુ, સંત, મહાત્માઓની કૃપા કટાક્ષથી સમજવામાં આવેલા ગુપ્ત ભેદો તેમજ જાતિ અનુભવનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે; જેથી આ ભાગ પણ પ્રથમ ભાગની માફક જન સમુહની પ્રીતિનું પાત્ર થઇ પડશેજ એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

દેશી વૈદ્યક પ્રત્યે જન સમાજની અભિરૂચી જો કે દિન પ્રતિદિન વધતી જાય છે, તોપણ હજુ કેટલાંએક મનુષ્યો એવી દલીલ રજુ કરે છે કે; અમને પણ દેશી ઔષધો વાપરવાની તો ઇચ્છા છે પરંતુ તેઓ વિદેશી ઔષધો જેવાં ગુણકારક નથી. બેશક ! આ દલીલ ભૂલ ભરેલી છે, કારણ જેઓના ગુણ વિષે તેઓને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે,

જેઓના ગુણ વિષે તેઓને દઢ વિશ્વાસ છે, એવાં વિદેશથી આવતાં ઔષધોનો ઘણો ખરો ભાગ એ બીજું કંઇજ નહિ પરંતુ આપણાં દેશી ઔષધોનુંજ રૂપાંતર છે. આ વાતની ખાત્રી માટે બીજા બધા પૂરાવા બાજુએ મુકીને વિદેશી ઔષધોની બનાવટ માટે ખાસ આધાર ભૂત ગણાતા, ખાસ પ્રમાણ ભૂત મનાતા " બ્રિટિશ ફાર્માકોપીઆ " નામના પુસ્તકને તપાસીએ તો તત્કાળ માલુમ પડશે કે તેમાં દાખલ કરવામાં આવેલાં ઔષધો પૈકી સેંકડે ચાળીશ ટકા એટલે લગભગ અડધા ભાગ જેટલાં ઔષધો તો હિન્દુસ્થાનની પેદાશનાંજ છે. જો દેશી ઔષધો ફાયદાકારક નથી તો પછી " ફાર્મા—કોપીઆ " માં દાખલ કેવી રીતે થયાં ? કારણ " ફાર્માકોપીઆ " એ કંઇ અનુમાનિક કિંવા કલ્પિત ગ્રંથ નથી, પરંતુ વિધવિધ ઔષધોને સેંકડો દરદીઓ ઉપર વાપરી જોતાં જે ઔષધમાં અમુક ગુણો રામબાણ રીતે રહેલા છે, એવી સેંકડો ડૉકટરોની તેમજ ગ્રેટ બ્રીટનની મેડિકલ કૌન્સિલની જ્યારે સંપૂર્ણ રીતે ખાત્રી થાય છે ત્યારેજ તે ઔષધને ફાર્માકોપીઆમાં દાખલ કરવામાં આવે છે.

દેશી ઔષધો ગુણકારી છે કે નહિ તેની શંકા આ ઉપરથી દુર થઇ હશે ! તેની સાથે એ પણ સમજાયુંજ હશે કે મનહર બાટલીઓમાં, મનહર નામવાળાં લેબલોથી વિભૂષિત થઇ મનહર રીતે પેક થઇ આવી આ દેશની લાખો રૂા. ની દોલતને વિદેશમાં વિદાય કરી દેનારાં મનહર ઔષધોનો ઘણો ખરો ભાગ એ અન્ય કંઇ વસ્તુ નહિ પરંતુ આપણા પગ નીચે અહોનિશ કચરાઇ જતી, મફત કિંવા પાણીના મુલ્યે મળતી વનસ્પતિઓનાંજ શોધી, સુધારી

પાણી, અર્ક કે એક્સ્ટ્રાક્ટના સ્વરૂપમાં બદલી નાંખવામાં આવેલાં સ્વરૂપોજ છે.

વિદેશી ચિકિત્સા પદ્ધતિઓમાં જે જે ઔષધો પ્રચારમાં છે તેવાજ ગુણવાળાં ઔષધો તો આ દેશમાં અસંખ્ય છે એમાં તો કંઇ શક નથી. પરંતુ એ ઉપરાંત બીજાં પણ અનેક એવાં ઔષધો આ દેશમાં હયાત છે કે જેની બરાબરી વિદેશી ઔષધો તો શું પરંતુ તેઓનાં અમોઘ શસ્ત્રો કિંવા અદ્ભુત શાસ્ત્રીય શોધો પણ કરી શકે તેમ નથી. આ દેશમાં એવી પણ વનસ્પતિઓ હયાત છે કે માત્ર તેઓના રસના અંજનથીજ સૂક્ષ્મ દર્શક યંત્ર વડે પણ ન જોઇ શકાય તેવી સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અદૃશ્ય ચીજોને પણ જોઇ શકાય છે. એવી પણ વનસ્પતિઓ હયાત છે કે માત્ર એકજ વખત તેઓનો રસ પીવાથી હમેંશના માટે ભૂખ અને તરસની શાન્તિ થઇ જાય છે. એવી પણ વનસ્પતિઓ હયાત છે કે જેઓના સેવનથી મરણ તુલ્ય વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલો મનુષ્ય પણ નવ યૌવન થઇ જાય છે. એવી પણ વનસ્પતિઓ છે કે જેઓના રસના સ્પર્શ માત્રથી ત્રાંબા કે કલાઇ જેવી હલકી ધાતુઓ સોના કે રૂપાના સ્વરૂપમાં બદલાઇ જાય છે. એવી પણ વનસ્પતિઓ છે કે જેના સેવનથી અતિન્દ્રિય જ્ઞાન અર્થાત્ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્ત્તમાન કાળની બાબતો જોવા, સાંભળવાની તેમજ સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

જો કે આવી વનૌષધિઓ પૈકી ઘણી ખરી સંબંધિનું જ્ઞાન આજે આપણે ગુમાવ્યું છે, તોપણ હજુ વિદેશી વૈદ્યક કરતાં કોઇ પણ રીતે આપણી ચિકિત્સા પદ્ધતિ ઊતરતો દરજ્જો ભોગવે છે

એમ માનવાને કંઇ પણ કારણ નથી. વિદેશી વૈદ્યકમાં પારંગત મનાતા જર્મન મહાન્ ડૉકટર વોન નુનડેને મહાન્ શોધ કરીને મધુ મેહના દરદ માટે જે નવિન ચિકિત્સા હાલમાં શોધી કાઢી આખા યુરોપને આશ્ચર્ય ચકિત કરી નાંખ્યું છે તે ચિકિત્સા તો આપણા દેશમાં છેક પ્રાચીન કાળમાં લખાએલા ચરક સંહિતા નામે ગ્રંથમાં સંપૂર્ણ રીતે વર્ણવવામાં આવી છે. " લેન્સેટ " નામનું વિશ્વ વિખ્યાત વૈદ્યક પેપર સને ૧૯૧૫ ના નવેમ્બર માસના અંકમાં જણાવે છે કે આ ચાલુ લડાઇમાં જખમો ઉપર બીજાં કોઇ પણ ઔષધો કરતાં મનુષ્યનું મુત્ર વિશેષ ગુણકારી થઇ પડયું છે. આ વાતને વિદેશીઓ ભલે એક નવિન શોધ તરીકે માને, પરંતુ આપણા દેશમાં તો એક અજ્ઞાન બાળક પણ આ વાતથી અજાણ્યું નથી અને તેથી કોઇ પણ કારણથી તેના શરીરનો કોઇ પણ ભાગ જો કપાય છે તો તે ભાગ ન પાકતાં રૂઝાઇ જાય એટલા માટે બીજો કોઇ પણ ઉપાય ન કરતાં તે કપાયેલા ભાગ ઉપર તરતજ પેશાબ કરી નાંખે છે. સર્પ દંશમાં સુવર્ણ ભસ્મ અજબ ગુણ કરે છે એવું એક ડૉકટરે હાલમાં સિદ્ધ કર્યું છે પરંતુ એ વાત પણ ચરકે સ્પષ્ટ રીતે કહેલી છે. હમણાંના ડૉકટરોએ મહા ભારત પરીશ્રમના અંતે એક એવી નવિન શોધ કરી છે કે જલોદરના રોગીને મીઠું ખાવાને આપવું નહિ. આ વાત પણ ચરકે દર્શાવેલી છે, એટલુંજ નહિ કિન્તુ વિશેષમાં એમ પણ કહેલું છે કે મીઠાના બદલે ગૌ મુત્ર આપવું જેથી જળોદરનું પાણી મુત્ર માર્ગે જલદી વિસર્જન થાય છે. આ વાત વિદેશી ચિકિત્સકોના ધ્યાનમાં હજુ ઊતરી નથી જેથી તેઓની ચિકિત્સા પદ્ધતિમાં ગૌ મુત્ર જેવું

ઉત્તમ મુત્રલ ઔષધ દાખલ કરવામાં આવ્યું નથી. આંતરડાંને કંઇ પણ ઇજા ન કરતાં તેમાં રહેલા મળને કાઢી નાંખવાને નિર્ભય જુલાબ માટે એરંડીયું આપવાને ચરકે જણાવેલું છે તેવીજ રીતે વિદેશીઓએ પણ અનુકરણ કરેલું છે. દમના રોગ માટે ધંતુરાનો અને મરડા કે સંગ્રહણીના દરદમાં બીલીનો ઉપયોગ કરવાની ડૅાક્ટરો મજબુત રીતે ભલામણ કરે છે પરંતુ એ સિદ્ધાન્ત પણ ઘણા સમયથી દેશી વૈદકમાં ચાલ્યો આવે છે. ક્ષયના દરદ ઉપર ડૅાક્ટરો જે ઔષધો આપે છે તેજ ઔષધો ૧૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે ચરકાચાર્યે જણાવેલાં છે. ભયંકર તાવની બિમારી માટે ડૅાક્ટરોમાં જે નવિન ચિકિત્સા આજકાલ અજવાળામાં આવી છે તે પણ ચરકમાં પરીપૂર્ણ છે.

આ રીતે જે જે વાતો નવિન શોધોના નામે આજકાલ અજવાળામાં આવતી જાય છે, તે તો બધી દેશી વૈદકમાં હજારો વર્ષો પૂર્વે લખાએલી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ઉપરાંત બીજી પણ એવી અનેક બાબતો આપણા વૈદકમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે જેના વિષે લેશ માત્ર પણ વિદેશીઓને માહીતિ નથી.

હૃદયની ગતિ જાળવી રાખવાને માટે ડીજીટેલીસ નામનું ઔષધ વિદેશી વૈદકમાં વપરાય છે પરંતુ તેવું કામ કરવાને દેશી વૈદ્યોમાં કડુનો ઊકાળો નિર્ભય રીતે વપરાય છે. પોટાસ બ્રોમાઇડનું કામ હરમલ નામની ઔષધિ કરે છે, બ્રાઇટડીઝીઝ એટલે ગુરદાના દરદ માટે સ્પિરિટ ઈથર નાઇટ્રોસીના બદલે અનંત મુળ ઘણું સરસ કામ કરે છે. આઇપીકાકની જગ્યા મફત મળતો આકડો સારી પેઠે લેઇ શકે છે. કવાસીયાનું કામ લીંબડો બજાવે છે અને કુલ-

આના ગુણો ગળો, ગૈયાકમના ગુણો ચંપો, જાલપનો ગુણ કાળા દાણા, ગેલિકનો ગુણ માયાં, કાઇસોફેનિકનો ગુણ કુવાડીયો, થાઇમલનો ગુણ અજમો, બેલાડોનાનો ગુણ ધતુરો, વેલેરીયનનો ગુણ જટામાંસી, સેન્ટો નાર્ડનનો ગુણ કીરમાણી અજમો અને હેઝેલીનના જેવો રક્ત સ્તંભક ગુણ નાગલી દુધેલી સમાવે છે.

આ રીતે વિદેશીઓની હરીફાઇમાં ઉતરી શકે તેવી તો આ દેશમાં અસંખ્ય ઔષધિઓ છે પરંતુ એ ઉપરાંત એવી પણ ઔષધિઓ છે કે જેઓની બરાબરી કરી શકે તેવાં ઔષધો વિદેશી વૈદ્યકમાં નથી. પોડોફાઇલીન અને ટેરેકસીના ડોઝ પીવા છતાં પણ ન મટનારો કમળો માત્ર કુકડવેલનો રસ સુંઘવાથી મટી જાય છે. ઘામાંથી વહેતું લોહી માત્ર અઘેડાનો રસ ચોપડવાથી બંધ થાય છે. ઢોરનાં ચાંદાંમાં પડેલા કીડાઓ ફીનાઇલના બદલે મફત મળતા કલિહારીના મુળનો રસ નાંખવાથી દુર થાય છે. શરીરમાં ખુંચી બેઠેલું શલ્ય વગર શસ્ત્રે માત્ર વિશલ્યાનો રસ ચોપડવાથી બહાર નીકળી જાય છે. છરી, તરવાર કે ચાકુથી જખમી થયેલા મનુષ્યના ઘામાં નાગબલા એટલે ગંગેટીનો રસ ભરવાથી તત્કાળ વેદના શમી જાય છે. સહદેવીનાં છોડને વાટીને તેનો રસ માથે ચોપડવાથી ભયંકર તાવ પણ ઉતરી જાય છે. અને ખાટી લુણીની લુગદી બનાવી માથે મુકવાથી બરફની ગરજ ટળી જાય છે.

અરે! આતો કેવળ સ્વલ્પમાત્ર દિગ્દર્શન કરાવ્યું, પરંતુ દેશી વૈદ્યકમાં આવી તો અનેક ખૂબીઓ રહેલી છે, અને જ્યારે એવા અનેક ખૂબીઓ આપણા વૈદ્યકમાં રહેલી છે ત્યારે વિદેશી વૈદ્યકમાં

નવિન શું છે ? વિદેશી ચીજોના મોહમાં પડી દેશી વૈદ્યક પ્રત્યે દિન–પ્રતિદિન કરવામાં આવતી બેદરકારીના લીધે તે સબંધિ વધતું જતું અજ્ઞાન એજ માત્ર નવિન છે. જ્યારે આમ છે અને વળી આજકાલ આઠ, દશગણા પૈસા ખર્ચતાં પણ વિદેશી ચીજો મળતી નથી, ત્યારે ઉગ્રસ્પિરિટના યોગથી તૈયાર કરવામાં આવેલી ટિંકચર, એકસ્ટ્રાકટ વિગેરે અર્ધ ઝેરી વિદેશી ઔષધિઓનો મોહ છોડી દેઇ તેમજ ઉંટ વૈદ્યોના પાલે પડી પારો, સોમલ, હરતાલ વિગેરે હળાહળ ઝેરોની અશુદ્ધ બનાવટોનું સેવન કરી એક રોગ મટાડવાને બદલે બીજાં અનેક દરદોના ભોગ થઇ પડયા સિવાય અતિપવિત્ર, નિર્ભય, કદી પણ અવગુણ ન કરનારી, જ્યારે જોઇએ ત્યારે સરળતાથી મળી શકનારી, અલ્પમુલ્યવાળી છતાં અમુલ્ય, ગુણકારી દેશી વનસ્પતિની જડીબુટ્ટીઓનોજ ઉપયોગ કરો કે જેથી તમારી તનદુરસ્તીને અજબ ફાયદો થાય, દેશી વૈદ્યક મૃતસંજીવન થાય, વૈદ્યોનો ઉત્સાહ જાગૃત થાય અને દેશની દોલત વિદેશ ન ધસડાઇ જાય. એજ. સુજ્ઞેષુનાકિમ્ બહુના. તથાસ્તુ.

વડાગામ—મહીકાંઠા.	આપનો.
મહાશિવરાત્રિ–સં. ૧૯૭૪	વૈદ્યશાસ્ત્રી સામળદાસ સેવકરામ.

દરદો અને તેના અનુભવિક ઉપાયો.

ગ્રાહકોને સૂચના.

હવે પછીનો મણકો જુલાઇમાં બહાર પડશે, માટે ત્યાં સુધીમાં ઉતાવળ કરવી નહીં, છતાં કોઇ જાતનો ખુલાસો જોઇતો હોય તો, રીપ્લાઇ કાર્ડ અથવા ટીકીટ મોકલી મેળવવો.

મેનેજર.

જંગલની જડીબુટ્ટી.

દ્વીતિય ભાગ.

नमामि धन्वन्तरिमादिदेवं ।
सुरासुरैर्वंदित पाद पद्मम् ॥
लोके जरारुग्भय मृत्यु नाशं ।
धातार मीश विविधौषधीनाम् ॥

સુર અને અસુર, દેવ અને દાનવો સર્વેથી એક સરખી રીતે પૂજાયેલા, વિવિધ ઔષધીઓને ધારણ કરનાર ભગવાન્ સ્વરૂપ, જગત્‌ને રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણના ભયથી બચાવનાર એવા આદિ દેવ " ધન્વન્તરિ " ને નમસ્કાર કરૂં છું.

અજમો.

સં. યવાની, દીપ્યક. हिं. અજવાયન. म. ઓવા. તે. ઓ-મમ. फा. નાનુખા. इं. Bsrhops eoed ला. Carum Copticum.

વિવરણ—અજમો એ પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે અને છેક નાનામાં નાના ગામડામાં પણ તે મળી શકે છે. એનાં બીયાંને પાણી સાથે પલાળીને દારૂ ગાળવાની રીત મુજબ અર્ક ખેંચવાથી તેમાંથી એક જાતનું તેલ નીકળી અર્ક જળની સપાટી ઉપર ઠરી જઇ સળીઓ જેવાં ફુલો બંધાઇ જાય છે, જે "અજમાનાં ફુલ" ના નામે બજારમાં વેચાય છે જેથી દરેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપયોગ—અજમામાં ઊષ્ણ, તીક્ષ્ણ ગુણ હોવાથી દીપન પાચન તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વળી તે વાયુ, કફ, ઊદર રોગ, આફરો, ગુલ્મ, બરોળ અને કૃમિનો નાશ કરવા માટે પણ બહુ વપરાય છે. શ્વાસ, ખાંસી, ઊલટી અને અજીર્ણના દરદમાં પણ તેનાથી સારો ફાયદો થતો જોવામાં આવે છે. વૃન્દ કહે છે કે અજમાનું ચૂર્ણ બીડલુણ કિંવા સિંધાલુણ સાથે લેવાથી પવનનો, ઝાડાનો અને પેશાબનો ખુલાસો થાય છે. અને ભાવમિશ્ર જણાવે છે કે દરરોજ સવાર, સાંઝ એક તોલો અજમાના ચૂર્ણને ગોળ સાથે મેળવીને ખાવું. એમ સાત દિવસ ખાવાથી શીળસનું દરદ દુર થાય છે. કોલેરાના દરદમાં દેશી તેમજ એંગ્લોઇંડીઅન ચિકિત્સો તરફથી અજમાને ઘણી ઊંચી જગ્યા આપવામાં આવી છે, કેમકે તેના ઉપયોગથી ખાસ કરીને કોલેરાની પ્રાથમિક સ્થિતિ એટલે ઝાડો, ઊલટી બંધ થાય છે.

હાલમાં દરેક દરદો માટે જુદી, જુદી જાતની અનેક પેટંટ દવાઓ પ્રસિદ્ધ થાય છે. વળી મુસાફરીમાં અચાનક થઇ આવનારાં દરદો ઉપર કામ લાગે એવી ઔષધોવાળી "પ્રવાસ પેટીઓ" ખરીદવાને માટે પણ કેટલાએક વૈદ્યો અગર તો ડોકટરો તરફથી

અલામણો થાય છે. આ બધી દવાઓ ખરીદવા માટે ભારે રકમનું ખર્ચ થાય છે છતાં તેનું ફળ જોઇએ તેવું સંતોષકારક આવતું નથી અને ખર્ચેલી રકમ ફોગટ જાય છે. પરંતુ અજમામાંથી એક એવી દવા બની શકે છે કે જેને તૈયાર કરવા માટે વધારે રકમ ખરચવી પડતી નથી. માત્ર જુજ પૈસામાં અને થોડાજ સમયમાં સહેલાઇથી તૈયાર થાય છે છતાં મનુષ્ય જાતિને હાલચાલ થતાં અનેક દરદો તેના વડે નાબુદ કરી શકાય છે. અને તેથી મુસાફરીમાં પણ તે દવાની માત્ર એકજ બાટલી સાથે હોય તો બીજી દવાઓની કિંવા વૈદ્ય, કે ડોકટરની એકદમ જરૂર પડતી નથી. આ દવા બનાવવાની અને તેને વાપરવાની રીત નીચે મુજબ છે.

અજમાનાં ફુલ, પીપરમીન્ટનાં ફુલ અને દેશી કપુર એ ત્રણે ચીજો સરખા ભાગે લેઇને એક સ્ટોપર એટલે કાચના બુચવાળી સફેદ શીશીમાં નાંખી દાટો બરાબર રીતે બંધ કરીને તે શીશી તડકામાં અથવા તો ગરમ જગ્યાએ રાખી મૂકવી જેથી બધી ચીજો પોતાની મેળે ઓગળી જઇને મનહર કેસરી રંગનું પ્રવાહી તૈયાર થશે. આ પ્રવાહી સર્વ વ્યાધિહર એટલે દરેક દરદોને મટાડનારૂં છે. માથું દુઃખવું, દાઢ દુઃખવી, પાંસળીઓમાં શૂળ આવવું, બરેડા, છાતી કે કમરમાં ફાટ થવી, સાંધા દુઃખવા કિંવા સંધિવા કે નજલાને લીધે વેદના થવી વિગેરે દરદોમાં પીડાવાળા ભાગ ઉપર આ દવા મસળવાથી તરતજ આરામ જણાય છે. દાદર, ખસ, લુખસ, ફોલ્લા, મ્હોંડા ઉપરના ખીલ, અળાઇઓ વિગેરે ઉપર ચોપડવાથી સારો ફાયદો થાય છે. પ્લેગ અથવા ગાંઠીયા તાવના દરદીને દર બે, બે કલાકે આ દવાનાં બેથી, ત્રણ ટીંપાં પાણી સાથે પાવાથી

તેમજ ગાંઠ ઉપર ચોપડીને તેના ઉપર શેક કરવાથી ઘણા કેશો બચી જાય છે. ઝાડા, મરડો, ચૂંક, શૂળ, શરદી, સળેખમ, શ્વાસ, સસણી, દમ, ખાંસી, ગોળો, ઉલટી, કોલેરા વિગેરે દરદો માટે પતાસા ઉપર અથવા તો ખાંડમાં આ દવાનાં બે, થી ચાર ટીંપાં નાંખીને ખવડાવવાથી તે, તે દરદો નાબુદ થાય છે. વળી આ દવા ચોપડવાથી સાપ, વીંછી, ભમરી અને મધમાખીના ડંખનું ઝેર પણ ઉતરે છે, તેમજ અર્શ એટલે મસાની પીડા પણ શાન્ત થાય છે. નામરદીવાળા દરદીઓ જો ગાયના ચોખ્ખા ઘીમાં આ દવાનાં બે, ત્રણ ટીંપાં મેળવી જનનેન્દ્રિય ઉપર મસળે અને પછી તેના ઉપર નાગરવેલનુ પાન બાંધે તો નિર્બળ, શિથિલ અને જાગૃતિ વગરની થઇ ગયેલી નસો પાછી બળવાન અને સતેજ બને છે. બાળકોનાં હરેક જાતનાં દરદોમાં આ દવા શક્તિના પ્રમાણમાં બે, થી ત્રણ ટીંપાં જેટલી લેઇ મધ સાથે મેળવીને આપવાથી ફાયદો થાય છે. આ દવાનાં ચાર ટીંપાં મધની સાથે જો સ્ત્રીઓ પીએ તો તેથી ઋતુ સંબંધીના સર્વ વિકારો તેમજ પ્રદર દુર થાય છે.

એ રીતે આ સર્વ સામાન્ય ઉપાય સ્ત્રી, પુરૂષ, અને બાળકોનાં સર્વે દરદો ઉપર ગુણકારી નીવડે છે, જેથી જેની પાસે આ દવા તૈયાર હોય છે તેને હાલચાલ થતાં દરદો માટે બીજી દવાઓની જરૂર રહેતી નથી. કારણ કે તે હરેક રોગમાં કામ લાગે છે. આ ઔષધના આવા ચમત્કારીક ગુણોને લેઇને લાહોર, મથુરા, બીયાવર વગેરે શહેરોના ધંધાદારી વૈદ્યો અને ચાલાક જનો તેન અથાગ શ્રમે શોધી કાઢેલી રામબાણ પેટન્ટ દવા મનાવી રહ્યા છે અને " અમૃતધારા " પિયૂષધારા " " સુધાસિંધુ " "અમૃતબિન્દુ"

વિગેરે ભિન્ન, ભિન્ન નામો સાથે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકી હજારો રૂપૈયા કમાઇ રહ્યા છે. આ રીતે પૈસા કમાવાનો તેઓને પડતો અચ્છો તડાકો જોઇને ગુજરાતના પણ કેટલાએક વ્યાપારીઓએ તેઓનું અનુકરણ કર્યું છે, અને આ પ્રવાહી બનાવવાને માટે મેળવવામાં આવતાં ઔષધોના માપનાં ફાવે તેમ વધઘટ કરીને અનેક ચિત્તાકર્ષક નામવાળાં પેટન્ટ મેડીસીનો તૈયાર કર્યાં છે. આમ સ્વચ્છંદ રીતે જુદી જુદી બનાવટો બનાવવામાં માત્ર આ ચીજોના માપમાંજ વધઘટ કરાય છે, અગર તો કદાચ કોઇ વધારાની ચીજ ઊમેરાય છે, પરંતુ મુળમાં તો એ ત્રણે ચીજો ઓછા વધતા પ્રમાણુમાં હોયછેજ.

કોઇ, કોઇની બનાવટમાં એ ત્રણે ચીજો સરખા ભાગે નહોતાં પીંપરમીન્ટનાં ફુલ એક ભાગ, અજમાનાં ફુલ બે ભાગ અને કપુર ચાર ભાગ હોય છે, ત્યારે કોઇની બનાવટમાં એક ભાગ પીંપરમીન્ટનાં ફુલ અને કપુર તથા અજમાનાં ફુલ એ બન્ને ચીજો સરખી એટલે બે, બે ભાગ હોય છે. વળી કોઇ કોઇ ખાનગી બનાવટ કરવાવાળાઓ આ ઔષધનું પ્રવાહી તૈયાર થયા પછી તેમાં સખ્ત જાતનો લીકર એમોન્યા પણ ચોથા ભાગનો મેળવે છે.

આ રીતે આ ઔષધને બનાવવાની આજકાલ જો કે અનેક રીતો પ્રચલિત છે તો પણ ત્રણે ચીજો સરખા ભાગે લેવી એ રીત વધારે અનુભવિક છે. જે લોકો કપુરના ભાગો વધારે પ્રમાણુમાં લેઇને આ ઔષધ તૈયાર કરે છે તેઓના કરતાં ત્રણે ચીજો સરખા પ્રમાણમાં લેઇને કરવામાં આવેલું ઔષધ કિંમતમાં કંઇક મોંઘું પડે ખરૂં ! પરંતુ ગુણમાં પણ તેટલા પ્રમાણમાં અધિક થાય છે.

અને તેથી અમારા અનુભવ પ્રમાણે તો ત્રણે ચીજો સરખા ભાગે લેઈ ઉપર જણાવ્યા મુજબ કાચના બુચવાળી સફેદ બાટલીમાં નાંખી તેના ઉપર બરાબર રીતે બુચને બંધ કરીને તડકામાં અગર તો ગરમ જગ્યામાં રાખી મુકવાથી જ્યારે તે બધી ચીજો પોતાની મેળે ઓગળીને પ્રવાહીરૂપે થઈ જાય ત્યારે સારી પેઠે હલાવીને એક રસ કરવી અને પછી "કૃષ્ણ કુપી" "અમૃત કુપી" "અમર કુપી" "અમી કુપી" "મૅજીક કુપી" "અજરામર કુપી" "સુધાનીધિ" વિગેરે એકાદ મન પસંદ નામનું લેબલ મારી રાખી મુકવી. અને જ્યારે જોઈએ ત્યારે ઉપર બતાવેલી વિધિ મુજબ જુદાં જુદાં દરદો માટે ઉપયોગ કરવો.

અળસીઆં.

સં. ભૂનાગ, ભૂલત્તા. મ. ગાંડુળ. ઈં. Earth worm.

અળસીઆં એ પ્રસિદ્ધ પ્રાણી છે. ચોમાસાની ઋતુમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એ વીંતભર લાંબો હોઈ લાલ રંગનાં હોય છે. એનો આકાર સાપને મળતો હોય છે અને ઊત્પત્તિ જમીનમાંથી થાય છે માટે સંસ્કૃત ભાષામાં ભૂનાગના નામથી ઓળખવામાં આવ્યાં છે.

ઉપયોગ—અળસીઆંમાં ઘણા અજાયબ ગુણો રહેલા છે. અને તેથી તે જુદાં જુદાં કાર્યોની સિદ્ધિ માટે જુદી જુદી રીતે વપરાય છે, જેમાંની મુખ્ય આ મુજબ છે.

૧. નપુંસકતા માટે—બશેર અળસીઆંને લાવીને છાશમાં ધોઇ નાંખી પીવાનો દારૂ ગાળવાની રીત મુજબ નલિકાયંત્રથી તેનો અર્ક કાઢવામાં આવે છે જે નાગરવેલના પાન સાથે દરરોજ સવાર, સાંઝ એક, એક ટીંપા જેટલો ખાવાથી નપુંસક સ્થિતિમાં આવી પડેલા પુરૂષને ત્રણ દિવસમાં પુરૂષાતન પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. વાળાના દરદ ઉપર—સુકાં અળસીઆંનું ચૂર્ણ કરી દરરોજ સવાર, સાંઝ એક વાલ ચૂર્ણ લેઇ ગોળ સાથે ગોળી કરીને આપવાથી ત્રણ દિવસમાંજ શરીરમાંના સર્વે વાળા બળી જાય છે. આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે કેવળ દુધ ભાતનોજ ખોરાક ખાવો.

ભૂનાગ સત્વ વિધાન—જે જમીનમાં સોનું, રૂપું, ત્રાંબું કિંવા લોઢું ઉત્પન્ન થતું હોય એવી જમીનમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ૨૫૬ તોલા અળસીઆં લાવી પ્રથમ હળદરના રસથી ધોઈ પછી ચોખા પાણીથી ધોઇને સાફ કરવાં, બાદ ચોવીશ કલાક અગાઉથી ભુખ્યા રાખેલા મોર કિંવા જુવાન કુકડાને તે બધાં અળસીઆં ધીરે ધીરે ખવડાવી દેવાં, અને તેની જે હગાર નીકળે તે લઈ લેઇને જવખાર અને ખાટા લીંબુના રસ સાથે ઘુંટીને સખ્ત તડકે સુકવી એક કુંડામાં નાંખી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી બાળીને રાખ કરવી. એ રાખમાં ગોળ, ગુગળ, સફેદ ચણોઠી, ઘી, મધ અને ટંકણખાર એ ચીજો સરખા ભાગે મેળવી સારી પેઠે ઘુંટી માટીની મજબુત મોટી મુષ એટલે સોની લોકો સોનું રૂપું ગાળવાને વાપરે છે તેવા કુલડામાં નાંખી તે કુલડાને લુહારની ભઠ્ઠીમાં મૂકી લગભગ એક કલાક સુધી સખ્ત અગ્નિવડે ધમવી, બાદ ભઠ્ઠીમાંથી કુલડાને કાઢી લેઇ ઠંડુ પડવા દેવું તેથી તેની અંદરની બધી ચીજો પીંગળીને એક

બીજા સાથે મળી જઇ કાટોડા જેવો પદાર્થ બની ગયેલો દૃષ્ટિએ આવશે. એ કાટોડાઓને બારીક ખાંડીને પાણી વડે સારી પેઠે ધોઇ નાંખતાં તેમાંથી જે રવા એટલે કણીઓ જેવો પદાર્થ દૃષ્ટિએ આવે તે જાળવીને કાઢી લેવો, અને તે રવાઓને ફરીથી કુલડામાં નાંખી સોનું ઓગળે એટલા અગ્નિ વડે ધમવાથી તે બધા પીગળી જઇ એક રસ થઈ જાય ત્યારે તે રસની એક ઢાળકી પાડી લેવી.

આ મુજબ વિધિથી કાઢવામાં આવેલું અળસીઆંનું સત્વ કે જે ત્રાંબા જેવા રૂપ, રંગ, આકારનું નિકળતું હોવાથી "ભૂનાગ તામ્ર" એટલે અળસીઆંનું ત્રાંબુ એવા નામથી પણ ઓળખાય છે તે બે આનીભાર અને ચોખ્ખું સોનું અડધો તોલો લેઇ બન્નેને ભેગાં ગાળીને એક વીંટી બનાવવી. જે એક સાધારણ વીંટી નહિ પરંતુ ખરેખર ! અદ્‌ભુત ચમત્કારિક જાદુઇ વીંટી તરીકે કામ કરશે. જો કોઇ સ્ત્રીને પ્રસવ થતો અટકયો હોય અને તેથી તેને કષ્ટ થતું હોય તો આ વીંટીને થોડાએક પાણી સાથે સારી પેઠે ધોઈ નાંખી તે પાણી પીવાથી તત્કાળ પ્રસવ થશે. વળી આ પ્રમાણે વીંટી ધોઇને તૈયાર કરવામાં આવેલું પાણી દરરોજ આંખોમાં નાંખવાથી ભયંકર નેત્ર રોગો પણ નાબુદ થશે, અને જેને સર્પદંશ થયો હોય તેને આ પાણી પાવાથી તત્કાળ વિષ ઊતરી જશે.

એક કઢાઈમાં થોડું એક તલનું તેલ નાંખી તેમાં આ વીંટીને મૂકી તેલને સારી પેઠે કકડાવી શિતળ થયેથી એક બાટલીમાં ભરી રાખવું. આ તેલ કાનમાં નાંખવાથી કાનનાં દરદો દુર થાય છે.

અર્શ ઉપર ચોપડવાથી અર્શની પીડા નાબુદ થાય છે. ગુમડાં, વ્રણ કોઢ કિંવા કોઇ પણ કારણને લીધે પડેલાં ચાંદાં; ચાંદીઓ, ભાઠાં વિગેરે ઉપર ચોપડવાથી બીજા કોઇ પણ ઔષધ કરતાં જલદી રૂઝ આવે છે. વાયુના ચસકા, શૂળ વિગેરે ઉપર માલીસ કરવાથી થતી વેદના તત્કાળ શમી જાય છે.

વળી આ સત્વનો સંયોગ થવાથી પારો ઊડી ન જતાં અગ્નિમાં સ્થિર થાય છે અને તેથી મહીનાથ નામનો મહાન્ સમર્થ જૈન તિર્થંકર પોતાના "ધાતુ રત્ન વિલાસ" નામના ગ્રંથમાં જણાવે છે કે :—

भूताम्रपात्रे रस कोरि मारा मपुरिकानांच सागांबुनाथीः ॥
अथ प्रदीपाग्नि दद्याच्च रात्रौ सप्ताहके हेम भवेध्द्रुवंहि ॥

પાંચ તોલા ચોખ્ખું અળસીયાંનું ત્રાંબુ લેઇ તેની એક પાતળી પત્રાવાળી વાડકી બનાવવી. એ વાડકીમાં પાંચ તોલા પારો નાંખી રાત્રિના સમયે ચુલે ચઢાવી નીચે કેવળ દીવાની જ્યોત જેટલો અગ્નિ સળગાવવો અને વાડકીમાં સાગનાં કોમળ પાંદડાંમાંથી કાઢેલા રસના ટુવા દેતા રહેવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવાથી તે પાત્ર સોનાનું થઇ જાય છે.

"યોગ રત્નાકર" નામના પ્રતિષ્ઠિત વૈદ્યક ગ્રંથમાં જણાવેલું છે કે:—

भूलता शीखरीमूलं वारिणामर्दयेद्दढम् ॥
तन्मूषां लेपयेन्मध्ये तन्मध्ये निक्षिपेद्रसम् ॥
पंचटंक प्रमाणां तां मूषामंगारकेक्षिपेत् ॥
एवंबद्धोभवेत्सूतो मूषान्न्तःस्थोद्दढो भवेत् ॥

અળસીઆં અને અધેડાનાં મૂળ એ બન્ને સરખા ભાગે લેઇ પાણી સાથે સારી પેઠે ખરલ કરીને એક માટીની કુલડીમાં તેનો લેપ કરવો. બાદ એ કુલડીમાં પાંચ ટાંક પારો નાંખી તે કુલડીને કોલસાના અંગારામાં મૂકવી જેથી પારાની કુલડીની અંદર ગોળી બંધાઇ જશે.

આ સિવાય બીજા પણ અનેક ચમત્કારીક પ્રયોગો શાસ્ત્રોમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે, પરંતુ ધર્મનાબાધને લેઇને એક પણ પ્રયોગ અમે અજમાવી શકયા ન હોવાથી વિશેષ વિવેચન કરવું યોગ્ય ન ધારી આટલેથીજ અટકીએ છીએ. જેને એવો બાધ ન હોય તે જો આ પ્રયોગો અજમાવી તેનું પરીણામ જણાવશે તો દેશી વૈદકની સેવા કર્યા બદલનો મહાન ઉપકાર થશે.

અરડુસી.

સં. વાસા, આટરૂષ, હિં. અરૂસા મ. અડુળસા બં. વસાકા, બાકસ તૈ. આડાસારં फा. Adhatoda Vasika.

વિવરણ—એનાં ઝાડવાં ચારથી આઠ ફીટ ઊંચાં થાય છે, જેમાં સામસામી ઊંચી ચડતી શાખાઓ નીકળી તેઓના ઉપર ચારથી આઠ ઈંચ લાંબાં અને બેથી ત્રણ ઈંચ પહોળાં પાંદડાં એક બીજાની સામસામે આવે છે. પુષ્પો ધારણ કરનારી સળીઓ લાંબી કલંગી જેવી હોય છે, અને તેઓ ઘણું કરીને શાખાઓના છેડા પાસે નીકળે છે. ફુલો ધોળા રંગનાં અને ફીકા જાંબુડા કે ભુરા

રંગનાં છાંટણાંવાળાં હોય છે, ફળો ૦।।। ઈંચ લાંબાં અને ચાર બીજવાળાં હોય છે.

ઉપયોગ—અરડુસી ઘણા લાંબા સમયથી દવા તરીકે એટલી બધી પ્રખ્યાત થયેલી છે કે સાધારણ ગામડીઆં મનુષ્યો પણ તેનો આડો, મરડો, ઉલટી, તાવ, ત્રિદોષ, કમળો, સોજા, સંધિવા વિગેરે અનેક દરદો ઉપર ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ દેશી વૈદકમાં ખાસ કરીને તે જુની ઉધરસ, દમ, કફ અને ક્ષય રોગનો અકસીર ઉપાય મનાય છે અને તેથી પ્રાચીન વૈદ્યોએ તેની એટલા સુધી પ્રશંશા કરેલી છે કે:—

वासायां विद्यमानाया माशायांजीवितस्यच ॥
रक्तपित्ती क्षयीकासी किमर्थमवसीदति ॥

અરડુસી હયાત હોવા છતાં રક્તપિત્ત, ક્ષય અને ખાંસીના દરદીઓએ જીવવાની આશા શા માટે છોડવી જોઈએ.

જો કે દેશી વૈદ્યોને તો તેના ગુણોનો આટલો બધો વિશ્વાસ છે અને તેથી ક્ષયના દરદ ઉપર પણ તેનો છુટથી ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ આ દેશમાં થતી વનસ્પતિઓના ગુણ દોષ નક્કી કરવાને હિન્દુસ્થાન સરકારે નિમેલી "ઇન્ડાઇજેન્યસડ્રગ કમિટિ ઓફ ઇન્ડીઆ" પોતાના રિપોર્ટમાં જણાવે છે કે:—

It may be observed here that the verdicts of recent trials in Indian hospitals may be said to confirm belief in the plant as affording

relief in chronic bronchitis and asthma, but to preclude acceptance of its reputed virtue in cases of phathisis.

તે વાત તો અહીંઆં જણાવવી જોઇએ કે હિન્દુસ્થાનની હૉસ્પિટાલોમાં હમણાં કરવામાં આવેલી અજમાયશોના પરીણામમાં આ છોડ જુની બ્રોન્કાઇટીસ એટલે શ્વાસ નળીની ખાંસી તેમજ દમના રોગમાંથી દરદીને મુક્ત કરે છે એમ મનાયું છે. પરંતુ ક્ષયના દરદને નાબુદ કરવાની બાબતમાં આ દવાના જે વિશાળ ગુણો ગવાએલા છે તે ખરા છે કે કેમ તે માનવામાં વાંધો છે.

"ફારમાકોપીઆ: ઑફ ઇન્ડીયા" નામે પુસ્તકનો લેખક પોતાના ખાસ અનુભવથી આ દવાની ખાંસી તથા દમના દરદ માટે મજબુત ભલામણ કરે છે પરંતુ તેને એવી ખાંસી તથા દમમાં વાપરવાને કહે છે કે તેની સાથે તાવ હોય નહિ. આ વાતને ધ્યાનમાં રાખવાની તે ખાસ કરીને ભલામણ કરે છે, જ્યારે દેશી વૈદ્યો પોતાના વંશપરંપરાના લાંબા સમયના અનુભવથી જણાવે છે કે તાવવાળા કેસોમાં પણ તે ફાયદો કરે છે. માત્ર તે તાવ વાયુથી પેદા થએલો હોવો જોઇએ નહિ.

નાકોલીની હૉસ્પિટાલના આસિસ્ટંટ સર્જન આનંદચંદ્ર મુકરી જણાવે છે કે:—આ હૉસ્પિટાલના આસિસ્ટંટ ડૉકટર ગોપાલચંદ્ર ગુગલી કે જેમને દમનો વ્યાધિ થયો હતો તેઓ બીજી બધી દવાઓમાં નિષ્ફળ થયા પછી આ ઔષધિનાં તાજાં પાંદડાં સુકવીને બીડી તરીકે પીવાનો અભ્યાસ રાખવાથી દમના દરદમાંથી મુક્ત થયા હતા.

સરજયન જે. એફ. ડબલ્યુ મીડોઝ જણાવેછે કેઃ—આનાં તાજાં પાંદડાંનો ઊકાળો કરીને આપવાથી તે સળેખમ સાથેની ખાંસીમાં બહુ ઉપયોગી નીવડે છે.

કચ્છ–ભુજના સરજન ડબલ્યુ બેરન સાહેબ જણાવે છે કેઃ—એનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરી એકથી વીશ ગ્રેનની માત્રામાં ઉત્તમ કફઘ્ન ઔષધ તરીકે જુની ખાંસી તથા દમના દરદમાં અપાય છે.

પબનાના સર. મે. આર. એલ. દત્ત જણાવે છે કેઃ—અરડુસી બે જાતની થાય છે એક લાલ ફુલવાળી અને બીજી સફેદ ફુલવાળી તેમાં પહેલી એટલે લાલ ફુલવાળી ક્ષય તથા ખાંસીની દવા તરીકે ઘણી અગત્યની છે.

મદ્રાસ ઇલાકાના ગંજા ડીસ્ટ્રીકટના સરજયન પી. ફીસલી એકાફોલ જણાવે છે કેઃ—અરડુસીનાં પાંદડાં બાફીને જો તેનાથી શેક કર્યો હોય તો ચસકા તથા સંધિવા મટી જાય છે. વળી તે સોજાઓને કમી કરવામાં પણ ઉપયોગી નીવડે છે.

બેંગલોરના સરજન મેજર જોન નાર્થ જણાવે છે કેઃ–આ વનસ્પતિ મહીસુરમાં બહુજ સાધારણ છે, અને એના મૂળનું ચૂર્ણ કરી તેનો મેલેરીયાના તાવને માટે દેશી ડૉકટરો બહુ ઉપયોગ કરે છે.

સરજન મેજર ફીટ્સ પેટીરક જણાવે છે કેઃ—દેશી વૈદ્યો પાંડુરોગ સાથેના જળોદરના વ્યાધિમાં એનો મૂત્રલ તરીકે ઉપયોગ કરે છે.

સરજન મેજર રોબ જણાવે છે કેઃ—આનાં પાંદડાંનો રસ

આમાતિસાર અને રક્તાતિસારમાં વપરાય છે અને જો મરડામાં ઘણું લોહી જતું હોય તો તેને બંધ કરવાને માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. પારીસ કેમિકલ સોસાયટીના મેમ્બર કે. એમ. નાડકર્ણી જણાવે છે કે:--The fresh juice two drachms with honey or with one drachm of gingerjuice or a decoction of the leaves and root with pepper is an excellent cough misclure useful in chronic bronchitis, asthma and consumption, The juice of the leaves is considered useful for diarrhoea and dysentery, especially in haemoptysis and in bleeding of dysentery. The strong decoetion is an efficacious fomentation to rheumatic and painful swellings and neuralgias.

અરડુસીનાં પાંદડાનો તાજો રસ બે દ્રામ એટલે લગભગ ૦॥ થી ૦॥। તોલા જેટલો લેઇને મધ સાથે અથવા તો એક દ્રામ આદાના રસ સાથે મેળવીને આપવાથી અથવા તો તેનાં મુળીયાં અને પાંદડાંનો ઊકાળો કરીને તેમાં મરીયાં કે લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ મેળવીને આપવાથી તે એક ઉત્તમ કફ મીક્શ્ચર તરીકે કામ કરે છે, અને તે સસણી, જુની ખાંસી, શ્વાસ અને ક્ષયના દરદમાં ઉપયોગી છે. વળી પાંદડાંનો રસ જે ઝાડા અને મરડામાં લોહી જતું હોય તેમાં ખાસ રીતે ઉપયોગી છે. એનો ગાઢો ઉકાળો કરી તે વડે શેક કરવો એ સંધિવા, વેદનાયુક્ત સોજા અને પક્ષઘાતમાં અસરકારક છે.

ક્ષય ઉપર આ ઔષધિ આબાદ રીતે કામ કરતી હોય કિંવા ન હોય, પરંતુ આ બધા અભિપ્રાયો તેમજ જાતિ અનુભવથી એટલું તો સિદ્ધ છે કે તે દમ, અને સસણી કિંવા સળેખમ સાથેની ખાંસીમાં રામબાણ ફાયદો કરે છે. વળી ઊલટી કિંવા ઝાડાવાટે પડતા લોહીને પણ તે અટકાવે છે. અને પાંડુ, જળોદર, સોજા વિગેરેનાં દરદો માટે પણ ઉત્તમ કામ કરે છે. આ બધાં કાર્યો માટે તેની જુદી જુદી અનેક બનાવટો વપરાય છે, પરંતુ તેઓ પૈકી વધારે પ્રચલિત બનાવટો આ મુજબ છે.

૧. વાસાસ્વરસ—અરડુસીનાં તાજાં પાંદડાંને વાટી કપડામાં નાંખી નીચોવીને રસ કાઢી લેવો. એ રસ ૦॥ થી એક તોલાના પ્રમાણુમાં લેઇ મધ કિંવા સાકર નાંખી આપવાથી ઊલટી વાટે કિંવા ઝાડા વાટે પડતું લોહી બંધ થાય છે. “યોગ રત્નાકર”

૨. વાસાવલેહ—અરડુસીનો રસ તોલા ૬૪, સાકર તોલા ૩૨ અને ઘી તોલા આઠ લેઇ મંદાગ્નિથી પકાવતાં જ્યારે ચાટી શકાય એવો અવલેહ તૈયાર થાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં આઠ તોલા લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ઉમેરવું અને જ્યારે તે અવલેહ સાફ ઠંડો પડી જાય ત્યારે એટલે બીજા દિવસે તેમાં બત્રીશ તોલા મધ મેળવીને તેને કાચ કે ચીનાઈ માટીની બરણીમાં ભરી રાખવું. માત્રા. ૦॥ થી એક તોલો. ઉપયોગ ખાંસી, દમ, રક્તપિત્ત, હૃદય રોગ અને શરૂઆતના ક્ષય ઉપર. “ભાવ પ્રકાશ”

૩. અરડુસીનું ચાટણ—અરડુસીનાં લીલાં પાંદડાંને વાટી તેનો એક ગોળો બનાવી તે ગોળા ઉપર વડનાં પાંદડાં વીંટાળી તેના ઉપર માટીનો બે આંગળ જાડો લેપ ચઢાવી અગ્નિની ભર-

ભાડમાં ભારી રાખતાં જ્યારે ગોળા ઉપરની માટી પાકીને લાલ ચરેલી જણાય ત્યારે ગોળાને ભરસાડમાંથી કાઢી લેઇ તેના ઉપર-ની માટી દુર કરી ગોળાને નીચોવીને તેનો રસ કાઢી લેવો. એ રસ ૬૪ તોલા લેઇને તેમાં બત્રીશ તોલા સાકર મેળવીને ચાસણી બનાવતાં જ્યારે મધ જેવું ચાટણ તૈયાર થાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં ચાર તોલા હળદર અને તેટલુંજ બહેડાંના દળનું ચૂર્ણ ઉમે-રવું. માત્રા ૦ાા થી એક તોલો. ઉપયોગ—ખાંસી, કફ, શ્વાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત અને ઝાડા કે ઉલટી રસ્તે પડતા લોહી ઉપર.

૪. વાસાસવ—અરડુસીનાં પાંદડાં દશ શેર લેઇ તેને ૧૦૨૪ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે ૨૫૬ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેઇ તે પાણીમાં બસો તોલા ગોળ અને સોળ તોલા ધાવડીનું ચૂર્ણ તથા તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, કંકોલ, સુંઠ, મરીઆં, પીંપર અને નાગરમોથ એ દરેક ચીજ બે, બે તોલા લેઇ તેઓનું ચૂર્ણ કરીને નાંખવું. બાદ માટીના એક રીઢા વાસણમાં કિંવા બરણીમાં ભરી તે વાસણનું મ્હોડુ બંધ કરી પંદર દિવસ રાખી મુકી પછી ગળી લેઇ ઉપયોગમાં લેવું. માત્રા ૦ાા થી બે તોલા જેટલો આ આસવ લેઈ તેટલાજ પાણી સાથે મેળવીને પીવો. ઉપયોગ—પાંડુ, જળોદર, અને સોજાના દરદ ઉપર.

૫. બ્રાઇટ ડીઝીઝ એટલે ગુરદાના દરદ ઉપર અરડુસી અને લીંબડાનાં પાંદડાં બારીને તેનાવડે પેઢુ ઉપર વરાળીઓ શેક કરવા-થી અને અરડુસીનાં પાંદડાંના ૦ાા તોલા રસમાં તેટલુંજ મધ મેળ-વીને પીવાથી અત્યંત ચમત્કારીક રીતે આરામ થાય છે.

૬. દમનાશક સીગારેટ—તાજાં પાંદડાંને સૂકવી ભૂકો કરી

એની સીગારેટ કિંવા, બીડી બનાવીને પીવાથી દમના દરદમાં ઘણી-જ ઉત્તમ અસર થાય છે.

ઈંદ્રવારણી.

સં. ઇન્દ્રવારૂણી, ગવાક્ષિ, મહાફલા, વિશાલા, મ. કાંવડળ, હિં. ઈંદ્રાયન, ધોરૂમ્બા લા. Citrullus Colocynthis.

વિવરણ—ખરાં ઈંદ્રવરણાં અથવા જેને સંસ્કૃતમાં મહાફલા કહે છે તેની જગ્યાએ કાઠીયાવાડમાં ન્હાના ફળવાળાં ઈંદ્રવરણાં એટલે ગાય વસુકણાં અને કાંટાળાં ઈંદ્રવારણાં ઔષધ તરીકે વપરાય છે પરંતુ ખરાં ઈંદ્રવરણાંના વેલા તેના કરતાં લાંબા હોય છે. એમાં તરબુચનાં પાન જેવાં વિભાગિત પાન થાય છે અને નર તેમજ માદા ફુલો એકજ વેલા ઉપર જુદાં જુદાં આવે છે, જે ફીકા પીળા રંગનાં હોય છે. ફળ ગોળાઇ લેતાં બેથી ત્રણ ઇંચ વ્યાસનાં પ્રથમ લીલાં અને પાછળથી પીળા સફેત રંગિત પટાઓ-વાળાં થાય છે જે લીસાં અને ચળકતાં હોય છે. બીજ ભૂરાં, લીસાં, ચળકતાં લંબગોળ, ચપટાં, એક છેડે ગોળાઇ લેતાં, અને બીજે છેડે અણીવાળાં હોય છે. એ અણી પાસે ધોળી ટપકી અને બન્ને બાજુએ ટુંકી બે, બે નીક હોય છે. બીજ બે લાઇન લાંબાં અને દોઢ લાઇન પહોળાં હોય છે. એનો આખો વેલો, ફળ, ફુલ અને બીજ એ બધાં કડવાંજ હોય છે.

ઉપયોગ—ઈંદ્રવરણીનાં ફળ તથા મુળથી જુલાબ લાગે છે

અને તે પિત્ત, ઉદર વિકાર, કફ, કોઢ, ગાંઠ, પ્રમેહ, ખોડ, કમળો, બરલ, વિષ, રસોળી, આમવાયુ, અંડવૃદ્ધિ વિગેરે દરદોને નાબુદ કરે છે.

"ફારમાકોગ્રાફીયા ઈંડીકા" નો લખનાર જણાવે છે કેઃ— ઈંદ્રવારણાં તીક્ષ્ણ રેચક છે અને કબજીયતને માટે ઉપયોગી છે. વળી તે યકૃત એટલે લીવરનો વરમ, પેટના સોજા, જળોદર અને જેમાં રેચની જરૂર પડે છે તેવાં દરદોમાં આપવામાં આવે છે.

મખજન ઉલઅદ્વીયા વિગેરે પુસ્તકોના લખનારા મુસલમાન ગ્રંથકારો જણાવે છે કેઃ—ઈંદ્રામણાં શરીરના બધા ભાગોમાંથી એકઠા થયેલા કફને પાડી નાંખવાને માટે એક સખ્ત જુલાબ છે. અને તેથી એનાં ફળો, પાંદડાંઓ, અને મુળીયાંઓ કબજીયતને માટે, જળોદરના માટે, કમળાના માટે, ચુંકના માટે, કૃમિના માટે અને રસવિકારના માટે વપરાય છે.

"મેટેરીયા મેડીકા ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડીયા" ના લેખક ડૉક્ટર ડીમક સાહેબ જણાવે છે કેઃ—મખજનનો લખનાર એને વાપરવાની એક એવી વિચિત્ર રીતિ બતાવે છે કે ઇંદ્રવારણીનું એક ફળ લેઇ તેની એક બાજુએથી ડગળી કાઢીને પછી તે ફળમાં મરીયાં ભરી પાછી ડગળી બંધ કરીને તેના ઉપર મટોડી લગાડીને કેટલાએક દિવસો સુધી ચુલાની પાસે ઊની રાખમાં ભારી દેવામાં આવે છે અને ત્યારબાદ તે મરીયાંને કાઢી લેઇ સુકવીને ચૂર્ણ કરી દીપન, પાચન જુલાબ તરીકે વાપરવામાં આવે છે. વળી કોઇ કોઇ પ્રસંગે મરીયાંને બદલે રેવંચીનાં મૂળીઆં પણ ભરવામાં આવે છે.

"બ્રીટીશ મેટેરિયા મેડીકા" માં જણાવવામાં આવ્યું છે કેઃ—ઈંદ્રવારણાં એ એક અતિશય પ્રવાહી રેચક મળ લાવનાર જલદ જુલાબ છે અને તેથી નિરંતરના તથા ઘણા સખ્ત બંધકોશમાં, તાવના દરદમાં, જળોદરના વ્યાધિમાં, ઋતુસ્ત્રાવ અને ગર્ભસ્થાનના દરદમાં, કાળજુ, પેટ અને કમળાના દરદમાં તેમજ માથાના જુદા જુદા વ્યાધિઓમાં વાપરવાથી ઘણીજ સારી અસર થાય છે.

આ બધા અભિપ્રાયો ઉપરથી જણાય છે કે ઈંદ્રવારણી એ એક ઉત્તમ દવા છે, તોપણ જ્યારે તે એકલી વાપરવામાં આવે છે ત્યારે અતિશય ચુંક અને અમળાટને પેંદા કરે છે અને તેથી તેને સ્વતંત્ર રીતે નહિ વાપરતાં બીજા વાતહર પદાર્થો સાથે મેળવીને વાપરવી જોઇએ કે જેથી ચુંક લાવવાની અસર કરે નહિ. આ પ્રમાણે થવાને માટે દેશી વૈદ્યકમાં અનેક બનાવટો વપરાય છે, પરંતુ એક યોગી મહાત્માની કૃપા કટાક્ષથી પ્રાપ્ત થયેલી ખાસ અનુભવિક બનાવટ આ મુજબ છે.

પવિત્ર ચૂર્ણ—અજમો ૫૦ તોલા, મીંઢી આવળનાં પાંદડાં દશ તોલા, નસોતરનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ દશ તોલા, હરડેદળ પાંચ તોલા, આમળાં પાંચ તોલા, બહેડાં પાંચ તોલા, અને સુંઠ, મરીયાં, લીંડીપીંપર, રેવંચીનો શીરો, એળીઓ, ચીત્રાનાં મૂળ, અકલગરો, મેંદાલકડી, આંબાહળદર, સાજીખાર, કુલાવેલી લાલ ફટકડી, લવિંગ, જાયફળ, સંચળ, સિંધવ, બીડલુણ, કાચલુણ, સાંભરલુણ, વડાગરૂ મીઠું, ભોંયરીંગણીનાં મૂળ, પીંપળામૂળ, કાળીજીરી, રાઇ, શાહજીરૂં, ટંકણખાર, જવખાર, મોથ એ દરેક ચીજો પાંચ, પાંચ તોલા લેઇને તેઓને ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું. બાદ ઈંદ્રવારણીનાં બીજ,

પચ્ચીશ ફળો લાવીને તેઓની એક બાજુએથી ડગળીઓ કાઢીને તે ફળોમાં એ ચૂર્ણને ભરીને તે ફળોને કપડ માટી કરીને છાંણાના અંગારાના ભાઠમાં ઘાલી પકાવતાં જ્યારે ફળો ઉપરની માટી પાકીને લાલ થયેલી નજર પડે ત્યારે અગ્નિમાંથી કાઢી લેઇ તેઓના ઉપરની કપડમાટી દુર કરીને તે ફળોના અંદર ભરેલું ઔષધ તથા ફળોનો ગર્ભ, બીજ એ બધાંને કાઢી લેઇ છાંયે સુકવી ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ સવાર, સાંઝ ૦ાથી ા તોલા જેટલું લેઇ એક તોલા એરંડીઆ સાથે મેળવી પાંચથી દશ તોલા ગાયના દુધમાં નાંખીને પીવાથી અંડવૃદ્ધિનું દરદ દુર થાય છે. એટલાજ પ્રમાણમાં એટલે ૦ાથી ૦ા તોલા જેટલું લેઇ પાંચ તોલા ગોમૂત્રમાં નાંખીને પીવાથી જળોદરનું દરદ દુર થાય છે. બે તોલા કુંવરના ગર્ભ સાથે મેળવીને ખાવાથી બંધકોશ, બરોળ અને કાળજાની ગાંઠ તેમજ કમળો દુર થાય છે. ખડસલીયા પીતપાપડાના ઉકાળા સાથે લેવાથી તાવનું દરદ નાબુદ થાય છે. બોરડીનાં મૂળના કવાથ સાથે લેવાથી વાયુ ગોળાની શાન્ત થાય છે. છાશ સાથે કિંવા ગરમ જળ સાથે લેવાથી ચુંક, શૂળ, પીડ આવતી મટી જાય છે. એક રતી હીરાકસીનું ચૂર્ણ અને એક તોલો કુંવરના ગર્ભ સાથે લેવાથી નષ્ટાર્ત્તવનું દરદ દુર થઇ દર માસે નિયમિત અટકાવ આવે છે. આ સિવાય યોગ્ય અનુપાન સાથે કિંવા શિતળ જળ કે મધ સાથે લેવાથી વળી તે માથાનાં દરદો, સંધિવા, આમવાત વિગેરે વિવિધ દરદોને દુર કરે છે. આ પ્રમાણે ઇંદ્રવારણીમાં જો કે અતિ ઉત્તમ ગુણો સમાએલા છે, તોપણ તે આંતરડાની પેચપેચવાળી ક્રિયાને અનિયમિત કરનાર છે એટલુંજ નહિ પરંતુ જો ઘણા વધારે

પ્રમાણમાં આપવામાં આવે તો આંતરડાંનો સોજો ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી આ દવા ગર્ભવંતી સ્ત્રીઓને, તેમજ ઝાડા, મરડા અર્શ કે આંતરડાનાં ચાંદાંવાળા દરદીઓને કદી પણ આપવી નહિ.

૨. આંખનું પરવાળાં નામનું દરદ કે જેમાં પાંપણ અંદર વળી જવાથી તેના વાળ આંખમાં ખુંચે છે અથવા તો પોપચાંની કોર ઉપર નવા વાળ ઉગીને આંખની અંદરના ભાગમાં જઇને ઇજા કરે છે, અને કેટલીએકવાર તો તેઓ કાળા ડોળા ઉપર ઘસાય છે જેથી ડોળા ઉપર ફુલા જેવી છારી બાઝે છે, આંખમાં કંઈ ખુચતું હોય ને તેવી ઇજા થયાં કરે છે તેમજ રાત્રિ દિવસ તેમાંથી આંસુ વહ્યાં કરે છે, એ દરદ માટે ઈંદ્રવારણી એ એક અજબ ઉપાય છે અને તેનો ઉપયોગ એવી રીતે કરવામાં આવે છે કેઃ—ઇંદ્રવારણીનું એક ફળ લાવી તેની એક બાજુએથી ડગળી કાઢીને પછી તેમાં બે તોલા વજનનો કાળા સુરમાનો કડકો મૂકી ડગળીને પાછી બંધ કરી દેઇ ફળને તડકે મૂકી રાખતાં જ્યારે તે સુકાઈ જાય ત્યારે તે-માંથી સુરમાને કાઢીને બીજા ફળમાં મૂકવો. એ ફળ પણ સુકાઇ જાય ત્યારે ત્રીજા ફળમાં મૂકવો. એ ફળ પણ સુકાઇ જાય ત્યારે તેમાંથી સુરમાને કાઢીને તેનું બારીક ચૂર્ણ કરવું, અને પાંપણના વાળ ચુંટાવી નાંખીને પછી એ સુરમાનું રાત દિવસ અંજન કરવું, તેથી ફરીથી વાળ ઉગશે નહિ જેથી પરવાળાંની પીડા દુર થશે.

ઈંદ્રવારણી લાલ.

સં. મહાકાલ, હિં. ઇંદ્રાયન, મં. કૌંડલ, મુકાલ, બં. માકાલ,

તે. કાક ફોન્ડા, લા. **Trichosanthes Palmata.** ગુ. લાલ ઈંદ્રવારણી, રાતી ઈંદ્રવારણી.

વિવરણ—રાતી ઈંદ્રવારણીના વેલા ઘણા લાંબા વધે છે અને તે ઘણીવાર ઉંચાં ઝાડો ઉપર ચઢી જાય છે. એનાં પાંદડાં બેથી છ ઇંચ વ્યાસનાં અને ત્રણથી સાત ખૂણીઆં કે વિભાગોવાળાં હોય છે. એના તંતુઓ ત્રણ શાખાઓવાળા અને ફુલો ધોળા રંગનાં હોય છે તેમાં નર અને માદા ફુલો જુદા જુદાં હોય છે. ફુલની પાંખડીઓ ઝાલરવાળી હોય છે જેથી તે ઘણી સુંદર દેખાય છે. એનાં ફળો ગોળાઈ લેતાં અને નારંગી જેવડાં હોય છે, તે જ્યારે પાકી જાય છે ત્યારે રાતા રંગનાં થઈ જાય છે. ફળોની અંદરનો ગર્ભ કાળાશ લેતા લીલા રંગનો હોય છે અને તેમાં ઘણાં બીજ આવેલાં હોય છે. એનાં મૂળીઆં જમીનમાં ઘણાં ઉંડાં ગયેલાં હોય છે અને તેમાં એક નીચે એક એમ ઘણી ગાંઠો હોય છે.

ગુણદોષ—ઝેરી, ઝાડો તથા ઉલટી કરનાર અને સોજાને હરનાર છે.

ઉપયોગ—માથાના દુઃખાવા માટે આ અકસીર ઈલાજ છે અને તેથી તેના વિષે વિવેચન કરતાં "ઇન્ડીઅન પ્લેન્ટસ્ અને ડ્રગ્સ નામે ગ્રંથના કર્ત્તા જણાવે છે કેઃ—

The juice of the fruit or the root bark boiled with gingelly oil is a good bath oil for the relief of long standing or recurrent attacks of headache.

એનાં ફ્રુલોનો રસ અથવા તો મુળીયાંની છાલને તેલ સાથે પ-કાવવાથી લાંબા સમયથી ઉત્પન્ન થઇ એક સરખી રીતે રહેલા કિંવા વારેઘડીએ ઉથલો મારતાં માંથાના દરદ માટે ચોળવાનું એક ઉત્તમ તેલ બને છે. (તેલ બનાવતી વખતે જો રસ લેવામાં આવ્યો હોય તો તે તેલથી ચારગણો લેવો. અને જો મુળીયાંની લીલી છાલ-ને ચટણી જેવી વાટીને લેવામાં આવી હોય તો તે છાલથી ચાર-ગણું તેલ અને સોળગણું પાણી સાથે મેળવીને ઉકાળતાં પાણી કે રસનો ભાગ બળી જઈ તેલ માત્ર શેષ રહે ત્યારે ગળી લેઇ ઉપ-યોગમાં લેવું.

બીજો અજબ ઉપાય—એનાં મુળીઆં નીચેથી નિકળતી સાતમી ગાંઠ આજકાલના પ્લેગ ઉપર ઘણો ચમત્કારીક ઉપાય જ-ણાયો છે અને તેને વાપરવાની રીત એવી છે કેઃ ઠંડા પાણી સાથે એ ગાંઠને ઘસીને પ્લેગની ગાંઠ ઉપર દિવસમાં બે, ચાર વખત ચો-પડવી અને વળી સવાર, સાંઝ બેઆનીભારથી ० તોલા જેટલા પ્રમાણમાં પાવી પણ ખરી. આ ઉપાયથી ગાંઠ એકદમ વેરાઇ જવા માંડે છે, તાવ હલકો પડી જાય છે, ઝાડાવાટે પ્લેગનું ઝેર નીકળી જાય છે અને દરદી શુદ્ધિમાં આવવા માંડે છે. અમારા પ-રીચયના એક સદ્‌ગૃહસ્થ કે જેઓએ લોકોની જીંદગી બચાવવાની ખાતર પરોપકાર વૃત્તિથી ડૉકટરોને હજારો રૂા. ખવડાવ્યા છતાં પણ પોતાની ધારણામાં નિષ્ફળ થયા હતા. તેઓને અચાનક એક જંગલી મનુષ્યે આ ઉપાય બતાવવાથી ચાલુ સાલમાં સેંકડો મનુ-ષ્યોને પ્લેગના પંઝામાંથી મુક્ત કરવાને ભાગ્યશાળી થયા છે, અને તેથી આ ઉપાયનો વિશેષ અનુભવ લેઇ જાહેરમાં મુકવા માટે સર્વે

વંચક બંધુઓને ભલામણ કરવામાં આવે છે. વળી એ ગાંઠને ઉપર મુજબ પાણી સાથે ઘસીને તેમાં ૦। તોલો સાકર મેળવીને આપવાથી ઉપદંશ—ગરમીનું દરદ પણ દુર થાય છે. પરંતુ આ ઝેરી વનસ્પતિ છે માટે તેનો યોગ્ય વિચાર કરીને યોગ્ય માત્રામાં-જ ઉપયોગ કરવો.

ઇસપન—હરમર.

सं. दूर्वापत्रा, ત્રિકોણ બીજા. म. હરમાર. हिं. ઇસબંદ લાહોરી. अ. હરમલ. फा. ઇસ્પંદ ला. Pogamuni Harmala.

વિવરણ—હરમરના છોડવા એકથી ત્રણ ફીટ જેટલા ઉંચા થાય છે અને તે ઘણું કરીને બારે માસ જોવામાં આવે છે. સિંધ, કચ્છ, પંજાબ અને વાવ્યપ્રાંતોમાં તેની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. તો પણ આ દેશના દરેક ભાગોમાં જુનાં ખંડેરો અને કંકર માટી વાળી ભૂખરી જમીનમાં તે છુટી છવાઇ મળી આવે છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એનાં પાંદડાં ધરોનાં પાંદડાંને મળતાં એટલે બેથી ત્રણ ઇંચ લાંબાં, લીલા રંગનાં, સાંકડાં અને ઝીણા છેડાઓવાળાં હોય છે. પાંદડાંના ખુણાઓમાંથી એક લીલા-રંગની નસવાળી નળી નીકળે છે જેના ઉપર ०॥ થી ⅠⅡ ઇંચ જેટલા વ્યાસનાં ધોળાં કે પીળાં ફુલો આવે છે. ફળો ગોળાઇ લેતાં થાય છે જે પાકયા બાદ તેમાંથી કાથા જેવા રંગનાં ત્રિકોણ આ-કારનાં બારીક બીજ મળી આવે છે. જે ગાંધીઓની દુકાનો ઉપર ઇસપન અથવા તો ઇસબંદ લાહોરીના નામથી વેચાય છે. આ

બીજ માદક અને ઉંઘ લાવનાર મનાય છે અર્થાત તેમાં ભાંગના જેવો નીશો રહેલો છે એમ ગણાય છે.

ઉપયોગ—દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં તો એના ગુણો વિસ્તારથી વર્ણવેલા નથી, પરંતુ જડીબુટ્ટી જાણનારાઓ તેનો વિવિધ કાર્યોમાં વિવિધ રીતે ઉપયોગ કરે છે જે પૈકી ખાસ અનુભવિક પ્રયોગો નીચે મુજબ છે.

હવા શુદ્ધ કરવા—ઘણા દિવસના દરદીની આજુબાજુની હવા ખરાબ થયેલી હોય તો તે શુદ્ધ કરવા માટે બીજા સુગંધિ પદાર્થોની સાથે એની શાખાઓના ટુકડા અથવા તો બીજ મેળવીને ધુણી કરવામાં આવે છે.

જૂ. લીખ દુર કરવા—એના છોડવાના એક શેર રસમાં દશ તોલા સરસીયું તેલ મેળવી મંદાગ્નિથી ઉકાળતાં રસનો ભાગ બળી જઈ તેલ માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેઈ માંથામાં ઘાલવાથી જુ, લીખ વિગેરે તરત મરી જાય છે તેમજ ખોડો, ઊંદરી વિગેરે નાબુદ થાય છે.

ગડ, ગુમડ, ગાંઠ માટે—એના પંચાંગને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવાથી દરેક જાતના ગડ, ગુમડાં, ગાંઠો, કંઠમાળ, કર્ણમૂળ વિગેરે ત્રણ લેપમાં દુર થાય છે એ સેંકડો વખત અજમાવેલું છે.

વ્રણ, ચાંદાં, ચાંદી માટે—ઇસપનનાં બીજ બે તોલા, વિદારી કંદ (પાતાળ કહોળું) પાંચ તોલા, રસકપુર ૰॥ તોલો લેઇ બધાંને સાથે મેળવી નાની, નાની ટીકડીઓ બનાવી તલના પાંચ તોલા તેલ સાથે ધીમા અગ્નિથી પકાવતાં જ્યારે ટીકડીઓ બળી

જાય ત્યારે ઉતારી તેલને ગાળી લેવું. એ તેલ ચોપડવાથી સડવા લાગેલાં ચાંદાં તેમજ જેમાં કીડા પડી ગયા હોય એવાં ખરાબ ગણો પણ તત્કાળ રૂઝાવા લાગે છે.

કામોદ્દીપન થવા સારૂ—ઇસપનનાં બીજ દોઢ તોલો અને ખસખસનાં પોસ્ત, માલકાંકણીનાં બીજ, કેસર, લવિંગ, કાગદી ઇલાયચીનાં બીજ, ખુરાસાની અજમો, વિદારી કંદ, હરડે, બહેડાં, આમળાં એ દરેક ચીજ એક એક તોલો લેઈ બારીક ખાંડી કપડેથી ચાળી લેઇ મધ સાથે ઘુંટી ચણા જેવડી ગોળીઓ બનાવવી જેમાંથી દરરોજ સવાર સાંઝ એક એક ગોળી ખાઇ ઉપર ગાયનું અધોશેર દુધ પીવાથી રતિવિલાસ કરવાની મંદ પડી ગયેલી શક્તિ પ્રબળ થાય છે.

સમીરાંકુશ તેલ—ઈસપનના આખા છોડવાને કુટીને કાડેલો રસ પાંચ તોલા, આકડાનાં પાંદડાંનો રસ પાંચ તોલા, ધંતુરાના પાંદડાંનો રસ પાંચ તોલા, એરંડાનાં પાંદડાંનો રસ પાંચ તોલા, નગોડનાં પાંદડાંનો રસ પાંચ તોલા. અઘેડાનાં પાંદડાંનો રસ પાંચ તોલા, ઉભી રીંગણીનાં પાંદડાંનો રસ પાંચ તોલા અને એળીઓ, સફેદ કણેરની જડ, અકલગરો, માલકાંકણીનાં બીજ, જાયફળ, લવિંગ, વછનાગ, કડવું સુરંજન (કે જે યુનાની દવાઓ વેચનારાઓના ત્યાં મળે છે તે) એ દરેકનું ચૂર્ણ એક તોલો, ધોળો સોમલ ૦॥ તોલો, ઝેરકચોલાં તથા અફીણ એ દરેકનું ચૂર્ણ ૦। તોલો અને તલનું તેલ ચાર સેર એ બધાંને સાથે મેળવી મંદાગ્નિથી પકવતાં વનસ્પતિઓનો રસ બળી જઇને તેલ માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેવું. એ તેલનું શરીરે માલીસ કરવાથી કળતર,

સંધિવા, સોજા, માર પછાડથી થયેલો દુઃખાવો વિગેરે અનેક દરદો અજાયબ રીતે દુર થાય છે આ તેલની વિશેષ પ્રસંશા કરવી તેના કરતાં એક વખત બનાવી વાપરી જુઓ તો તરતજ સમજાશે કે તે કેવું ગુણકારી છે. આમાં સોમલ નાંખવામાં આવે છે માટે તેલ તૈયાર કરતી વખતે તેનો ધુમાડો આંખને ન લાગે એ બદલ પુરતી સંભાળ રાખવી.

બંગભસ્મ વિધિ—ઇસપનમાં પૌષ્ટિક, વીર્ય વધારનાર, માદક તેમજ મગજને આનંદમાં લાવનારા ગુણો પણ સમાએલા છે, અને તેથી ધાતુ પુષ્ટીના માટે બીજી કોઇ વનસ્પતિના બદલે ઇસપનના સંયોગથી કરવામાં આવતી બંગભસ્મ ઉત્તમ બને છે. જે એવી રીતે બનાવવી કે:—નગોડના રસમાં થોડું એક હળદરનું ચૂર્ણ નાંખી તેમાં કલાઇને ઓગાળીને કરવામાં આવેલો રસ બુઝાવવો, આમ સાત વખત કરવાથી તેમાંથી અશુદ્ધતાનો ભાગ ટળી જઇ શુદ્ધ કલાઇ રહેશે. કલાઇનો રસ બુઝાવતી વખત ઉડે છે અને તે નજીક બેઠેલા મનુષ્યને શરીરે વાગી ઇજા કરે છે માટે સંભાળથી કામ લેવું આ કામ માટે નિર્ભય યુક્તિ એ છે કે એક લોઢાના વાસણમાં નગોડનો રસ ભરીને તેના ઉપર એક છિદ્રવાળું ઢાંકણું ઢાંકી તેના ઉપર ઘંટીનું છિદ્રવાળુ પડ મુકી એ છિદ્રવાટે ધીમે ધીમે કલાઇનો રસ રેડવો. દરેક વખતે નગોડનો રસ નવો લેવો. આ પ્રમાણે શુદ્ધ કરેલી કલાઇ બે તોલા લેઇ તેને ફરીથી મંદાગ્નિથી ઓગાળતાં જ્યારે તેનો રસ થઇ જાય ત્યારે તેમા હિંગળોકમાંથી કાઢેલો શુદ્ધ પારો એક તોલો નાંખી કલાઇને ભોંય ઉતારી લેવી જેથી તે કલાઇ સાથે પારો મળી જઇ બન્નેની એક ટીકડી બાઝી

જશે. આ પ્રમાણે થયા બાદ ઈસપનના લીલા છોડવાનો દશ તોલા પંચાંગ લેઈ તેની લુગદી બનાવી તેમાં એ કલાઇની ટીકડી રાખીને તેના ઉપર કપડ માટી કરી દશ શેર અડાયાં છાણાંની અગ્નિમાં મુકી દેવું જેથી કલાઇની ઉત્તમ ભસ્મ થશે. જે સવાર, સાંઝ એક રતી જેટલા પ્રમાણમાં લેઇ મલાઇ સાથે આપવાથી ધાતુ સબંધિ દરદો દુર થાય છે.

સોમલ ભસ્મ—ધોળો સોમલ બે તોલા લેઇ એક લોઢાની કઢાઇમાં હરમરનાં પંચાંગની એક શેર રાખની અંદર દાબી દેઇ એટ પહોરની તીક્ષ્ણ આંચ દેવાથી સુંદર ભસ્મ થાય છે.

ઊંદર.

સં. मुषक. हिं. મુસા, ચુઆ. **म.** ઊંદીર, **इं**, Rat.

વિવરણ—ઊંદર એ પ્રસિદ્ધ પ્રાણી છે.

જડીબુટ્ટી તરીકે ઉપયોગ—સ્ત્રીઓના પ્રદર ઉપર ઉંદરની લીંડીઓ ઉત્તમ અસર કરે છે અને તેથી દર ટાઇમે ત્રણ, ચાર લીંડીઓને વાટીને ચાર, પાંચ તોલા ચોખાના ધોવરામણનાં પાણી સાથે આપવામાં આવે છે. વળી બાળકોને ગુદભ્રંશ એટલે ઝાડે જતાં ગુદાનો ભાગ બહાર નિકળી જવાનું દરદ થાય છે કે જે આમણ બહાર નિકળી જવાના વ્યાધિ તરીકે ઓળખાય છે તેના માટે પણ ઉંદર એ એક અકસીર ઇલાજ છે, અને તે કામ માટે તે નીચે મુજબ રીતે વપરાય છે.

ઉંદરનું માંસ એક શેર લેઈ તેને આઠ શેર પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને ગાળી લેઇ તેમાં દશ તોલા તલનું તેલ નાંખીને ઉકાળતાં જ્યારે પાણીનો ભાગ બળી જઇને તેલ માત્ર શેષ રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેઈ એક બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ તેલનું ગુદા ઉપર માલીસ કરવાથી આમણુ નિકળતી બંધ થઇ જાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ભગંદરના દરદમાં ચોપડવાથી પણ સારો ફાયદો થાય છે. જો આ તેલ તૈયાર કરવા માટે ઉંદરનું માંસ એકલુંજ ઉકાળવાને બદલે તેની સાથે દશ મુગ પણ એક શેર ભેગાં નાંખવામાં આવે તો વળી વિશેષ ફાયદો થાય છે.

"યોગ્ય રત્નાકર"

અર્શનો અજબ ઉપાય—મુંબાઈ શહેરમાં અર્શના દરદને અજબ રીતે નાબુદ કરનારી એક મદ્રાસી બાઈ અમારા જોવામાં આવી હતી. આ બાઇ અર્શના દરદીને પ્રથમ કોઇ જાતની ગંધાતી બૂકીની થોડા દિવસો સુધી ધુમાડી આપતી જેથી અર્શ ચીમળાઇને મુડદાલ થઇ જતા એટલુંજ નહિ પરંતુ ગુદાની અંદરની બાજુએ રહેલા મસા પણ બહાર નીકળી આવતા. એ રીતે બધા અર્શો બહાર નીકળી આવી નિર્બળ થઇ ગયા પછી તેના ઉપર કોઇ વસ્તુનો લેપ કરતી, જેથી વગર ઓપરેશને તમામ મસા જડમુળથી ઉખડી જઇ હંમેશાના માટે દરદીને આરામ થઇ જતો. એ બાઇની આ યુક્તિ ઘણા પરીશ્રમે અમારા જાણવામાં આવી હતી અને તે એવી રીતની હતી કેઃ—ઢોરનાં શીંગડાના પોલાણમાં ઉંધેઇ લાગવાથી તેનાં ચીથરાં જેવાં ઘર બાઝે છે કે જે શીગડાંનાં મુળીઆં તરીકે ઓળખાય છે તે પાંચ તોલા લાવીને તેમાં મરીને સૂકાઇ ગ-

ચેલા વગડાઉ ઉંદરનું માંસ પણ પાંચ તોલા ઉમેરીને ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાં બે તોલા હીંગ ઉમેરીને પછી એક નાંના ખાડામાં કોલસાના અંગારા ભરીને તેના ઉપર આ ભૂકીમાંથી થોડોએક ભૂકી નાંખીને ગુદાને ધુમાડી આપવી જેથી બહારના અર્શ નિર્બળ થઇ જશે એટલુંજ નહિ પરંતુ અંદરના અર્શ પણ બહાર નીકળી આવશે. આ પ્રમાણે તમામ અર્શ ચીમડાઇ ગયા પછી તેઓના ઉપર સાજીખાર અને કળીચુનો એ બે ચીજો સરખા ભાગે લેઇને તેઓને પાણીમાં કાલવીને લેપ કરવો જેથી સઘળા અર્શ ખરી જશે. જો અર્શ ખરી જવાની જગ્યાએ ચાંદુ પડે તો ત્રિફળાં એટલે હરડે, બહેડાં અને આમળાં તથા ગુગળ એ ચીજો સરખા ભાગે લેઇને તેઓને બાળીને કરેલી રાખ ધોએલા ઘી સાથે મેળવીને તે સ્થળે ચોપડવી જેથી થોડા દિવસમાં ચાંદુ રૂઝાઇ જશે.

કડો.

સં. વત્સક, કુટજ મ. કુડા હિં. કુડા બં. કુરચી મે. કટબીજ, અ. તિવાજ લા. Wrightia anti dysenterika.

વિવરણ—કડો એ પ્રસિદ્ધ વનસ્પતિ છે, એનાં ઝાડવાં ચારથી દસ ફીટ સુધી ઉંચાં થાય છે, તેમાં લાંબી સોટી જેવી ઘણી શાખાઓ નીકળીને તેઓના ઉપર ચારથી આઠ ઇંચ કિંવા એક ફુટ લાંબાં અને ત્રણથી છ ઇંચ પહોળાં પાંદડાં એક બીજાના સામસામે આવે છે. ફુલો ગુચ્છાદાર અને સફેદ રંગનાં હોઇને તેઓ ઉનાળો ઉતરતાં અને ચોમાસું બેસતાં આવે છે જેઓ જાઇ જેવાં

મધુરી વાસવાળાં હોય છે. એની શીંગો એકથી બે ફુટ લાંબી, ૦૧ ઈંચ જાડી અને બે, બે ભેગી હોય છે; જે થડમાં અને ટેરવાં પાસે એક બીજા સાથે જોડાએલી હોય છે. પરંતુ પાકે છે ત્યારે ટેરવેથી છુટી પડી જાય છે. શીંગનો રંગ લીલો હોય છે, પરંતુ પાકે છે ત્યારે ભૂરાસ લેતા રાતા રંગની થઈ જાય છે. શીંગની અંદરનાં બીજ કે જે ઈંદ્રજવના નામે પ્રસિદ્ધ છે તે કાચાં હોય ત્યારે લીલાસ લેતા રંગનાં હોય છે. પરંતુ પાકે છે ત્યારે ઘઉંવરણાં થઈ જાય છે. આ બીજ તેમજ ઝાડની છાલનો સ્વાદ અત્યંત કડવો હોય છે.

ઉપયોગ—કડાના ઝાડની છાલ તથા તેનાં બીજ એટલે ઈંદ્રજવ એ બન્ને ચીજો ઘણા લાંબા સમયથી આપણા દેશમાં ઔષધ તરીકે વપરાય છે. કેમકે અતિસાર, રક્તાતિસાર, પિતાતિસાર અને આમાતિસાર ઉપર આ વનસ્પતિ ઘણુંજ ઉત્તમ કાર્ય કરે છે. ઝાડા કે મરડાના દરદમાં જ્યારે સખ્ત રીતે લોહી પડે છે ત્યારે કડાછાલ ઘણી ઉપયોગી છે, કારણ ગમે તેવો સખ્ત રક્તાતિસાર હોય તથા ગમે તેવી સખ્ત આંકડી આવતી હોય તોપણ તેને કડાછાલ બેસાડી દે છે. મરડા તથા રક્તાતિસારમાં કડાછાલની બરોબરી કરી શકે એવું બીજું એક પણ આર્ય ઔષધ નથી. ઈંગ્રેજી ઔષધોમાં આઇપીકાક્યુઆના નામની દવા કે જે સખ્ત અને તીક્ષ્ણ રક્તાતિસાર ઉપર ઘણી ઉપયોગી છે તેની બરોબરી કડાછાલ કરી શકે છે. અર્શ અને રક્તપિત્તમાં પણ કડાછાલ ઘણો સરસ ફાયદો કરે છે તેમાં પણ અર્શ ઉપર કડાછાલની ખાસ અસર છે કેમકે તેથી લોહી પડતું બંધ થાય છે. શરીરમાં કૌવત આવે છે. શરીરની પીળાશ

મટે છે. આંખોની ફીકાશ પણ ઓછી થાય છે. વળી જ્વરઘ્ન તરીકે વિષમજ્વરમાં પણ કડાછાલ ઘણો સરસ ઉપાય છે. તરીઆ, એકાંતરીઆ, રોજીઆ અને સઘળા મુદતબંધી આવનારા તાવોમાં પણ તે ખાસ ઉપયોગી છે, તેમજ પિત્તજ્વર તથા બીજા સાદા તાવમાં પણ તે વપરાય છે. જ્વરઘ્ન તરીકે ઈંગ્રેજી દવા કિવનાઇનથી જો કે આ કંઇક ઉતરતું છે તોપણ કિવનાઇન સાથે તેનું મિશ્રણ કરવાથી તેની અસરમાં વધારો થાય છે, અને તેથી વિષમજ્વરમાં જ્યારે એકલું કિવનાઇન કામ કરતું નથી ત્યારે તેની સાથે કડાછાલનું ચૂર્ણ અથવા તો સત્વ મેળવીને આપવાથી ઘણી અકસીર અસર થાય છે. વળી તેનામાં કૃમિ ઉત્પન્ન ન થવા દેવાનો ગુણ પણ રહેલો છે. કડાછાલના સ્વરસ મધ સાથે લેવાથી પ્રમેહ અને કમળામાં ફાયદો થાય છે. અને પ્રદરના દરદમાં લોહભસ્મની સાથે વાપરવાથી અજબ ફાયદો બતાવે છે. એનાં બીજ કે જે ઈંદ્રજવના નામથી ઓળખાય છે, તઓનો ગુણગ્રાહી અને શિતળ છે, વળી તેમાં કોઇ જાતનું નુકશાનકારક તત્ત્વ નહિ હોવાને લીધે છેક નાનાં બાળકોને પણ નિર્ભયપણે આપી શકાય છે. બાળકોના સખ્ત મરડાને તે નાબુદ કરે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ સાદો ઝાડો, રક્તાતિસાર તેમજ ગરમીનો ઝાડો પણ એનાથી મટે છે. ઝાડો, મરડો, અર્શ, રક્તાતિસાર તેમજ આંતરડાના ગમે તે વ્યાધિમાં જ્યારે ગુદા મારફતે લોહી પડે છે ત્યારે ઈંદ્રજવ અપાય છે અને તાવ સાથેના ઝાડામાં પાણી સાથે અને એકલા ઝાડામાં છાશ સાથે આપવાથી તે અજબ રીતે લાગુ પડે છે. બીજી ગ્રાહી દવાઓમાં જ્યારે માત્ર એકલો સ્તંભન ગુણજ રહેલો હોય છે ત્યારે કડાછાલ અને ઈંદ્ર-

જાવમાં તેની સાથે પાચન ગુણ પણ રહેલો છે. જેથી તેના ઉપયોગથી એક તરફથી ઝાડો બંધ થાય છે અને બીજી તરફથી ઝાડો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ જે આમ તેનું પણ પાચન થાય છે, તેથી ઝાડો બંધ થતાં પેટ ચઢી આવવાની ધાસ્તી રહેતી નથી અને તેથી બીજાં ગ્રાહી ઔષધો કરતાં ઘણું ચઢીયાતું ઔષધ છે. આવા ઉત્તમ ગુણોને લેઇને આ ઔષધ છેક પ્રાચીન કાળથી આર્ય વૈદ્યોની પ્રીતિનું પાત્ર તો થઇજ પડયું છે. પરંતુ આ દેશની વનૌષધિઓના ગુણદોષોનું નિરિક્ષણ કરનારા યુરોપીયન વિદ્વાનોમાં પણ તે આજકાલ માનીતું થઇ પડયું છે. એના ગુણોની પ્રશંસા કરતાં ચિત્તાગાંગના સરજન મેજર ઈ. સેન્ડર્સ જણાવે છે કેઃ—જુના મરડામાં આ ઘણુંજ ઉપયોગી ઔષધ છે અને તીક્ષ્ણ મરડામાં આઇપીકાકયુઆના સાથે હરીફાઇ ન કરી શકે તેવું નથી. મોતીલાલ મુકુરજી કે જેઓ આ ઔષધને બહુજ વાપરે છે તેઓ કહે છે કે બીજી બનાવટો કરતાં એનાં મુળીયાંની છાલનું ચૂર્ણ કરીને વાપરવાથી વિશેષ ફાયદો થાય છે. અને તે મોટા મનુષ્યને દરેક ટાઇમે ૧૦થી ૨૦ ગ્રેન જેટલા પ્રમાણમાં લેઇ થોડા પાણી સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત અપાય છે.

પબનાવાળા સરજન આર. એલ. દત્ત જણાવે છે કેઃ—આનો કવાથ કરીને વાપરવાથી જુના મરડામાં ઉત્તમ અસર સાથે ફત્તેહમંદ નીવડે છે.

ફરીદપુરથી સીવીલ સરજન ડી બાસુ જણાવે છે કેઃ—જેલ હોસ્પીટાલમાં ઉપરા ઉપરી મરડાના ચોદ કેસોની અંદર આની છાલનો કવાથ વાપરવાથી ફત્તેહમંદ થયા છીએ. આ કવાથ પાંચ

દિવસો સુધી લાગલાગટ આપવામાં આવ્યો હતો અને તે કોઈ કેસ-માં આઇપીકાકયુઆના વાપરવામાં આવ્યું નહોતું.

સહીદપુરથી સરજન એફ. ફ્રેંચ. બુલેન જણાવે છે કેઃ— કડાછાલ મરડામાં અપાય છે અને તેમાં અફીણ, આઈપીકાક અને ટેનિક એસિડ પણ મેળવી શકાય છે.

દીનાજપુરના મેડિકલ ઓફિસર ડબલ્યુ ફોરસીથરત જણાવે છે કેઃ—જુના મરડામાં આંતરડાની આંતર ત્વચાનું પરૂ વધી ગયું હોય અને તેથી ઝાડાવાટે અતિશય પરૂ-પાચ પડતો હોય તો પણ તેને આ ઔષધ ખાત્રીથી મટાડનાર છે. આનો કવાથ અર્શમાંથી પડતું લોહી મટાડવામાં ઉપયોગી છે. મરડાની તીક્ષ્ણ સ્થિતિમાં સાથે તાવ હોય અથવા ન હોય તોપણ એનાં બીયાં ઔષધ તરીકે અપાય છે.

સરજન કે. ડી. ઘોસ જણાવે છે કેઃ—મારા ધંધાના મર-ડાના કેસોમાં હવે હું આઇપીકાકયુઆના કવચિતજ વાપરૂં છું. તીક્ષ્ણ મરડામાં જો છાલનો કવાથ આપવો હોય તો થોડા અફીણ સાથે બે ઔંસના વજનમાં દરેક બે કલાકે આપવો, પરંતુ કડા છાલમાંથી કાઢવામાં આવેલો ક્ષાર તીક્ષ્ણ મરડામાં ઘણોજ અસર-કારક છે.

મુર્શીદાબાદના સરજન એસ. એમ. સીરકારે જણાવે છે કેઃ—મરડાના માટે આ દવા ઘણીજ ઉપયોગી છે અને તે વિષે મારી ખાત્રી છે. એની છાલનો કવાથ એકલો અગર તો આઇપી-કાકની સાથે હું વાપરૂં છું અને તેનું પરીણામ હમેંશાં સંતોષકા-

રક નીવડયું છે. તીવ્ર મરડામાં ખાસ કરીને પ્રથમ આઇપીકાક આપ્યા પછી આનો વધારે ગુણુ થતો માલુમ પડે છે, અને તે ધર્માદા દવાખાનામાં અતિશય વપરાય છે.

આ બધા અભિપ્રાયો ઉપરથી જણાય છે કે ઝાડા અને મરડાના દરદ માટે તે એક રામબાણુ ઉપાય છે, અને દેશી વૈદ્યોમાં તેની અનેક બનાવટો વપરાય છે, જેમાંની વધારે અનુભવિક નીચે મુજબ છે.

કુટજ કવાથ—ચાર તોલા કડાછાલને ૬૪ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યાર આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેઇ તેમાં બે વાલ સુંઠનું ચૂર્ણ અથવા ૦।। તોલો અતિ વિષનું ચૂર્ણ નાંખીને રક્તાતિસાર એટલે લોહી પડતો ઝાડો, લોહી દુઝતા અર્શ તેમજ દરેક જાતના અતિસારમાં આપવામાં આવે છે. માત્રા બેથી આઠ તોલા. "વૃન્દ"

કુડાપાક ગુટિકા—તાજી કડાછાલ ચારસો તોલા લેઇને તેને ૧૦૨૪ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે ૧૨૮ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેઇ તેમાં કાળી પાઢ, મોચરસ, ધાવડીનાં ફુલ, મોથ, અતિવિષ નીકળી, રીસામણીનાં મૂળ અને કાચાં બીલાંનો ગર્ભ એ દરેક ચીજો ચાર, ચાર તોલા લેઇ તેઓનું ચૂર્ણ કરી ઉમેરવું. બાદ ચુલે ચઢાવી મંદાગ્નિથી પકવતાં જ્યારે શીરા જેવું ઘન થઇ જાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેની બોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી–માત્રા. ।। થી એક તોલો. ઉપયોગ–લોહી પડતા અર્શ, દરેક જાતનો ઝાડો, મરડો, પાંડું, સંગ્રહણી, સોજા અને કમળા ઉપર થાય છે, અને તે રોગ અને દોષની અનુકુળતા જોઇને મધ, છાશ, પાણી કે દુધ સાથે આપવામાં આવે છે.

ઝાડા, કિંવા મરડાનું દરદ ગમે તેટલું જુનું અથવા તો સફેદ આમ, તાવ, કિંવા પરૂયુક્ત હોય તેના ઉપર આ ઔષધ અમોલિક છે અને એક નાના બાળકથી માંડીને છેક વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલા દરદીઓને પણ તે એક સરખી રીતે માફક આવે છે. વળી સંગ્રહણીનું દરદ નવું હોય કિંવા જીર્ણ થઈને પેટ ફુલવું, મહો આવવું, ખાંસી, કફ, લોહી પડવું, આમ પડવું, સોજા આવવા, આમણુ બહાર નીકળવી, પેટ મોટું થવું, નળાશ્રિતવાયુ, અર્શ વિગેરે અનેક વિકારયુક્ત થયું હોય તેના ઉપર પણ આ ઔષધ આબાદ કામ કરે છે. બાળકોને ખાધેલું અન્ન પાચન ન થતાં જેવુંને તેવુંજ થોડીવારે નીકળી જતું હોય તો દહીંના પાણી સાથે આપવાથી આરામ થાય છે અને એ રીતે વિધવિધ પ્રકારના ઝાડાઓના દરદમાં તે એક સરખી અસર કરતું હોવાથી નિશંકપણે એમ કહી શકાય છે કે તમામ જાતનાં આતસારનાં દરદો માટે તે એક ઉત્તમ ઔષધ છે.

કાલિંગાદિ ક્વાથ—ઇંદ્રજવ, પટોળીનાં પાંદડાં અને કડુ એ ચીજો સરખા ભાગે લેઇ ખાંડી ખાખરા કરી તેમાંથી ચાર તોલા લેઇ ચોસઠ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેઇ સવાર, સાંઝ આપવાથી દરરોજ આવતો ટાઢીઓ તેમજ ફરી ફરીને ઉથલા મારતો તાવ દુર થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તાવનો વેગ નરમ પડયા પછી આ ઉકાળો ચાલુ રાખવાથી જલદી શક્તિ આવે છે અને શરીરમાં રહેલો ઝીણો તાવ દુર થાય છે.

કમળ.

સં. પદ્મ, પંકજ. हिं. कमल. म. कमल. फा. नीलुफर. इ. Lotus. ला, Nelumbium Speciosum.

વિવરણ—કમળનાં પુલો શિવપૂજનમાં કામ આવતા હોવાથી દરેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. એની ધોળા પુલની, લાલ પુલની અને આસમાની પુલની એમ અનેક જાતો થાય છે. એનાં બીજને કમળ કાકડી કહે છે. અને તે વ્યાપારની પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે. વળી કમળની એક એવી જાત થાય છે કે જેનાં પુલો રાત્રિના સમયે ઉઘડે છે અને રંગે ધોળાં હોઇ લાલ પુલો કરતાં ન્હાનાં હોય છે. આ જાતને સંસ્કૃતમાં કુમુદિની કહે છે અને ગુજરાતી ભાષામાં પોયણીના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

ઉપયોગ—કમળનો ગુણ શીતળ અને ગ્રાહી છે અને તેથી કમળના તાંતણા કમળ કાકડી, પાંદડાં એ બધું એ ગુણના માટેજ વપરાય છે. શરીરના કોઇ પણ ભાગમાં દાહ થતો હોય ત્યારે તેના ઉપર આ ચીજો વાટીને ચોપડાય છે તેમજ પીવાને માટે પણ અપાય છે. કમળના યોગથી એક પ્રકારનું ઘૃત બનાવવામાં આવે છે કે જે ઉત્પલાદિ ઘૃતના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ ઘૃતના ઉપયોગથી અર્શના દરદને લીધે થતો રકતસ્રાવ, અત્યાર્ત્તવ તેમજ ગર્ભાશયમાંથી પડતું લોહી બંધ થાય છે. જે સ્ત્રીને વખતો વખત કસુવાવડ થતી હોય તેવી સ્ત્રીને જો ગર્ભપાતનાં લક્ષણો શરૂ થવાનાં ચિન્હો જણાવા લાગે કે તરતજ આ ઘૃત આપવામાં આવે છે તો તરતજ ગર્ભાશયમાંથી જનનેન્દ્રિય મારફતે પડતું લોહી

બંધ થઈ ગર્ભપાત થતો અટકી જાય છે. વળી આ ઘૃતનો પીવામાં તેમજ શરીરે માલીશ કરવામાં ઉપયોગ કરવાથી વિસ્ફોટક તેમજ બીજાં બળત્રાવાળાં દરદો શાંત થાય છે. આસમાની કમળ ધોળા કમળ અને રાતા કમળનાં ફુલોના તાંતણા તથા જેઠીમધ એ દરેક ચીજ બે, બે તોલા લેઇ તેઓને ૧૨૮ તોલા પાણી અને બત્રીશ તોલા ઘી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે પાણીનો ભાગ બળી જઇને ઘી માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું તેનું નામ ઉત્પલાદિ ઘૃત છે.

ધોળું કમળ રાતા તથા સ્યામ કમળ કરતાં વધારે ગુણકારી છે. નાનાં બાળકોને ગુદભ્રંશ એટલે આમણુ નીકળવાનું જે દરદ થાય છે તેમાં કમળનાં કુણા પાંદડાંને સૂકવી ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે આપવાથી ઘણું અજબ પરીણામ આવે છે. આ ઉપાયની ભલામણ કરતાં યોગ રત્નાકર ગ્રંથનો કર્ત્તા જણાવે છે કેઃ—

पद्मिन्याःकोमलंपत्रंयःखादेच्छर्करान्वितम् ॥
एतन्निश्चित्यनिर्दिष्टंनतस्यगुदनिर्गमः ॥

કમળનાં કોમળ પાંદડાં જે સાકર સાથે ખાય તેની આમણ બહાર નીકળતી નથી એ નિસંશય રીતે અનુભવેલું છે.

કમળનાં ફુલની પાંખડીઓને તોડતાં તેઓના નીચેથી એક જાતનો મધ જેવો રસ નીકળે છે જે પદ્મ મધુના નામે ઓળખાય છે. એ મધુનું અંજન કરવાથી આંખનાં અનેક દરદો નાબુદ થાય છે.

કાચંડો.

સં. કૃકલાસ. હિં. સરહટો. ઇં. A Crab.

વિવરણ—કાચંડો એ પ્રખ્યાત પ્રાણી છે. ઘર અને ગામની આજુબાજુની વાડો ઉપર ઘણું કરીને તેનું રહેઠાણ હોય છે.

ધર્મ અને ઉપયોગ—વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં તો આ પ્રાણીના ગુણ દોષ સબંધિ કંઇ વિશેષ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ તાંત્રિક ગ્રંથોમાં તેના અનેક પ્રયોગો જોવામાં આવે છે. લંકાધિપતિ રાક્ષસરાજ રાવણના પુત્ર મેઘનાદે રચેલા "મહા માયાવી તંત્ર" નામે ગ્રંથોમાં જણાવ્યું છે કે:—

स्यात्तावच्चाटकक्षारःक्षारोवाकृकलासजः ॥
सतैललवणोलेपःशीघ्रदुर्जयवृद्धिनुत् ॥

ચકલા કિંવા કાચંડાને બાળી રાખ કરી તેમાં સિંધાલુણ અને તેલ મેળવી લેપ કરવાથી અંડવૃદ્ધિનું ભયંકર દરદ હોય તો પણ નાબુદ થાય છે.

અમારા એક મિત્રના બાળકને અંડવૃદ્ધિ એટલે અંતરગળ, સારણગાંઠ કે હર્નિયાના નામથી ઓળખાય છે તે દરદ હતું. જેના માટે યુનાની એટલે હકીમોના, આયુર્વેદિક એટલે દેશી વૈદ્યોના, એલોપેથીક એટલે ઇંગ્રેજી વૈદ્યોના તેમજ હોમીઓપેથીક પદ્ધતિના અનેક ઉપચારો કરવા છતાં પણ કંઇ ફાયદો નહિ થવાથી આખરે ઓપરેશન કરાવવા માટે સિવિલસરજયનની પાસે લેઇ જવામાં આવ્યું, પરંતુ બાળકનું શરીર તદન લાસ ગયેલું હતું; તેથી જ્યાં

સુધી તેનામાં પુરતી તાકાત ન આવે ત્યાં સુધી શસ્ત્રક્રિયાનું કાર્ય બીન જોખમે થઇ શકશે નહિ, એવો સરજન સાહેબે અભિપ્રાય આપવાથી ઓપરેશનનો વિચાર માંડી વાળી નેચરોપેથી ડોકટરોની સલાહ લેવામાં આવી. આ ડોકટરોએ પણ જણાવ્યું કે આવું નાનું બાળક બરાબર સ્થિર રહિ શકે નહિ તેમજ વળી પ્રકૃતિ ઘણી અશકત છે અને દરદની સ્થિતિ ઘણી ગંભીર છે જેથી અમારી પદ્ધતિ પ્રમાણેના ઉપચારો પણ બરાબર ફતેહમંદ રીતે કાર્ય કરશે કે કેમ તે વિષે શંકા છે. આ રીતે આધુનિક ચિકિત્સા શાસ્ત્રની બધી મુખ્ય પદ્ધતિઓનું જ્યારે નિરાશાજનક પરીણામ આવ્યું ત્યારે નાસીપાસ થઇને અમે ઘેર આવ્યા. દરદીનાં સગાં સબંધિઓનો વૈદકશાસ્ત્ર ઉપરથી તો હવે સમુળગો વિશ્વાસ ઉઠી ગયોજ હતો, જેથી કોઇ પણ વૈદ્ય, હકીમ, કિંવા ડૉકટર કલ્યાણ કરશે એવી આશાને છોડી દઈ જે કોઇ બતાવે તે દરેક ઉપાયો અજમાવવા માંડયા. જેમાં આ નિર્દોષ બાળકને ફરીફરીને ચાર પાંચ વખત ડામ દેવામાં પણ આવ્યા હતા. છતાં આ બધા ઉપાયોથી પણ કંઇ ફાયદો થયો નહોતો. છેવટે ઉપર બતાવ્યા મુજબ વિધિથી કાચંડાની રાખનો પ્રયોગ અજમાવવામાં આવ્યો અને આશ્ચર્યની વાત એ છે કે માત્ર દશ દિવસના ઉપચારથીજ એ દરદ સદાને માટે નાબુદ થઇ ગયું.

કુબો.

સં. દ્રોણપુષ્પી, શ્વસનક હિં. ગુમા, ગોમા, મ. કુંભા, તુંબા કૈ. ધધધસે. ઞા. Leucas cephalotes. મા. દડધલ.

વિવરણ—કુબાના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે અને શિયાળા પછી સુકાઇ જાય છે, તોપણ કેટલાએક સ્થળોએ તે બારે માસ પણ રહે છે. એની ઉંચાઇ ૦ાા થી દોઢ ફુટ જેટલી હોય છે. એમાં ઝાઝી શાખાઓ નીકળીને તે શાખાઓ ઉંચે વધી જરા અંદર વળે છે જેથી આખા છોડવાનો સારો ભરાવ થઇ એનો દેખાવ એક ગુમજ કે ઝુમર જેવો સુશોભિત થઇ રહે છે. છતાં કોઇ વાર એમાં શાખાઓ નહિ નીકળતાં એના છોડવા એકલડાંડીએ પણ વધી જાય છે. એ જ્યાં ઉગે છે ત્યાં આગળ ઘણું કરીને જથ્થાબંધ ઉગે છે. એનાં પાંદડાં એક બીજાના સામ સામે આવે છે અને તે એકથી ત્રણ ઇંચ લાંબાં, ૦ાા થી એક ઇંચ પહોળાં, કોર ઉપર કાંગરીવાળાં તેમજ સુંવાળાં હોય છે. ફુલની દડીઓપાંદડાંના ખુણાઓમાંથી નીકળેલી હોય છે. એ દરેક દડીમાં આશરે ૫૦ થી ૧૫૦ જુદાં જુદાં સૂક્ષ્મ શ્વેત રંગનાં ફુલો હોય છે. એના આખા છોડવા ઉપર ઘણું કરી ધોળા કે ભુરા વાળની રૂંવાટી હોય છે.

ગુણદોષ—

द्रोणपुष्पी कफार्शोघ्नी कमला कृमिशोथजित् ॥
अग्निमांद्य हराचैव पक्षाघातस्य नाशिनी ॥

કુબો કફ અને અર્શને હરનાર તથા કમળો, કૃમિ અને સોજાને જીતનાર છે. (રાજવલ્લભ).

વળી અગ્નિમાંદ્યને હરે છે અને પક્ષઘાતનો નાશ કરે છે.
(શોઢલ).

ઉપયોગ—ઔષધના કામમાં દેશી વૈદ્યો માત્ર તેનાં પાંદડાં-માંથી કાઢેલા રસનોજ ઉપયોગ કરે છે. એ રસની માત્રા બાળકો માટે ૦। થી ૦।। તોલો અને મોટી ઉમરનાં મનુષ્યો માટે એકથી બે તોલા જેટલી હોય તે નીચે મુજબ વપરાય છે.

વિષમજ્વર એટલે ટાઢીયા તાવમાં તેના રસમાં ૦। તોલો મ-રીયાંનું ચૂર્ણ મેળવીને અપાય છે. ખાંસીના દરદમાં મરીયાંના બદલે બહેડાંનું ચૂર્ણ ઉમેરાય છે. બાળકોની ખાંસીમાં ૦। તોલો રસ, એકાદવાલ ટંકણ અને થોડું એક મંત્ર સાથે મેળવીને પાવામાં આવે છે. સંધિવામાં એના રસમાં લીંડી પીંપરનું ચૂર્ણ ઉમેરવા-માં આવે છે.

જો અતિશય જ્વર ચડયો હોય તો એના રસ કાઢીને શરીરે ચોપડવાથી, અથવા તો એના છોડવાઓને પાણી સાથે ઉકાળીને તે પાણીની બાફ લેવડાવવાથી પરસેવો આવી તાવનો વેગ નરમ પડી જાય છે. એના આખા છોડવાને ખાંડી રસ કાઢી તેમાં મરી-યાનો ભૂકો મેળવીને કપાળમાં તેમજ મગજ ઉપર લેપ કરવાથી વાયુ કે કફના લીધે અત્યંત દુઃખતું માથું પણ શાન્ત થાય છે. એના રસમાં હળદર, સોનાગેરૂ અને આમળાં એ ત્રણ ચીજો ઘસીને તેનું આંખમાં અંજન કરવાથી કમળાનું દરદ નાબુદ થાય છે.

વૈદ્યકીય દૃષ્ટિએ તો એનો ઉપર મુજબ ઉપયોગ થાય છે, પરંતુ જડીબુટ્ટીઓનો શોધ કરનારાઓને તેના નીચે મુજબના અ-મુલ્ય ગુણો હાથ આવ્યા છે.

બાબુ રામપ્રસાદ શર્મા જણાવે છે કેઃ—એનાં પાંદડાંને ખાંડી

રસ કાઢી કપડેથી ગાળી લેઇ એ રસને એક તપેલામાં નાંખી તેમાં તેટલુંજ પાણી ઉમેરી ચોવીશ કલાક રહેવા દેવું, બીજા દિવસે હલા-વ્યા ચલાવ્યા સિવાય ઉપરનું બધું પાણી નીતારી નાંખતાં તપેલા-ના તળીએ જે સત્વ રહે તે સત્વને એક થાળીમાં લેઇ લેવું, અને એક મોટા દેગડામાં પાણી ભરીને ચુલે ચઢાવી તેના ઉપર એ થાળી રાખીને મંદાગ્નિ સળગાવવો. જ્યારે દેગડામાંના પાણીની વરાળની ગરમીથી થાળીમાંના સત્વમાંથી ભીનાશનો ભાગ ઉડી જાય ત્યારે તેને નીચે ઉતારી લેઇ એક શીશીમાં ભરી રાખવું. આ સત્વની માત્રા એક માસો એટલે લગભગ પંદર ઘઉં ભારની છે.

ટાઢ વાઇને આવતા દરેક જાતના તાવો માટે આ સત્વ એક માસો, કાળાં મરીયાં પચ્ચીશ અને તુળસીનાં પાંદડાં પાંચ અને કર-કચના ગોળાની મીંજ એક માસો એ બધાં સાથે મેળવીને ગરમ પાણી સાથે આપવાં.

કમળાના દરદ ઉપર આ સત્વ મધ સાથે મેળવીને આંજવું.

આફીણના ઝેર ઉપર આ સત્વ પાણી સાથે ઓગાળીને દર અડધા કલાકે આપવું.

સર્પદંશથી કોઈ મનુષ્ય બેભાન થયું હોય તો આ સત્વનું ચૂર્ણ એક કાગળની ભુંગળી મારફતે નાકમાં ફુંકવું અને શુદ્ધિ આવ્યા પછી પાણીમાં ધોળીને પાવું.

"પાયોનીયર" નામનું વિખ્યાત ઈંગ્લીશ પેપર જણાવે છે કેઃ—

Goomee this is a purely an Indian one, I have not been able to ascertain its English equeolent.

A girl about fourteen years of age was brought to me in the night in a Comatose condition, the relatives stating she had been bitter by a snake about 15 months before, I saw her and that she had six faintings fits, not having any reliable remedy at hand I obtained some leaves of the gooma plant and after extracting the juice had it blown in her nostrils, The effect was instaneous the girl set up, as she had never been out of her sence.

To make sure that the snake was a poisioneus one. I examined the foot and found to punctures in, the skin.

I was told about this plant some years ago by an old Foker.

કુઓ એ ચોખ્ખો ભારતીય છોડ છે, જેથી તેની સાથે કોઈ પણ ઈંગ્રેજી વૃક્ષની તુલના કરવાને માટે હું કૃત નિશ્ચય થવાને શક્તિવાન્ નથી.

એક દિવસ રાત્રિના સમયે એક ચૌદ વર્ષની છોકરીને ઘણી ખરાબ અવસ્થામાં મારી પાસે લાવવામાં આવી અને તેના સંબંધિઓએ જણાવ્યું કેઃ—એને આશરે પંદર મહીનાઓ ઉપર સાપ કરડયો હતો. આ વાતચિત્ત ચાલતી હતી એટલા સમયમાં મારા

જોવામાં આવ્યું કે તે છોકરી રહી રહીને છ વખત મુર્છિત થઇ ગઇ. આ વખતે મારી પાસે કોઇ પણ યોગ્ય ઔષધ મોજુદ નહિ હોવાથી મેં કુબાનાં કેટલાંએક પાંદડાં મસળીને તેનો રસ તેણીનાં નસકોરાંમાં રેડયો. આ રસની અસર એટલી બધી જલદી થઈ કે તે છોકરી તરતજ ઉઠીને બેઠી થઇ અને એ દરદ તેને હમેશના માટે મટી ગયું અર્થાત્ ત્યાર બાદ કદી પણ બેશુદ્ધ થઇજ નહોતી.

જે સાપ તે છોકરીને કરડયો હતો તે ઝેરી હતો કે કેમ તેની પરીક્ષા કરવાને મેં તેનો પગ તપાસ્યો તો તેની ચામડી ઉપર કેટલાંએક છિદ્રો નજરે પડયાં.

આ ઔષધિમાં એવો ગુણ રહેલો છે એવી વાત કેટલાંએક વર્ષો પૂર્વે મને એક ફકીરે કરી હતી.

ખાટખટુંબડો.

સં. અત્યમ્લપર્ણી, કંકુરા હિં. રામચના, ખટુઆ, મ. આંબટવેલ, કડમવલ્લી, લા. Witis carnosa. V. pentaphylla.

વિવરણ—ખાટખટુંબાના વેલા ઘણા મોટા થતા હોઇ તે ચોમાસે પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. પાંદડાં બેથી ચાર ઈંચ લાંબાં અને દોઢથી ત્રણ ઈંચ પહોળાં હોઇ ત્રેખડાની માફક ત્રણ, ત્રણ પાન ભેળાં આવેલાં હોય છે. એનાં ફુલના ગુચ્છા ફીકા લીલા રંગના અને ફળો ઝુમખાબંધ આવે છે. ફળો, પાંદડાં તથા વેલાનો આકાર દ્રાક્ષને મળતો આવે છે. આ વનસ્પતિનાં દરેક

અંગો ખાટા રસથી ભરેલાં હોય છે અને જો તે ખાવામાં આવે તો ગળામાં દાહ ઉત્પન્ન થાય છે. હિન્દુસ્થાનના ઘણાખરા ભાગોમાં આ વનસ્પતિ થતી હોવાથી તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણ ધર્મ અને ઉપયોગ—રાજનિઘંટના કર્ત્તાએ તો આ વનસ્પતિને માત્ર તીખી, ખાટી, અગ્નિને દીપન કરનારી, રૂચિ ઉપજાવનાર તથા બરોળ, શૂળ, વાયુ, કફ અને ગોળાને નાશ કરનારી જણાવી છે. પરંતુ જડી બુટ્ટીઓનો શોધ કરનારાઓને તો એ ઉપરાંત તેમાં એક બીજો અદ્ભુત ગુણ માલમ પડયો છે. એ ગુણ કીયો છે તે નીચેની હકીકત ઉપરથી સમજાશે.

ધન્વંતરિ નામે વિખ્યાત વૈદ્યકપત્રના તંત્રી ઇ. સ. ૧૯૧૬ના ફેબ્રુઆરી માસના અંકમાં જણાવે છે કેઃ—સંવત ૧૯૫૪–૫૫ની સાલના અરસામાં હું ગાયકવાડ સરકારના ખેરાલુ કસ્બામાં હતો, તે વખતે મારે ત્યાં સંખ્યાબંધ દરદીઓ દવા લેવા સારૂ આવતા હતા, અને હું તેમને વિનામુલ્યે દવા આપતો હતો, કારણ મારે મારૂં ગુજરાન દવા ઉપર કરવાનું નહોતું, મારૂં ગુજરાન તો વકીલાતના ધંધાવડે ઇશ્વર કૃપાથી સારી રીતે ચાલતું હતું. મારા પાડોશમાં હરજી ભગત નામના ભાટીયા રહેતા હતા જે ઘણા વૃદ્ધ હતા. દાદર થયેલા દરદીઓને તેઓ એક જાતનું મુળીયું ઘસીને ચોપડવાને કહેતા જેથી આગ બળી ફોલ્લા થઇ કિંવા તે જગો સુઝી જઇ તેમને થએલી દાદર જતી રહેતી. એક વખતે મેં તેમને પૂછયું કે તમે દાદર ઉપર શાનું મુળીયું વાપરો છો ? તેમણે કહ્યું ચિત્રકમુળ. મેં કહ્યું કે એતો બ્લીસ્ટર એટલે સખ્ત દાહક અસર કરી ફોલ્લો ઉત્પન્ન કરનારી ચીજ છે જેથી કોઇ વખત તમને

દુઃખરૂપ થશે. પરંતુ તે વાત તેમના ધ્યાનમાં ઉતરી નહિ. થોડા દિવસો બાદ એવો પ્રસંગ આવ્યો કે તેમના પોતાના ગળેજ દાદર નીકળી. પોતે દાદરની દવાતો જાણુતાજ હતા, એટલે ચિત્રકમુળ ઘસીને ગળા ઉપર લગાવ્યું. આ વખતે ચોમાસાના દિવસો હતા, દાદરની જગ્યા સુઝી ગઇ તથા પાક ઉપર ચઢી અને પરીણામે કહેવાણુના લીધે તેમાં જીવડા પડયા. હું હમેંશાં તેમને એ મુળ વાપરવાને ના કહેતો હતો તેથી તેમને આટલે સુધી પીડા થઇ પણ તેમણેં મને એ હકીકત કહી નહી. પરંતુ અત્યંત પીડા થઈ અને લોહી આવવા લાગ્યું ત્યારે મને ખબર પડી. આ જંતુઓનો નાશ કરવા મેં કારબોલીક તેલનો તપાસ કર્યો, પરંતુ બેરાલુમાં મળી શકયું નહિ. કારણુ સરકારી દવાખાનામાં પણ કાર્બોલિક એ- સીડ થઇ રહ્યો હતો. અને એ રીતે તેલ ન મળી શકયું ત્યારે બીજી યુક્તિ કામે લગાડી. તે યુક્તિ એ હતી કે ધોયેલું ઘી અને સાકર ભેગાં કરીને પાકેલા ભાગના નારામાં જ્યાં આગળથી લોહી નીકળતું હતું ત્યાં આગળ મુકવાથી જીવડા તે ખાવાને ઉપર આવતા હતા. અને અમે તેઓને ચીપીઆવડે પકડી, પકડીને બહાર કાઢી નાંખતા હતા, આ કડાકુટ ચાલતી હતી એવામાં તે સ્થળે એક ઠાકરડો માથે ભારી લેઇને આવ્યો, તે મંદ્રોપુર ગામનો હતો અને મને સારી પેઠે ઓળખતો હતો, જેથી તેણે મને કહ્યું કેઃ—તમે જીવડા કાઢવા સારૂં આટલી બધી કડાકુટ શા માટે કરો છો? વગર મ- હેનતે બધા જીવડા જીવતી સ્થિતિમાં બહાર નીકળી આવે એવા ઉપાયો કયાં નથી? મેં કહ્યું કે તેવો ઉપાય હોય તો તમે કરો. તેણે વનસ્પતિ લેઇ આવીને ઉપાય કરવાને કહ્યું. અમે તેને મહેનતના

ચાર આના આપવા ઠરાવ્યા અને તેની ભારી પણ વેચાતી લેઈ લીધી. જેથી થોડીવારમાં તે એક વનસ્પતિની ગાંઠ લેઇ આવ્યો, તેના હાથ મેં ધોવડાવ્યા અને તે ગાંઠ તેણે પત્થર ઉપર ઘસી ચંદનની માફક જાડી રહેવા દેઇ તેનો એક લચકો રૂના પેલ ઉપર મુકી તે પેલ દવાવાળો ભાગ દરદવાળી જગ્યાએ આવે તેવી રીતે નાસુર ઉપર ધંધો પાડયો, એટલે દવાનો લચકો નાસુર ઉપર અને રૂ ઉપરની બાજુ રહ્યું. દશબાર મિનિટ પછી જ્યારે તેણે પેલું રૂનું પેલ ઉખાડી લીધું ત્યારે જીવતા કીડાઓનો એક લચકો પેલી દવાને વળગેલો હતો. આ જોઇ મેં કહ્યું કે તેં કંઇ હસ્ત ચાલાકી કરી છે, માટે મને દવા મુકવા દે. આમ કહી મેં તે મુળ ઘસ્યું અને તેનો લચકો પ્રથમની માફક નાસુર ઉપર મુકયો તો તે વખતે પણ અનેક જીવતા કીડાઓ તરી આવ્યા. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત એ દવા મુકવાથી તમામ જીવડા નીકળી ગયા અને તેથી દરદીને ગળા ઉપર બે દિવસથી સખ્ત વેદના થતી હતી, અને રાત્રિએ ઉંઘ પણ નહોતી આવતી તેમાં આરામ જણાયો. આ ઉપરથી તે મુળીયું જાણવાની મને ઉત્કંઠા થઇ, જેથી તે ઠાકરડાને મેં ઘણું સમજાવ્યો પણ તેણે મને તે મુળીયું બતાવવાની ના પાડી. મેં તેને દશશેર, બારશેર ચોખા ખાવાને આપ્યા અને કહ્યું કે તું જાણે છે કેઃ—હું દવા કરી કોઇ પાસે કંઇ લેતો નથી, તો પછી હું લોકોને ઘેર એવા ઉપાય કરવા જાઉં તેથી તારો ધંધો બગડે એમ નથી, પરંતુ આવા દરદીઓના ઘેર તને બોલાવવાની હું સલાહ આપીશ જેથી તેઓ તરફથી તેને ઘણો ફાયદો થશે. આ પ્રમાણે અનેક યુકિત પ્રયુકિતથી તેના મનનું સમાધાન કરવાની ઘણી મહે-

ન્નત કર્યા પછી તે મુળ બતાવવાનું તેણે કબુલ કર્યું, જેથી અમે બન્ને તરત ગામ બહાર ગયા. તે ગાંઠ મને પ્રથમથીજ ઓળખાઇ ગઇ હતી, તેથી મેં કહ્યું કે જો હું તને વેલો બતાવું તેજ એ છે કે નહિ ? પછી મેં તેને વેલો બતાવ્યો અને તેણે કબુલ કર્યો. એ વેલાને ભોંયમાંથી ખોદતાં તેમાંથી ગાંઠ નીકળી અને એ ગાંઠ તે ઠાકરડાએ આણેલી ગાંઠ સાથે મળતી આવી. આ ગાંઠ શાની હશે તે જાણવા વાંચકવર્ગ ઇન્તેજાર હશે, માટે જણાવવાનું કે તે ગાંઠ ખાટખટુમડાની હતી. કે જેના વેલાઓ ચોમાસામાં જ્યાં, ત્યાં પુષ્કળ થાય છે. મેં પણ ત્યાર પછી એ ગાંઠનો ઉપયોગ કરી જોયો હતો અને તે પણ પ્રથમની માફકજ અસરકારક જણાયો હતો. પરંતુ જ્યારે એ ગાંઠ સુકાઇ જાય છે ત્યારે તેમાં પ્રથમના જેવો ગુણ રહેતો નથી. અને તેથી તેનો ગુણ ટકાવી રાખવાને માટે કોઇ જાતનો મલમ કે ટીંકચર શોધી કાઢવાને માટે હું તે મુળીયું સર ભાલચંદ્ર કૃષ્ણભાટવડેકર પાસે મુંબાઇ લેઇ ગયો હતો અને સર્વે હકીકત કહી હતી, પરંતુ તેઓ સાહેબ પણ એ સબંધિ કંઇપણ શોધ હજુ સુધી કરી શક્યા નથી.

આ મુળીયાનો અમે પણ ઉપયોગ કરી જોયો છે અને ચોમાસાના દિવસોમાં ઢોરોને સહેજ ચાંદુ કે ઉઝરડો થવાથી તેમાં જે કીડા પડે છે તેને દુર કરવાને માટે પણ એવું અકસીર જણાયું છે, કે જો આ કામ માટે ફીનાઇલના બદલે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ફીનાઇલની ખરીદી માટે દરવર્ષે જે સેંકડો રૂ. નિરર્થક ખરચાઇ જાય છે તેનો અવશ્ય બચાવ થયા વિના રહે નહિ.

ગરોળી.

સં. પલ્લી. ઇં. A Lizard.

વિવરણ—આ પ્રાણી પ્રત્યેક મનુષ્યના ઘરમાં વસતું હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. અને ભીંત, કુંભી, કમાડ, પાટડા, વળીઓ, ખાપો વિગેરે સ્થળોએ જાણે તે જગ્યા ઉપર ચોંટી ગયું હોય ને તેમ લાંબા સમય સુધી વળગીને પડી રહેતું હોવાથી ભીંત ગરોળી કે ગરોળીના નામથી પણ ઓળખાય છે. આ પ્રાણી જો શરીર ઉપર પડે તો કંઇ અશુભ બનાવ બનશે એમ માનીને હિન્દુ લોકોમાં દાન, પુણ્ય કરવાનો રીવાજ છે.

ઉપયોગ—વૈદ્યક શાસ્ત્રના ગ્રંથો જોતાં તો આ પ્રાણીનો ઔષધ તરીકે કંઇ પણ ઉપયોગ થતો હોય એવું માલુમ પડી આવતું નથી. પરંતુ "રિસાલાહીકમત લાહોર" નામની કીતાબમાં થોડાં એક વર્ષો પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું હતું કેઃ—પતનું દરદ કે જે વૈદ્યો અને હકીમોમાં મુસ્કેલીથી મટી શકે કિંવા ન પણ મટે એવું મનાય છે તેને ચમત્કારિક રીતે નાબુદ કરવાના ઈલાજ માટે કેતુરમાં એક ફકીર અત્યંત પ્રખ્યાત હતો, કેમકે દરદીને તે કોઇ પણ જાતની દવા આપ્યા સિવાય માત્ર ત્રણ દિવસ ખીચડી ખવડાવીને જ આ દરદને નાબુદ કરતો, જેથી લોકો તેને એક મહાત્મા તરીકે માનતા હતા. દરદીને ત્રણ દિવસ સુધી એ ખીચડી ખવડાવવાથી તેના શરીરમાંથી લીલા, પીળા રંગનો અને દુર્ગંધ મારતો પુષ્કળ પરસેવો નીકળ્યાં કરતો, જેની મારફતે શરીરમાંથી સદરહુ રોગને ઉત્પન્ન કરનારૂં સઘળું ઝેર ઝરી જઇ દરદીને આરામ થઈ જતો. આ ઉપરથી તે ઉપાય જાણવાને અમોએ તે ફકીરની અત્યંત સેવા

ઉઠાવી તો પણ તેણે કંઇ પણ ભેદ બતાવ્યો નહિ. પરંતુ તેની પાસે આવા દરદીઓ અનેક આવતા હોવાથી લાંબા સહેવાસના અંતે યુક્તિપ્રયુક્તિથી સમજવામાં આવ્યું કે:—તે એક જીવતી ગરોળીને પકડીને કપડાની પોટલીમાં બાંધી દેતો હતો અને તે પોટલીને એક દેગડામાં રાખીને તેના ઉપર ખીચડી અને પાણી ભરી દેઇ ચુલે ચઢાવતાં જ્યારે તે ગરોળી મરી જતી, ત્યારે પોટલીને ગુપચુપ વાસણમાંથી કાઢી લેઇ સદરહુ ખીચડી દરદીને ખાવા આપતો, જેથી ઉપર મુજબ પરીણામ આવતું.

સદરહુ ફકીર આ બધી ક્રિયા એકાંતમાં બેસીને કરતો. અર્થાત ખીચડી પકાવતી વખતે તેના ઉપર ઇલમ પઢવો પડે છે જેથી કોઇનો પડછાયો તેના ઉપર ન પડે એટલા માટે એકાંતમાં બેસીને તેને પોતાના હાથેજ તૈયાર કરવી જોઇએ એવું બ્હાનું કાઢતો. પરંતુ એક ઔષધ તરીકે જાહેરાતમાં આ વિધિનો ઉપયોગ કરવો એ કામ અમને ખરેખાત અઘરૂં જણાયું તેથી અમે બીજી તરકીબ શોધી કાઢી.

એ તરકીબ એવી હતી કે માટીના એક નાના વાસણમાં ચણાની દાળ ભરીને તેમાં બે, ત્રણ, જીવતી ગરોળીઓ નાંખી તે વાસણનું મ્હોડું બંધ કરીને પંદર દિવસ રાખી મુકવામાં આવતું, જેથી તે પ્રાણીઓની લાળ, મુત્ર વિગેરેથી સદરહુ દાળ ભીંજાઇ જતી. એ દાળને છાંયે સૂકવીને રાખી મુકવામાં આવતી અને જ્યારે જરૂર હોય ત્યારે તેમાંથી ૦ થી ૦।।। તોલા જેટલી દાળ ખાંડી ચૂર્ણ કરી તેનો હલવો બનાવી દરદીને આપવાથી અજબ પરીણામ આવતું.

આર્ય, યુનાની અને એલોપેથીક એ ત્રણે વૈદક શાસ્ત્રોએ લગભગ અસાધ્ય જેવા માનેલા પત એટલે વાતરકતના દરદ ઉપર આ ઉપાયની કેવી અસર છે તેનો અમે ધર્મ બાધના કારણથી અનુભવ લેઇ શકયા નથી જેથી કંઇ પણ અભિપ્રાય આપી શકીએ તેમ નથી. પરંતુ તંત્ર શાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં વાંચવામાં આવ્યું છે કે ગરોળીનું ઝેર તનદુરસ્ત મનુષ્યના ખાવામાં આવવાથી પતના જેવું દરદ ઉત્પન્ન થાય છે, ઘણાંખરાં ઔષધોનો ગુણ ધર્મ એવો હોય છે કે તેઓ જે જાતનું દરદ ઉત્પન્ન કરવાના વિકારવાળાં હોય છે તેવાજ પ્રકારનું દરદ બીજા કોઇ કારણથી થયું હોય તો તેને નાબુદ કરી શકે છે. અને તેથી જો કોઇ યોગ્ય અધિકારી આ બાબતનો પુરતો અનુભવ લેઇ જનહિતાર્થે પ્રસિદ્ધ કરશે તો વૈદકશાસ્ત્રમાં એક અમુલ્ય નવિન ઉપાયનો ઉમેરો થશે.

ગાડર ઝીપટો.

સં. નાગદમની, વિષાપહા હિં. નાગદમન, નાગદોન. મ. નાગદવણી. ગુ. ગાડર ઝીપટો, ધોળો ઝીપટો, ભરઠ. ઇં. Indian worm-wood. લા. Artimsia Indian.

વિવરણ—ગાડરઝીપટો ચોમાસે ઘણોજ જોવામાં આવે છે. પણ કોઇ કોઇ જગ્યાએ તે બારે માસ પણ હોય છે. એના છોડવા એકથી ત્રણ ફીટ ઉંચા વધે છે, પરંતુ થોડાએક વધ્યા પછી એની શાખાઓ ઘણું કરીને આડીઅવળી ઘણી લાંબી વધી જાય છે અને તેને થોરની વાડ કે કાંટાવાળા ઝાડવાંની ઓથ મળે તો તેના ઉપર

૪ થી ૬ ફીટ ઉંચા ચઢી જાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં અને ઘણું કરીને કંટાશળીઆનાં પાનને મળતાં હોય છે. કુલફીકાશ લેતાં લીલા રંગનાં અને ફળો પ્રથમ લીલા રંગનાં હોય છે. પરંતુ પાછળથી ભુરા રંગના થઈ જાય છે. એ ફળો ઊપર ગીચોગીચ ધોળાભૂરા વાળની રૂંવાંટી અને વાંકી તીક્ષ્ણ અણીવાળા કાંટા આવેલા હોય છે. આ ઝીપટો એ જેના સાવરણા થાય છે તે લાલ ઝીપટો નહિ, પરંતુ જેનાં ફળ કાંટાનાજ ગુચ્છાવાળાં થાય છે અને જે ગાડરને ચોટી જાય છે, તથા જેનાં પાંદડાં અણીદાર અને લાંબાં થાય છે તે ધોળો ઝીપટો સમજવો.

ગુણદોષ—

सर्वग्रहप्रशमनीविशेषविषनाशिनी

मूत्रकृच्छ्रव्रणाक्षोनाशयेज्जालगर्दभम् ॥ (भा. प्र.)

उदराध्मानदोषघ्नीकोष्ठशोधनकारिणी (रा. नि.)

लूतासर्पविषंवातंकफंवान्तिकृमीन्व्रणम् ॥

शूलंगुल्मंरक्तदोषंज्वरंसर्वविषाणिच. (नि. र.)

ભાવ પ્રકાશ કહે છે કે તે સર્વે પ્રકારની ગ્રહ પીડાઓને શમાવનારી અને મુખ્ય ભાગે વિષનો નાશ કરનારી છે. વળી મુત્રકૃચ્છ, વ્રણ, રાક્ષસ પીડા અને જાલગર્દભ રોગનો નાશ કરે છે.

રાજનિઘંટુકાર જણાવે છે કે તે ઉદરરોગ અને આફરાને હરનારી તથા કોઠાને શુદ્ધ કરનારી છે.

નિઘંટ રત્નાકરના કર્તા જણાવે છે કે તે કરોળીઆ અને સાપનું વિષ, વાયુ, કફ, ઊલટી, કૃમી અને વ્રણને હરનારી છે.

વળી તે શુળ, ગોળો, રૂધિરવિકાર તાવ તેમજ સર્વે પ્રકારનાં ઝેરો નો નાશ કરે છે.

ઉપયોગ—એનાં મૂળીઆંનો ઉકાળો કરીને પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્રનું દરદ દુર થઇ પેશાબ સાફ રીતે આવે છે. પાંદડાંને વાટીને ગડગુમડ અને સોજાઓ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. બીજને વાટીને સાકર સાથે મેળવીને કફ અને ઉધરસવાળાને ખવડાવાય છે.

સાપ, વીંછી, કરોળીઆ વિગેરે હરેક પ્રકારના ઝેર ઉપર આના જેવી ઉત્તમ બીજી દવા નથી. એનાં મુળીયાં ‌॥ તોલાભાર જેટલાં લેઇને ગરમ પાણી સાથે ઘસીને પાવાથી તત્કાળ કોઠાની શુદ્ધિ થઇ ઝેરની શાન્તિ થાય છે. આ વનસ્પતિમાં દરેક જાતનાં ઝેરો નાબુદ કરવાનો ગુણ હોવાથીજ સંસ્કૃત ભાષામાં તેને "**विषापहा**" ના નામથી ઓળખવામાં આવી છે, વળી તે સાપના ઝેરને ટાળનાર હોવાથી "**नागारि**" "**नागदमन**" "**नागहंता**" વિગેરે નામો આપવામાં આવ્યાં છે. એનાં પાંદડાંમાં પણ તેવાજ ગુણ હોવાથી "**नागपत्रा**" પણ કહેવામાં આવી છે.

ગડ, ગુમડ અને વ્રણને મટાડવાના એના ગુણો વિષે વિવેચન કરતાં થોડા દિવસો ઉપર પુનાના વસંત વ્યાખ્યાનોમાં નરહર ગોપાળ સર દેશાઇ નામના લંડનથી એમ. બી.ની માનવંતી પદ્વી મેળવી આવેલા એક ધુરંધર ડાકટર સાહેબે જણાવ્યું હતું કેઃ— વિલાયતથી યુરોપીયન વૈદ્યક શાખાને આ દેશમાં આવ્યા પછી મને જે, જે શંકાઓ થવા લાગી તેના નિવારણ માટે પ્રથમ મેં યુનાની વૈદ્યકનાં ભાષાંતરો વાંચ્યાં અને છેવટે આયુર્વેદીય ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો તે ઉપરથી મારી ખાત્રી થઇ કે તે વૈદ્યક ઘણુંજ ઉત્તમ છે,

આ ઉપરથી મેં ઇંગ્રેજી વૈદક છોડી દેઇ ગામઠી વૈદું શરૂ કર્યું અને હાલમાં હું દેશી ઔષધોજ વાપરૂંછું.

ઇંગ્રેજી ફાર્માકોપીઆ, યુનાની વૈદક ગ્રંથો, અમેરિકન, જર્મન તથા ફ્રેન્ચ વૈદક પદ્ધતિ એ બધાં એકઠાં કરવાથી જે કંઇ શાસ્ત્ર ઉત્પન્ન થાય તે બધાની બરાબરી કરવાને આર્ય વૈદકનો એકલો "ચરક સંહિતા" નામનો ગ્રંથજ બસ છે.

આયુર્વેદ એ જુની વિદ્યા હોવાથી સડેલી વિદ્યા છે અને યુરોપીયન વૈદુ દિનપ્રતિદિન આગળ વધે છે એવું યુરોપીય ડૉકટરો અને તેમના આ દેશના કેટલાએક દેશી ચેલાઓ બોલે છે. આ વાતમાં કેટલું સત્યાસત્ય છે તેનાં અનેક ઉદાહરણોમાંથી માત્ર થોડાં એક આપુંછું.

ઝેર ચડયા ઉપર સોનું ઉપયોગી થઇ પડે છે એવો શોધ ઇંગ્રેજ ડૉકટરોને ગયા વર્ષમાંજ હાથ લાગ્યો, અને આ નવિન શોધ કર્યા બદલ બે ડૉકટરોને બક્ષિસો પણ આપવામાં આવી, પરંતુ આપણને તો આ વાત ચરક મહર્ષિએ સેંકડો વર્ષો પહેલાંજ જણાવી દીધેલી છે.

સંગ્રહણીના દરદમાં જે દહીં, પારો, બીલી તથા બીજાં કૃત્રિમ ઔષધોનો આજકાલ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેજ ઔષધો હજાર વર્ષ પહેલાં પણ વપરાતાં હતાં.

કમળાના રોગ માટે ઇંગ્રેજી વૈદકમાં કોઇ પણ સારૂં ઔષધ નથી, આ વિષયમાં મારો જાતિ અનુભવ કહું. વાંદરામાં એક યુરોપીયન ગૃહસ્થને કમળો થયો જેથી તેઓ ઔષધ માટે મારી પાસે આવ્યા, મેં તેમને ઇંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે મિકશ્ચર કરી આ-

પ્યું. દર વીઝીટે દશ, દશ રૂપીઆ ફી લેઇને મેં તેમની પાસેથી આશરે દોઢસો રૂપીઆ ફીના કઢાવ્યા અને આશરે દોઢ મહીના સુધી દવા આપી પરંતુ સારૂં થયું નહિ. આથી નિરાશ થઇને તેઓ એક સુરતના વૈદ્ય પાસે ગયા. તે વૈદ્યે તેમને એક વનસ્પતિનું ચૂર્ણ સુંઘવા આપ્યું અને આશ્ચર્યની વાત એ છે કે માત્ર બે દિવસ તે ચૂર્ણ સુંઘવાથી નાકમાંથી પીળી રસી નીકળીને કમળો મટી ગયો. પછી તેઓ સાહેબ મારી પાશે આવીને બોલ્યા કેઃ—તમને મેં ૧૫૦ રૂ. આપ્યા તે ફોગટના ગયા! આ વાત મેં મુંગે મોઢે કબુલ કરી! યુરોપીયન ડૉકટરો ગડગુમડના સોજા ઉપર ઠંડા પાણી કે લેડલોશનનો ઉપયોગ કરે છે. કોઇવાર આ ઠંડકથી સોજો બેસી જાય છે. પરંતુ કદી જો બેસે નહિ તો પોલ્ટીસ મારી, સારીને પકાવીને ફોડે છે. અથવા તો ઓપરેશન કરે છે એટલે ચપ્પુ વડે ચીરે છે. કારણ કે ઇંગ્રેજ વૈદ્યકમાં આ સિવાય બીજો ઉપાય નથી કે જે સોજા ઉપર ચોપડવાથી સોજાને નાબુદ કરે, પરંતુ દેશીવૈદ્યકમાં આવા ઊપાયો અનેક છે. એકવાર મારી પાસે "સેલ્યુલાઇટીસ" દરદનો એક રોગી આવ્યો. આ દરદ શસ્ત્ર ક્રિયા સિવાય મટશે નહિ એમ મને લાગ્યું. પરંતુ દરદી નાનું બાળક હોવાથી તેમ કરવું કઠીણુ તથા ભય ભરેલું જણાયાથી દેશી ઔષધ વાપરી જોવાનો મેં વિચાર કર્યો. જેથી સોજા ઉપર નાગદમણીનાં પાંદડાં મેં બાંધ્યાં અને સવાર, સાંઝ કડવા લીંબડાનો થોડો, થોડો રસ પાવાને કહ્યું. આશ્ચર્યની વાત એ બની કે ચપ્પુનો ઉપયોગ કર્યા વિનાજ આ છોકરો પાંચ દિવસમાં સારો થઇ ગયો. પણ આમ કરવાથી મેં બસો રૂ. ફીના ખોયા.

આવાંજ બીજાં અનેક ઉદાહરણો આપ્યા પછી છેવટે આ ડૉકટર સાહેબ જણાવે છે કેઃ—ખરેખરો વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કેઃ–જે દેશમાં જે રોગ થયો હોય તેના ઉપર તે દેશનુંજ ઔષધ સારો ગુણ કરે છે, અને તેથી હિન્દુસ્થાનના લોકોને જે જે રોગો થાય તેઓના ઉપર હિન્દુસ્થાનમાં પેદા થનારાંજ ઔષધો આપવાં જોઇએ. દેશી ઔષધોની વિરૂદ્ધ બોલનારા ડૉકટરોની હું બે હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરૂં છું કે આપ એક વખત આયુર્વેદને શીખો ! તેના સંપૂર્ણ રહસ્યને વિચારો ! તેના આશ્ચર્યમય પરીણામનો અનુભવ લ્યો ! અને પછી નાક મરડવું હોય તો મરડજો.

ઝીપટો.

સં. ઝિંઝિરીટા. હિં. બિરીયારા. મ. ઝિઝુર્ડી, કુતરે વાંદરે, ઝિંઝિરા. લા. Triumfetta Rotundifolia.

વિવરણ—ઝીપટાના છોડવા કેટલાએક સ્થળે બારેમાસ જોવામાં આવે છે, તો પણ તે ચોમાસે વિશેષ ઉગી આવે છે. તે ૧॥ થી ૩॥ ફીટ સુધી ઉંચા થાય છે. એને પણ ઝીપટીની પેઠે છેટે છેટે જરા લાંબી શાખાઓ નીકળી તેઓના ઉપર ॰॥ થી એક કે દોઢ ઇંચ લાંબાં અને તેટલાંજ પહોળાં પાંદડાં આંતરે આંતરે આવે છે. એ પાંદડાંની ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરો લીલો અને નીચેની સપાટીનો જરા ધોળાસ લેતો હોય છે. તેની બન્ને સપાટી ઉપર તારાકૃતિના કાંટા જેવા વાળ આવેલા હોય છે, તેથી પાન ઉપર આંગળી ફેરવતાં તે ખરસટ લાગે છે. એ પાંદડાં ગોળાઇ લેતાં અને ફુલ પીળાં હોય છે જે બપોર પછી ઉઘડે છે. ફુલ ચણાના

દાણા જેવડાં અથવા તો તેનાથી નાનાં અને કાંટાવાળાં હોય છે.

ગુણદોષ—ગ્રાહી, ઉપલેપક અને પૌષ્ટિક.

ઉપયોગ—કોઈ પણ કારણથી થયેલા જખમમાંથી લોહી વ્હેતું બંધ કરી ઘાને રૂઝવી દેવામાં ઝીપટાનો ઉપયોગ છેક પ્રાચીનકાળથી પ્રસિદ્ધ છે. આગળના સમયમાં રણક્ષેત્રમાં યોદ્ધાઓને જ્યારે તીર, તરવાર વિગેરે શસ્ત્રો વાગવાથી જખમ થતા ત્યારે તેમાંથી વ્હેતું લોહી બંધ કરી જલદી રૂઝ આવવાને માટે આ ઔષધિનો રસ ઘાની અંદર ભરવામાં આવતો એવું કેટલાએક પ્રાચીન ગ્રંથો વાંચવાથી સમજાઇ આવે છે. આજે પણ ખેડુત, રબારી અને બીજા ઘાસ વાઢનારા લોકોને ઘાસની ધારથી કિંવા દાતરડા વડે કપાવાથી જખમ થાય છે તો તેના માટે લીકર ફેરી કે ટીંક્ચર ફેરી જેવાં ઔષધોની શોધ ખોળ ન કરતાં ઝીપટાને શોધી કાઢી તેનાં પાંદડાં ચાવીને જખમ ઉપર મુકે છે જેથી તેમાંથી નીકળતું લોહી તરતજ બંધ થઇ જાય છે અને જખમ પાકયા સિવાય રૂઝાઈ જાય છે.

આ ઔષધિ કેવળ શરીરની બહારની બાજુના અવયવો ઉપરજ આવી અસર કરે છે એમ નથી, પરંતુ આંતરિક અવયવો ઉપર પણ તેવીજ અસરકારક છે અને તેથી દરરોજ સવાર સાંઝ એનાં ૦॥ તોલા જેટલાં મુળીયાંને પાણી સાથે ઘસીને તેમાં સાકર મેળવીને પીવાથી લોહીનો ઝાડો, અર્શમાંથી પડતું લોહી તેમજ ફેફસાંમાંથી થતો રકતસ્રાવ પણ તત્કાળ મટી જાય છે, અને તેથી આ ઔષધિનો ઉપયોગ કરનારને "હેઝેલીન" જેવી ભારે કિંમતની ઔષધિ ખરીદવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

ઝહેર મહોરો ખતાઇ.

હિં. પ્રેકુ બજાર, કાની ઝહેર મહોરા. **યુ.** ઝહેર મહોરા **અ.** ફાદજ હરમાદની. **ઇં.** Mineral stone, serpent stone **લા.** Blezoar.

વિવરણ—ઝેર મહોરો એ આરસપહાણુ જેવો અને પીળાશ, લીલાશ કે રતાશ પડતી ઝાંખવાળો કિંવા સાબુના જેવા રંગવાળો પદાર્થ હોય યુનાની દવાઓ વેચનારા ગાંધીઓને ત્યાં મળી શકે છે. અને પાણી સાથે ઘસ્યા પછી જેનો ઘસારો સફેદ રંગનો થાય છે તે ઉત્તમ અને વાપરવા લાયક ગણાય છે. બીજો એક હલકી જાતનો ઝહેર મહોરો આવે છે જે કાળાશ પડતા રંગનો અને કઠીણુ હોય છે જેથી માત્ર બાહ્યોપચારમાંજ વપરાય છે.

ગુણદોષ—યુનાની વૈદ્યક ગ્રંથોમાં આ ઔષધની અત્યંત પ્રસંશા કરવામાં આવી છે. " કરાબાદીન કબીર " નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે તેને તાપમાં રાખવાથી તેમાંથી પરસેવો છુટે છે એ પરસેવો તાવના દરદીને ખવડાવવાથી ગમે તેવો જીર્ણજ્વર તત્કાળ દુર થાય છે.

રસરાજ મહોદધિ નામના ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કેઃ—ખરા ઝેર મહોરાની ઓળખાણ એવી છે કે લીંબડાનાં પાંદડાં સાથે એને વાટવાથી લિંબડાની કડવાશ જતી રહે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ અફીણ જેવી કડવી વસ્તુઓ ખાધા પછી ઝહેરા મહોરો ખાવામાં આવે તો મુખમાંથી કડવાશ દુર થઇ જાય છે.

વળી બીજા એક ગ્રંથમાં લખવામાં આવ્યું છે કેઃ—ઝહેર મ-

હોરાને પાણી સાથે વાટી તેની ગોળી બનાવી ઝેરી સાપના મોઢામાં રાખવામાં આવે તો તે સાપ મરી જાય છે. જો કે આ બાબતનો અનુભવ લેવામાં આવ્યો નથી, તોપણ એટલું તો અનુભવસિદ્ધ ચોક્કસ છે કેઃ-ઝહેર મહોરો એ એક તદ્દન નિર્ભય અને ઉત્તમ અસરકારક ઔષધ હોઇ તેમાં ઝેરને હરવાના, જીર્ણજ્વર, અજીર્ણ, ઉલટી, અપચો, ઝાડો અને હ્રદય, યકૃત, પાચનક્રિયા અને મુત્ર માર્ગનાં દરદો દુર કરવાનો, તથા શરીરમાં બળ, વીર્ય અને કાન્તિનો વધારો કરવાના અદ્દ્ભુત ગુણો સમાએલા છે.

ઉપયોગ—આ ઔષધનું ઝેર મહોરો એવું નામ છે તે ઉપરથી તે ઝેરી છે એમ માનીને ભડકવાનું કંઇપણ પ્રયોજન નથી. કારણ આ ઔષધ પોતાની જાતે બિલકુલ ઝેરી ન હોતાં કેવળ નિર્દોષ છે પરંતુ તેમાં ઝેરને હરવાના અદ્દ્ભુત ગુણો રહેલા છે જેના લીધે જહેર મહોરો એ નામથી ઓળખાય છે. સાપ, વીંછી, અરીણ વિગેરે કોઇપણ જાતનું ઝેર ચઢયું હોય ત્યારે તેને પાણી સાથે ઘસીને પાવાથી ઉલટી મારફતે ઝેરને દુર કરે છે. માટે જ્યાં સુધી ઉલટીઓ થયાં કરે ત્યાં સુધી વારંવાર આ ઔષધને આપ્યાં કરવું અને જ્યારે ઉલટીઓ થતી બંધ થાય ત્યારે ઝેર નાબુદ થયું સમજવું. પ્લેગ, કોલેરા, મેલેરીઆ, શીતળા વિગેરે ઝેરી હવાને લીધે ઉત્પન્ન થતા સંક્રામક રોગો ચાલતા હોય ત્યારે ઝેર મહોરો એક વાલ, ઝેરી ટોપરૂં એક વાલ તથા પપીતા અર્ધો વાલ એ ત્રણે ચીજોને વાટી ચૂર્ણ કરી ગુલાબ જળમાં ઘુંટી દરરોજ સવારના ખાવાથી તેવો એક પણ રોગ લાગુ પડી શકતો નથી. વળી કોલેરાનું દરદ લાગુ પડી ગયા પછી પણ જો દર બે, બે કલાકે આ દવા આપ-

વામાં આવે છે તો બીજા હરકોઇ ઉપાય કરતાં વધારે સારી અસર કરી શકે છે એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. ઝેર મહોરાનો ગુણ ઉષ્ણ નથી, તેમજ શીત પણ નથી, પરંતુ સમશીતોષ્ણ છે જેથી દરેક મનુષ્યની પ્રકૃતિને માફક આવે છે. તેમાં પણ બાળકોના અજીર્ણ, ઉલટી, ઝાડા અને શોષરોગમાં તે વધુ ઉપયોગી અને ખાસ અસરકારક છે. બાળકોને વરાધના લીધે લીલા રંગના જે ઝાડાઓ થાય છે તે નાબુદ કરે છે. તેમજ "સુકતાન" નામથી ઓળખાતો "બાળશોષ" નામનો બાળરોગ કે જેમાં બાળક હમેશાં ક્ષીણ થતું જાય છે તેમાં તેનો નિયમિત રીતે ઊપયોગ કરવામાં આવે તો ઘણો ફાયદો કરે છે.

ખરાબ હવાની અસરથી કે પરદેશનું પાણી લાગવાની અસરથી થતાં દરદો જેવાં કે જીર્ણજ્વર, અતિસાર, સંગ્રહણી, સોજા અને નબળાઇને દુર કરી હૃદય, મસ્તિષ્ક, મગજ, લીવર, પચતેન્દ્રિય વિગેરે પ્રધાન અવયવોને પુષ્ટી આપવામાં પણ તે આબાદ કાર્ય કરે છે. પરંતુ આ કાર્ય માટે દરરોજ સવાર, સાંઝ ૨થી ૪ રતી જેટલી માત્રામાં લાંબા સમય સુધી તેનું સેવન કરવું જોઇએ. જો થોડા દિવસો માટેજ આ ઔષધનું સેવન કરવાનું હોય તો તેનું પ્રમાણ બાળકો માટે એકથી ત્રણ રતી અને મોટી ઉમરનાં મનુષ્યો માટે ૬થી ૧૨ રતી જેટલું છે.

બાહ્યોપચારમાં રતવા, ગરમીની ફોલ્લીઓ, ઝેરી સોજા વિગેરે દરદો ઉપર ગુલાબજળ, સુખડ કિંવા લિંબડાની આંતરછાલના અસાન સાથે આ ઔષધ મેળવીને ચોપડવાથી ઘણોજ સારો ફા-

પેદા થાય છે. વળી અગ્નિ, ગરમ તેલ કે એવાજ બીજા કોઈ કારણથી શરીરનો હરકોઇ ભાગ દાઝી કે બળી ગયો હોય તેના ઉપર કોપરેલ કિંવા તલના તેલ સાથે ઘસીને ચોપડવાથી આરામ થાય છે.

ત્રાંબું.

સં. તાम्र, म. तांबे. हिं. तांबा. फा. मिस्. इं. Coper ला. Cuprum.

વર્ણન—ત્રાંબુ એ પ્રખ્યાત ધાતુ છે.

જડીબુટ્ટી તરીકેનો ઉપયોગ—આ ધાતુના પત્રાની ચકતી બનાવી શરીર ઉપર ધારણ કરી રાખવાથી કોલેરાનું દરદ લાગુ પડવાની સામે અદ્ભુત રીતે બચાવ કરે છે એવું આજકાલ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું છે. આ સબંધમાં ડીસેમ્બર સને ૧૮૮૩ના થીયોસોફીસ્ટ વોલ્યુમ પમાના ત્રીજા અંકમાં **મી. ગસ્ટેવઝોર્ન** નામનો વિદ્વાન જણાવે છે કેઃ—

Metalic cells are worn to great advantage in India on deseased parts of the body. The curative properties of those cells I have seen verified in authentic instances when, years ago (I believe about 1852) Cholera was devastating some parts of Europe, it was remarked at munich (Baveria) that among the thousands of its victims, there was not a single copper

smith. Hence it was recommended by the medical authorities of that town to wear disks of thin copper plate (of about 2½ inch diameter) on a string on the hollow of the stomach, and they prooved to be a powerful preventive of cholera. Again in *1867* cholera visited O-dessa. I and my whole Family wore these copper disks and while all round there were numerous cases of cholera and dysentry, neither of us was attacked with either. I propose that serious experiments should be made in this direction and specially in those countries which are periodically devastated by that desease, as India for instance. It is my conviction that one disk of copper on the stomach and another one of zink on the spine opposite the former will be of still better service, the more so if both disks are joined by thin copper clain-Page. 92.

હિન્દુસ્થાનમાં શરીરના રોગી અવયવો ઉપર યંત્ર કે તાવીજના નામે ધાતુની ચકતીઓ પહેરવામાં આવે છે અને તેથી સારો ફાયદો થતો પણ જોવામાં આવે છે. આવી ચકતીઓના રોગ સમાવવાના ગુણો ખરા પડવાની વાત સત્તાવાર રીતે અનુભવવામાં આવેલા દાખલાઓમાં મારા જોવામાં પણ આવી છે. કેટલાંએક

વર્ષો એટલે મારા ધારવા પ્રમાણે આશરે સને ૧૮૫૨માં જ્યારે યુરોપના કેટલાએક ભાગોમાં કોલેરા ઉજડ વેરાન બનાવતો હતો ત્યારે મ્યુનિચ (બાવરિયા) માં ખાસ લક્ષ ખેંચે એવું એ બન્યું હતું કે એ રોગના ભોગ થઇ પડેલા હજારો મનુષ્યોની અંદર એક પણ કંસારો સપડાયો નહોતો. આ ઉપરથી એ શહેરના વૈદ્યક સત્તાધિકારીઓએ ત્રાંબાના પાતળા પતરાની આશરે અઢી ઈંચ વ્યાસની ગોળ ચકતીઓ બનાવી દોરીએ પરોવોને પેટના પોલા ભાગ ઉપર પહેરવાની ભલામણ કરી હતી, અને તે બધી કોલેરાના ઉપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવવાને મજબુત રીતે સફળ નીવડી હતી. આ પછી ફરીથી વળી સને ૧૮૬૭ ની સાલમાં ઓડેસામાં કોલેરા ફાટી નીકળ્યો ત્યારે મેં અને મારા આખા કુટુંબે આવી ત્રાંબાની ચકતીઓ પહેરી રાખી હતી, જેનું પરીણામ એ આવ્યું કે અમારી આજુબાજુ સઘળા સ્થળે કોલેરા અને મરડાના અસંખ્ય કેસો બનતા હતા, છતાં અમારામાંના કોઇના પણ ઉપર આ બેમાંથી એકનો પણ હુમલો થયો નહોતો. આ સબંધિ બારીક અજમાયશો કરી જોવાની હું સૂચના કરૂં છું. અને તેમાં પણ દાખલા તરીકે હિન્દુસ્થાન જેવા દેશો કે જેઓ વારંવાર આ દરદને લીધે ઉજડ વેરાન બની જાય છે, ત્યાં આગળતો આવો પ્રયોગ અજમાવી જોવાની ખાસ જરૂર છે. મારી એવી ખાત્રી છે કે જો પેટ ઉપર એક ત્રાંબાની ચકતી પહેરવામાં આવે તથા એક બીજી જસતની ચકતી તેની પાછળના ભાગમાં કરોડ ઉપર પહેરવામાં આવે તો વિશેષ ફાયદો મળે, અન વળી જો એ બન્ને ચકતીઓને તાંબાની પાતળી સાંકળવડે જડવામાં આવે તો એ ફાયદામાં એથી પણ વિશેષ વધારો થાય,

આ વિદ્વાનની ભલામણુ પછી આ બાબતનો લાંબો અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે અને તેનું સંતોષકારક પરીણામ જણાયાથી હાલમાં કેટલાએક ડોકટરો ભલામણુ કરે છે કેઃ—કોલેરાના રોગમાં ત્રાંબાની લંબગોળ અથવા તો ગોળ પતરી કરાવી તેની બન્ને બાજુની કોરો નજીક છિદ્રો પડાવી કિંવા નાકાં જડાવી તેમાં દોરીઓ પરોવી પેટના આગલા ભાગ ઉપર ચામડી સાથે બરાબર રીતે સ્પર્શ કરીને રહે તેવી રીતે અહોનિશ—દિવસ રાત્રિ પહેરી રાખવી. આ પતરીનું માપ મોટા પુરૂષ માટે ૬×૪ ઈંચ, નાના પુરૂષ સ્ત્રીઓ માટે ૫×૩ ઇંચ અને બાળકો માટે ૪×૨ ઇંચ રાખવું. તેમજ છાશ, સરકો, આંબલી કે એવીજ બીજી કોઇ ખટાશથી માંજીને તે પતરૂં વખતો વખત ચોખ્ખું રાખવું.

કોલેરાના જંતુઓ કુવા, તળાવ વિગેરેના પાણીમાં પેદા થાય છે, અને તે પાણી પીવા કે ન્હાવાના ઉપયોગમાં લેવાથી આ રોગ લાગુ પડે છે, એટલા માટે પાણીમાંના કોલેરાના જંતુઓ મારી નાંખવાને આજકાલ પોટાસ પરમેગનેટ નામની દવા કુવા, તળાવો વિગેરેમાં નાંખવામાં આવે છે, પરંતુ તેનાથી બધા જંતુઓ મરી જતા નથી, અગર જો મરી જાય છે તોપણ ફરીથી પેદા થાય છે, અને તેથી શું ઉપાય કરવાથી એ પાણીમાંના જંતુઓ નાશ પામી કોલેરાનો રોગ લાગુ પડતો અટકે એ વાત વિચારવા જેવી છે.

અમેરિકાના સુપ્રસિદ્ધ ડોકટર મુરે કરેલા પ્રયોગો ઉપરથી સાબિત થયું છે કે ત્રાંબાનાં વાસણો, પતરાં કે સિક્કાઓ ઉપર ઝેરી સૂક્ષ્મ જંતુઓ જીવી શકતા નથી. ત્રાંબાના આ ખાસ ગુણને લીધે મેલેરીયા અને ટાઇફોઈડ જેવા તાવની મોસમમાં તેમજ ખાસ

કરીને કોલેરા કે મહામારી જેવા ચેપી રોગો પ્રસરતા હોય તેવી ઋતુમાં ઓછામાં ઓછું એક દિવસ અગાઉ તાંબાના વાસણમાં ભરી રાખેલું પાણી પીવાના કે ન્હાવાના ઉપયોગમાં લેવાથી તેવા ઝેરી રોગોનો ઉપદ્રવ લાગુ પડતો નથી એ વાત એ ડૉકટરે કરેલા શોધથી સાબિત થઈ છે.

ડૉકટર મુરે આ શોધ હાલમાં કરી છે, અને તેને એક અગત્યની નવિન શોધ માનીને આપણે વધાવી લેઈએ છીએ, પરંતુ દીલગીરીની વાત છે કે નવા યુગની નવી ફેશનમાં ફસી પડીને આપણું જ્ઞાન આપણે ગુમાવીએ છીએ. તાંબાની ધાતુ ઉપર સૂક્ષ્મ જંતુઓ જીવી શકતા નથી, એ વાત માત્ર અત્યારેજ શોધી કાઢવામાં આવી છે અને તેથી તેનું સઘળું માન ડૉ. મુરેનેજ ઘટે છે એમ નથી; પરંતુ આપણા પૂર્વજોને ઘણા સમયથી તેનું યથાસ્થિત જ્ઞાન હતુ, અને તેથીજ તેઓ માત્ર એક ચકતીજ નહિ પરંતુ પાણી ભરવાનાં બેઢાં, આચમની, તરભાણી વિગેરે પૂજાનાં વાસણો, પાણી પીવાના લોટા અને પવાલાં ન્હાવા ધોવાની કુંડીઓ, હાથે, પગે કે ગળે બાંધવાનાં માદળીઆં અને તાવીતો અને રાંધવા કરવા કે ખાવા પીવાનાં વાસણો પણ ત્રાંબાનાંજ રાખતા હતા. દેવકાર્યોમાં તો તેમણે તાંબાને ઉત્તમ માન્યુંજ હતું, પરંતુ વ્યવહારીક કાર્યોમાં પણ ત્રાંબાનાં વાસણો સિવાય નભી શકતું નહોતું. છતાં વિદેશી ચીજોના મોહમાં પડી દીન પ્રતિદીન ત્રાંબાનો વપરાશ આપણે એટલો બધો બંધ કર્યો છે કે ભાગ્યેજ તેને ઘરમાં લાવીએ છીએ, અને વળી જો કદાચ જોગજોગે ઘરમાં શિલિક હોય તો તેને માત્ર શોભા તરીકે ઉટકીને પાણીઆરામાં ગોઠવીએ છીએ.

બાકી આપણા વપરાશને માટે તો તાંબાને બદલે પીતળ, જર્મન-સીલવર, ટીન, માટી ચઢાવેલાં લોખંડ કે એલ્યુમીનનાં ફેશનેબલ વાસણો, લોખંડી ડોલી, લાકડાનાં ટબો વિગેરે વહોરી લાવીએ છીએ. અને એમ ફેશનપર આશક થવા જતાં કોલેરા, મેલેરીઅલ ફીવર વિગેરે ભયંકર દરદોના જંતુઓ કે જેઓ આપણા પૂર્વજોને સ્વપ્ને પણ ઉપદ્રવ કરી શકતા નહોતા, તેઓને આપણા શરીરમાં દાખલ થવાને પળે, પળે જોગવાઇ કરીઆપીએ છીએ.

તેલીઓ કંદ.

સં. તૈલકંદ. હિં. તૈલકંદ. બં. તૈલકંદ. મ. તૈલકંદ.

વિવરણ—પારાની ગોળી બાંધનારી તથા ત્રાંબા, રૂપા, લોઢા અને સીસા તથા કલાઈ વિગેરે ધાતુઓને સોનાના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાંખનારી જે ચોસઠ દીવ્ય વનસ્પતિઓ મનાય છે તેમાંની આ એક છે. પરંતુ અફસોસ ! કે તેની ઓળખાણનું કોઈ પણ વૈદક ગ્રંથમાં જોઈએ તેવું સ્પષ્ટ વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી.

ગુણદોષ—

लोहद्रावीतैलकन्दःकटूष्णो ।
वातापस्मारहारीविषारिः ॥
शोफघ्नःस्याद्वधकारीरसास्य ।
द्रागेवासौदेहसिद्धिविधत्ते ॥ निघंटुभूषण ॥

તેલીઓ કંદ સોનું, રૂપું વિગેરે ધાતુઓને પ્રવાહી કરનાર, તીખો, ગરમ, અને વાયુ તથા વાઇના દરદને હરનાર તેમજ ઝેરનો

નાશ કરનાર છે. વળી તે સોજાને હણે છે, પારાનું બંધન કરે છે, અને દેહ તથા ધાતુઓની સિદ્ધિ કરે છે.

ઉપયોગ—વૈદક ગ્રંથોમાં જેવી રીતે આ ઔષધિની ઓળખાણ આપવામાં આવી નથી, તેવીજ રીતે તેનો ઉપયોગ કરવાની વિધિનું પણ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું નથી.

અમારી જગન્નાથ તરફની યાત્રામાં એક પરમ કારૂણિક વૃદ્ધ મહાત્મા સાથે સમાગમ થયો હતો, તેઓની સાથે દીવ્યૌષધિઓ સાથે વાતચિત કરતાં જ્યારે તેલીઆ કંદનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તે મહાત્માએ જણાવ્યું હતું કે:—આબુ, ગીરનાર, વિંધ્યાચળ, હીમાલય વિગેરે પહાડોમાં તેલીઆ કંદની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ ઘણી ચમત્કારીક ચીજ છે. જેના હાથમાં આવે તેનું પ્રારબ્ધ ફરી જાય છે, અને તેથી પુરા ભાગ્યશાળી મનુષ્યનાજ હાથમાં આવે છે. મારા હાથમાં તે ઔષધિ આવી નથી, પરંતુ બાલ્યાવસ્થામાં હું જ્યારે ગુરૂની સાથે ફરતો હતો, ત્યારે મારા ગુરૂના હાથ આવી હતી જેથી મારા પણ જોવામાં આવી હતી. અમે બદ્રીનારાયણની યાત્રા માટે પ્રયાણ કરતા હતા ત્યારે એક પહાડની ખાણમાં મારા ગુરૂની દ્રષ્ટિ અકસ્માત એક છોડવા ઉપર પડી કે જેનાં પાંદડાં મુળાનાં પાંદડાંને મળતાં પરંતુ રંગે પીળાં હતાં અને તેના ઉપર જાણે તેલ ચોપડેલું હોયને તેવું દેખાતું હતું. આ છોડ ઉંચાઇમાં દોઢેક હાથ અને ઘેરાવામાં લગભગ બે ફુટ હોઇ તેના ઉપર માત્ર ત્રણેક પાંદડાં હતાં. એ છોડના થડનો દાંડો લગભગ મુઠીમાં સમાય તેટલો જાડો હતો. આ દાંડાની છાલ આંબાને મળતી હતી અને છોડ ઉપર પીળા રંગનાં ફુલો આવેલાં હતાં. એ છોડના નીચેની માટી

જાણે તેલથી ભીંજાઇ ગયેલી હોય ને તેવી દેખાતી હતી. સદરહુ વનસ્પતિને જોઇને ગુરૂ વર્ય એકાએક ત્યાં આગળ અટકયા અને આશ્ચર્ય ચકિત થઇને વારંવાર તેને નિહાળવા લાગ્યા. થોડી એક વાર પછી દેખ બચ્ચા, કામ હો ગયા! એમ કહીને તેમણે પોતાની ઝોળીમાંથી દશ રૂ. કાઢી મારા હાથમાં આપ્યા અને નજીકના ગામમાંથી એક કોદાળી તથા એક બકરી વેચાતી લેઇ આવવાને કહ્યું. કેટલીએક વારે જ્યારે હું તે લેઇને ત્યાં આગળ આવ્યો ત્યારે કોદાળી વડે તે છોડને ખોદતાં તેની નીચે જ્યારે એક ગાંઠ જેવું દેખાવા લાગ્યું ત્યારે તેની આજુબાજુએ ઘણી કાળજીથી ખોદી તે ગાંઠને ઉઘાડી કરી ખોદવાનું કામ બંધ કરવામાં આવ્યું અને પછી પેલી બકરીને એક દોરડાથી બાંધીને તે દોરડાનો બીજો છેડો ખુંટાને બદલે તે છોડ સાથે કંદની નજીકમાં બાંધી અમે બન્ને જણા નજીકના એક વૃક્ષ ઉપર ચઢી ગયા. આણી તરફ બકરીએ બંધનમાંથી છુટવાને જોર વડે ખેંચતાણ કરવા માંડી જેથી કેટલીએકવારે કંદ સાથે તે છોડ ઉખડી ગયો અને તેની સાથે તે કંદ નીચેથી ફુંફવાટા મારતો એક અત્યંત ઝેરી ભયંકર સાપ પણ નીકળી આવ્યો. એ સાપ એટલો બધો છંછેડાઈ ગયેલો હતો કે તે બકરી છોડને લેઇને હજુ તો ભાગ્યે વીશ હાથ જેટલી દુર પણ પહોચી હતી એટલામાં તો તેને પકડીને દશ, વીશ દંશ માર્યા, બકરી તો જોતજોતામાં પ્રાણ મુકત થઇ ગઇ હતી, તો પણ સાપ એટલો બધો ક્રોધે ભરાઇ ગયો હતો કે જ્યાં સુધી તે હીન વીર્ય—જ્યાં સુધી તે તદન વિષ મુક્ત થઇ ગયો નહિ ત્યાં સુધી દંશ મારતોજ રહ્યો, અને જ્યારે આમ હીન વીર્ય થઈ ગયો ત્યારે છેવટે તે બકરી ઉપર ફેણ પછાડીને પ્રાણ મુકત થઇ ગયો.

આવી રીતે જ્યારે તે સર્પ મૃત્યુવશ થયો ત્યારે અમે વૃક્ષ ઉપરથી નીચે ઉતરી આવ્યા અને તે કંદને લઇ લીધો. એ કંદનું વજન આશરે ચારશેર જેટલું હતું અને તેને નીચોવતાં તેમાંથી તેલીઆ રંગનો લાલ રસ નીકળ્યો હતો.

આ ઔષધિનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો તે પ્રકાશ કરવાની ગુરૂ વર્યની આજ્ઞા નહિ હોવાથી સ્પષ્ટપણે હું કહી શકું તેમ નથી, જેથી માત્ર એટલુંજ કહીને આપણી વાતચિત્ત બંધ કરીશ કે તે રસથી પારાની ગોળી બાંધવામાં આવી હતી જેનાં સંયોગથી ત્રાંબા, રૂપા જેવી હલકી ધાતુઓ સોનાના સ્વરૂપમાં ફરી જતી હતી જેનો અમે પરમાર્થમાં ઉપયોગ કરતા હતા. વળી તે ગોળીને અડધો કલાક દુધમાં રાખીને તે દુધ પાવાથી ગમે તેવી નપુંસક સ્થિતિમાં આવી પડેલા પુરૂષોને પુનઃ પુરૂષપણું પ્રાપ્ત થતું હતું. એ સિવાય વાઇ, વાયુ, ઉન્માદ, સોજા, જળોદર વિગેરે દરદોને નાબુદ કરવાના એ ઔષધિના બીજા પણ જે જે અદ્ભુત ગુણો વૈદક શાસ્ત્રથાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે અક્ષરશઃ સત્ય હતાં હતા.

આ મહાત્માની વાત સત્ય હોય કિંવા અસત્ય હોય, પરંતુ આનેજ મળતી અનેક વાતો બીજા પણુ અનેક સાધુ, સંતોના મ્હોડે ઘણી વખત સાંભળવામાં આવી છે. તેમજ વૈદક શાસ્ત્રમાં પણુ તેના ગુણોનું આશ્ચર્યકારક રીતે વર્ણુન કરવામાં આવ્યું છે, જે ઉપરથી સમજાય છે કે આ એક દીવ્ય ઔષધિ છે અને તેથી તેના વિષે કોઇને વિશેષ માહીતિ હોય, અને તે જણાવવાને કૃપા કરશે તો આર્ય વૈદકની ચાલુ સ્થિતિમાં એક નવિન પ્રકારનું પરીવર્તન થશે.

પપીતા.

ગ. પપીતા. ઇં. Ignatius Beans. લા. Strychnos Ignati.

વિવરણ—પપીતાના ઝાડો આ દેશમાં થતાં નથી, પરંતુ ફીલીપાઇન બેટમાં થાય છે; જ્યાંથી તેનાં બીયાં આ દેશમાં આવે છે અને મોટા શહેરોમાં ગાંધીઓના ત્યાં મળી શકે છે. આ બીયાંનો આકાર લંબગોળ કિંવા ભાલાના આકારને મળતો હોય છે, અને સાધારણ રીતે એક ઇંચ અથવા તો તેનાથી ઓછી વધતી લંબાઇ હોય છે. ઔષધ તરીકે આ બીયાંનોજ આ દેશમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ગુણ ધર્મ અને ઉપયોગ—પપીતાનાં બીયાંમાં પણ ઝેરકોચલાંની માફકજ સ્ટ્રીકન્યા અને બ્રુસાઇન નામનાં તત્વો જુદા જુદા પ્રમાણમાં રહેલાં છે. એટલે આશરે દોઢ ટકા જેટલો સ્ટ્રીકન્યા અને ૦॥ ટકા જેટલો બ્રુસાઇન હોય છે. આ સિવાય વળી તેમાં લોગેનીન નામનું પણ તત્વ રહેલું છે એમ મનાય છે. એક ભાગ આ બીયાં અને દશ ભાગ રેકટીફાઇડ સ્પીરીટ સાથે મેળવીને અર્ક તૈયાર કરવામાં આવે છે જે ટીંકચર ઇગ્નીશીયાના નામથી ઓળખાય છે, જે ઇંગ્રેજી દવાઓ રાખનારાઓના ત્યાં વેચાય છે. અને ત્રણથી વીશ ટીંપાંની માત્રામાં વાતહારક પૌષ્ટિક તરીકે તેમજ કોલેરાના દરદમાં વપરાય છે. બીયાંને ખાંડીને કરવામાં આવેલા ચૂર્ણની માત્રા ૧ થી ૫ ગ્રેન સુધીની છે, અને આખો દિવસ રાત થઇને વીશ ગ્રેનથી વધારે પ્રમાણમાં આપવામાં આવતી નથી.

આજકાલ ચાલતા પ્લેગ એટલે મરકીના દરદમાં આ ઔ-ષધ અકસીર ગુણદાયક માલુમ પડયું છે. પ્લેગના દરદ ઉપર તેનો પહેલ વહેલો ઉપયોગ હોમીયોપેથીક ડૉકટરો તરફથી કરવામાં આ-વ્યો હતો પરંતુ હાલમાં ઘણાખરા વૈદ્યો, હકીમો અને એલોપેથીક ડૉકટરો પણ તેને વાપરવા લાગ્યા છે. સને ૧૮૩૬ ની સાલમાં "કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ"ની આજુબાજુના મુલકમાં પ્લેગનો ઉપદ્રવ ઘણી સખ્ત રીતે ફાટી નીકળ્યો હતો ત્યારે પેરા ગામની પ્લેગ હોસ્પિ-ટાલમાં આવેલા ગરીબ દરદીઓ કે જેઓ કેવળ પોતાના નસીબ ઉપર આધાર રાખીને પડયા હતા, તેમના ઉપર આ દવા ડૉકટર હોનીન બજરે મફત આપી અજમાવી હતી જેથી પ્લેગના ઘણા દરદીઓ બચ્યા હતા, અને સદરહુ ડોકટરને મોટું ઈનામ મળ્યું હતું. વળી આ ડોકટર સાહેબને કે જેઓ હોમીઓપેથીક ચિકિત્સા પદ્ધતિના મુળ શોધક વિશ્વવિખ્યાત ડોકટર હેનીમાનના શિષ્ય હતા તેમને પોતાનેજ લાહોર જતાં પાલીમાં પ્લેગનો રોગ લાગુ પડયો હતો, જેથી તે વખતે આ દવા પોતાની જાત ઉપર પણ અજમાવી જોતાં પરસેવો આવી તાવ ઊતરી ગયો હતો અને વળી બહારની બાજુએ કોઇ પણ ઔષધ ચોપડયા સિવાય પણ ગાંઠ અને તેનો દુઃખાવો તથા સોજો નાબુદ થઇ સંપૂર્ણ રીતે આરામ થયો હતો.

આ રીતે આ ઔષધમાં પ્લેગ વિષ વિનાશક ગુણ માલુમ પડવાથી તેને હોમીઓપેથીક ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું અને દિનપ્રતિદિન વિશેષ પ્રચાર થતો ચાલ્યો.

આ ઉપરાંત વળી હોમીઓપેથીક રીત પ્રમાણે ઉપચાર કર-નારા આધુનિક સમયના બંગાળાના પ્રખ્યાત ડોકટર સરકાર મહે-

ન્દ્રલાલ સી. આઇ. ઇ. એ હાલમાં ચાલતી મરકી ઉપર આ ઔ-ષધની બહોળી અજમાયશ કરીને જણાવ્યું કેઃ—આ દવા પ્લેગનો ઉપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવનાર તેમજ લાગુ પડયા પછી નાબુદ કરવાનો પણ અકસીર ગુણ ધરાવે છે. ચાલુ મરકીના સમયમાં જે-મણે એનાં બીયાં કમરે કિંવા હાથે બાંધ્યાં હતાં તેમાંના એકને પણ મરકી લાગુ પડી નહોતી.

આ અભિપ્રાય પ્રગટ થયા પછી ઘણાખરા વૈદ્યો, તેમજ ડૉ-કટરો પુષ્કળ છુટથી પ્લેગના દરદમાં આ ઔષધિનો ઉપયોગ કરે છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ સાધારણ મનુષ્યો પણ તેનાં બીયાંને સા-રીને હાથે કિંવા ગળે બાંધી રાખે છે. વળી આ બીજના ટુકડાઓ કરીને ઘરમાં ખુલ્લા ગોખલા, તાકાં વિગેરે સ્થળોએ પણ રખી મુકવામાં આવે છે. કારણ એવું કહેવાય છે કે તેમ કરવાથી ઘરમાં-થી પ્લેગના જંતુઓનો નાશ થાય છે.

આ ઔષધનો અમારી તરફથી પણ પ્લેગના પુષ્કળ દરદીઓ ઉપર અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે. અને તે પ્લેગનો ઉપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવવા તેમજ લાગુ પડયા પછી નાબુદ કરવાના કામમાં અસરકારક માલમ પડી છે, તો પણ પ્લેગનું દરદ લાગુ પડયાને ઘણો સમય વહી ગયા પછી તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તેના કરતાં દરદની શરૂઆત થતાની સાથેજ જો તે આપવામાં આવે છે તો ચોવીસ કલાકની અંદર તાવને તેમજ સાંધાઓમાં થતા દુઃખા-વાને તદન નરમ પાડી નાંખવાનો અદ્ભુત ચમત્કાર બતાવી શકે છે. અમારા તરફથી આ ઔષધ ચૂર્ણના સ્વરૂપમાં દર બે, બે કલાકે એક ઘડીભારના પ્રમાણમાં લેઈ પાણી સાથે આપવામાં આવતું

હતું અને તેથી પ્લેગનું દરદ લાગુ પડવાનાં ચિન્હો જણાયાને ૭ કલાકથી વધારે વખત ન વહી ગયો હોય તો એકજ દિવસમાં દરદનું જોર નરમ પડયાનાં ચિન્હો દ્રષ્ટિએ આવતાં હતાં. વળી પ્લેગનું દરદ લાગુ પડતું અટકાવવાને માટે જેને જેને દરરોજ સવાર, સાંઝ એથી ત્રણ ઘઉંભાર જેટલું એ ચૂર્ણ પાણી સાથે આપવામાં આવ્યું હતું તેનું પણ સંતોષકારક પરીણામ આવ્યું હતુ, માટે પ્લેગનો ઉપદ્રવ ચાલતો હોય તે સમયમાં આ ઔષધનો ઉપયોગ કરવા તેમજ વિશેષ માહીતિ માટે અમારા તરફથી પ્રગટ થયેલું "પ્લેગ અથવા મરકી અને તેનાં કારણો, લક્ષણો તથા અનુભવ સિદ્ધ ઉપાયો" એ નામનું પુસ્તક વાંચવા ભલામણ કરી આ વિષય પુરો કરીએ છીએ.

પાણી.

સં. જલ, વારિ, હિં. જલ, પાની, મ. પાણી, બં જલ ફા. આબ તે. ની રૂ ઇં. Water લા. Aquæ.

પ્રાણીમાત્રને થનારાં અત્યંત ભયંકરમાં ભયંકર દરદોને નાબુદ કરનારાં જે અદ્ભુત ઔષધો કુદરતે પોતાના ભંડારમાં અખૂટ રીતે સંચિત કરી રાખેલાં છે, તેઓમાં પાણી એ એક મુખ્ય છે. પાણી એ પ્રાણીઓના પ્રાણ સ્વરૂપ છે, અન્ન સિવાય પ્રાણીઓ ઘણા સમય સુધી જીવન ધારણ કરી શકે છે, પરંતુ જળ સિવાય થોડાજ સમયમાં પ્રાણ ત્યાગ થઇ જાય છે. કેમકે જળની તૃષાને લીધે મોહ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ મોહને લીધે પ્રાણનો નાશ થાય છે.

જેથી જીવન રક્ષણ માટે કોઇપણ અવસ્થામાં જળનો ત્યાગ થઇ શકે તેમ નથી.

માત્ર જીવન રક્ષણના માટેજ પાણી ઉપયોગી છે એમ નથી, પરંતુ વ્યાધિ ચિકિત્સામાં પણ તેવુંજ ઉપયોગી છે. જેમ કેટલાંએક ઔષધો ખવડાવીને કિંવા બહારથી લગાડીને વ્યાધિઓને મટાડી શકાય છે. તેવીજ રીતે ઔષધો સિવાય માત્ર પાણીવડે પણ સઘળાં દરદો દુર કરી શકાય છે. આ વાત આજકાલની કિંવા ગપાષ્ટક નથી, પરંતુ છેક પ્રાચીનકાળથી આ દેશમાં જાણીતી છે અને તેથી વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં વિસ્તૃત રીતે વિવેચન કરવામાં આવેલી છે. પરંતુ દીલગીરીની વાત એજ છે કે આજકાલ આપણને પશ્ચિમનો રંગ ખાસ લાગેલો હોવાથી આપણી જાત, વાત અને રીતભાત ઉપરથી આપણો વિશ્વાસ ઉઠી ગયેલો છે. અને તેથી આપણાં શાસ્ત્રોએ બતાવેલી કોઇપણ વાત સ્વિકારવાને આનાકાની કરીએ છીએ. પરંતુ જ્યારે પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનો આપણા શાસ્ત્રોમાં કહેલી એ વાતોનો અનુભવ લેઇ જાહેરમાં મુકે છે ત્યારે તેને નવિન શોધોના નામે આપણે અતિ ઉત્સાહથી વધાવી લેઇએ છીએ. આવીજ રીતે પાણીદ્વારા દરદો સારાં કરવાની વિદ્યા પણ જો કે આ દેશમાં ભાગી તુટી સ્થિતિમાં ચાલી આવતી હતી, પરંતુ પાશ્ચિમાત્ય પંડિતોના પ્રતાપવડે વિશેષ અજવાળામાં આવી છે. પાણી ઉપચારમાં ઉપયોગી થઇ શકે છે એ વાતની શોધ પશ્ચિમ ભૂમિમાં પહેલવહેલી સીખીસીઆના વીન્સેન્ટ પ્રીઝનીટ્ઝ નામના એક ખેડુતે કરી હતી. પરંતુ ત્યાર પછી તેમાં ઘણો સુધારો થઇ તમામ દરદો કેવળ પાણીવડેજ નાબુદ કરવાની વિશાળ પદ્ધતિ ઉત્પન્ન થઇ છે. એ પદ્ધતિ

પ્રમાણે ઉપચાર કરવાના મુખ્ય બે વિભાગ છે. કેટલાએક ઉપચારકો દરેક દરદોની સારવાર માટે કેવળ શુદ્ધ પાણીનોજ ઉપયોગ કરે છે. ત્યારે કેટલાએક ઉપચારકો શુદ્ધ તેમજ કુદરતી રીતે કેટલાએક સ્થળોનાં ઝરણોમાં કિંવા કુંડોમાં રહેલાં રસાયણીક ક્ષાર મિશ્રિત જળોનો પણ ઉપયોગ કરે છે. જેઓ કેવળ શુદ્ધ જળનો ઉપયોગ કરે છે તેઓ પોતાની પદ્ધતિને (Water cure) વૉટર ક્યુર કહે છે. અને જેઓ બન્ને પ્રકારનાં જળોનો ઉપયોગ કરે છે તેઓ પોતાની પદ્ધતિને (Hydropathy) હાઇડ્રોપેથીક કહે છે. પરંતુ આ બન્ને પદ્ધતિઓને આપણી ભાષામાં "જળ ચિકિત્સા" એવું સામાન્ય નામ આપી શકાય.

આ જળ ચિકિત્સા શાસ્ત્ર એટલું બધું વિશાળ છે કે તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવાને માટે અહીંઆં પુરતુ સ્થાનક નથી અને તેથી ઇશ્વરેચ્છા હશે તો એક સ્વતંત્ર વિશાળ ગ્રંથ સ્વરૂપે વર્ણન કરવાનું અન્ય પ્રસંગ ઉપર મુલતવી રાખી હાલમાં માત્ર કેટલીએક અત્યંત ઉપયોગી રીતોનુંજ કંઇક દિગ્દર્શન કરીશું.

આઠ કટોરી પાણીનો પ્રયોગ—આજકાલના પાશ્ચિમાત્ય સમર્થ વિદ્વાન્ રસાયણ શાસ્ત્રીઓએ એવું સિદ્ધ કર્યું છે કેઃ— પ્રાણીમાત્રનું જીવન એ બીજું કંઇ નહિ પરંતુ રસાયણીક ફેરફારોનું એકંદર પરીણામ છે. એ રસાયણીક ફેરફારો અમુક પ્રમાણમાં શરીરમાં ગરમી હોય તોજ થઇ શકે છે. જો શરીરમાં રહેલી કુદરતી મુળ ગરમી ઓછી થાય છે તો કોઇપણ જાતનો વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને જો બધી ગરમી જતી રહે તો મૃત્યુ થાય છે, માટે જીવન જાળવી રાખવાને માટે શરીરમાં ગરમી પુરે એવા પદાર્થોના

સબંધમાં વખતોવખત આવવું જોઇએ. આવા પદાર્થો જો કે અનેક છે, પરંતુ તે બધાઓમાં પાણી એ સર્વોત્તમ સાધન છે. કેમકે કોઈ પણ જાતના નુકસાનથી તે રહિત છે એટલુંજ નહિ પરંતુ જેટલા પ્રમાણમાં ગરમી આપવાની જરૂર હોય તેટલા પ્રમાણમાંજ તેને વધારે ઓછું ગરમ કરી શકાય છે. વળી પાણી જેમ શરીરમાં જોઇતી ગરમીને પુરી પાડે છે તેવીજ રીતે તેને ઠંડુ કરીને વાપરવાથી વધારાની ગરમીને દુર પણ કરી શકે છે.

શરીરમાં વધઘટ થયેલી ગરમીને સમાનતામાં લાવવાને આ રીતે પાણીનો ઉપયોગ કરવાની પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનો આજકાલ ઘણા આગ્રહથી ભલામણ કરે છે :એ ઘણી સારી વાત છે. તેઓની આ મહાન શોધના માટે, તેઓના આ મહાન બોધના માટે આપણે ઉપકાર માનવો જોઇએ. પરંતુ આ વાતથી આપણે છેક અજ્ઞાન નથી. પાણીનો ઉપયોગ કરવાનો એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ સાદો ઉપચાર કે જે " આઠ કટોરી પાણીનો પ્રયોગ " એવા નામથી આ દેશના કેટલાએક ભાગોમાં પ્રસિદ્ધ છે તેની અસર કંઈ જેવી તેવી નથી. અત્યંત ભયંકર રીતે માંદગીમાં આવી પડેલા મનુષ્યને સખ્ત રીતે તાવ આવતો હોય, વાયુ અત્યંત વધી ગયો હોય, અચેતનતા પ્રાપ્ત થઇ હોય, ઝાડો, ઉલટી વિગેરે થતાં હોય, શરીર ઠંડુ પડી જતું હોય કિંવા એવાંજ બીજાં જીંદગીને જોખમ પહોંચાડે એવાં લક્ષણો જણાતાં હોય તેવા સમયે કેશર, કસ્તુરી, સ્પિરિટ એમોન્યા એરોમેટિક, હેમગર્ભ, હિરણ્યગર્ભ, મલ્લસિંદુર, કે ચંદ્રોદય જેવી માત્રાઓ જે કામ કરતી નથી ત્યાં આગળ આ આઠ કટોરી પાણી કામ કરે છે. જો દરદનાં લક્ષણો અત્યંત ભયં-

ઝેર હોય, અર્થાત શરીર અત્યંત ઠંડુ પડી ગયું હોય, બેશુદ્ધિ બહુજ વધી ગઇ હોય, કોલેરાની માફક ઝાડો, ઉલટી વધી પડયાં હોય અને તેથી કદાચ આ આઠ કટોરી પાણીનો પ્રયોગ ફત્તેહમંદ ન નીવડે તો પછી ચોસઠ કટોરી પાણીનો પ્રયોગ કરવાથી તો તરતજ દરદી હુશીઆરીમાં આવી જાય છે.

આઠ કટોરી પાણી બનાવવાની રીત એ છે કે એક માટીના વાસણમાં આઠ વાડકીઓ ભરીને પાણી રેડી પછી તેમાં સુંઠ, મરીઆં, પીંપર, તજ, લવિંગ અને વાવડીંગ એ દરેક ચીજ બે, બેઆનીભાર તથા તુલસી અને બીલી એ દરેકનાં પાંદડાં બે, બે તોલા લેઈ ખોખરાં કરીને નાંખવાં. પછી આ પાણીને ચુલે મુકીને ઊકાળતાં જ્યારે એક વાડકી પાણી શેષ રહે ત્યારે ઊતારીને પાઇ દેવું. આમ દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી તૈયાર કરીને દરદીને પાવાથી ગમે તેવો ઝેરી મેલેરીઆનો તાવ હોય છે તો તે પણ ઉતરી જાય છે અને તેના લીધે થતા બીજા બધા ઉપદ્રવો શાન્ત પડે છે, જો તાવનો વેગ અત્યંત હોય અને આઠ કટોરી પાણીના પ્રયોગથી શાન્ત ન પડે તો પછી સોળ કટોરી, બત્રીશ કટોરી અથવા તો ચોસઠ કટોરી પાણીનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ઉપર મુજબ માટીના વાસણમાં સોળ વાડકી, બત્રીશ વાડકી અથવા તો ચોસઠ વાડકી પાણી નાંખીને ઊકાળતાં જ્યારે એકજ વાડકી પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારીને પી શકાય તેવું ઠંડુ પડે દરદીને પાઇ દેવું તેનું નામ સોળ, બત્રીશ કે ચોસઠ કટોરી પાણીનો પ્રયોગ છે. જેમ, જેમ વધારે વાડકીઓ પાણી ઉકાળીને તેમાંથી માત્ર એકજ વાડકી પાણી રાખવામાં આવે છે તેમ તેમ વધારે ફાયદાકારક નીવડે છે.

અને તેથી ચોસઠ કટોરીનું પાણી પાવામાં આવે છે, ત્યારે છેક અસાધ્યાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા દરદીના શરીરમાં પણ એવી ગરમી જાગૃત થાય છે કે મરણ પથારીમાંથી બેઠો થઇને એક વખત તો તે અવશ્ય ઉત્તર આપે છે.

ઉપલક દૃષ્ટિથી જોતાં તો આ ઉપાય ઘણોજ સાદો દેખાય છે, પરંતુ અનેક વખત અજમાયશ લેતાં તો એવો ફળદાયક માલમ પડયો છે કે જ્યાં આગળ મોટી, મોટી માત્રાઓ પણ કાર્ય નથી કરતી ત્યાં આગળ તે પોતાનો વિજય ડંકો અવસ્ય બજાવે છે અને વળી ગળે કિંવા છાતીમાં ગમે તેવો કફ જામ્યો હોય તેને તો તત્કાળ વિખેરી નાંખે છે. આ વાતની શાક્ષી આપતાં રાજ નિઘંટુ અને નિઘંટુ ભૂષણ નામે ગ્રંથોના કર્ત્તાઓ પણ જણાવેછે કે:—

क्वथ्यमानन्तुयत्तोयंनिष्फेनंनिर्मलीकृतम् ।
भवत्यर्द्धावशिष्टन्तुतदुष्णोदकमुच्यते ॥
उष्णोदकसदापथ्यंकासज्वरविबन्धनुत् ।
कफवातामदोषघ्नंदीपनंबस्तिशोधनम् ॥
तत्पादहीनंवातघ्नमर्द्धहीनन्तुपित्तजित् ।
कफघ्नंपादशेषन्तुपानीयंलघुदीपनम् ॥

ઉકળવા માટે ચુલે ચઢાવેલા પાણીને અગ્નિ આપતાં આપતાં જ્યારે તે પાણી જ્યારે ફીણ વગરનું અને નિર્મલ થઇને અડધા ભાગનું બાકી રહે ત્યારે તે ઉષ્ણ જળ કહેવાય છે. આ ઉષ્ણજળ હમેંશાં માફક આવે તેવું તેમજ ખાંસી, તાવ, ઝાડાનો બંધકોશ

કફ, વાયુ અને આમ દોષને હણનાર, અગ્નિનું દીપન કરનાર તથા બસ્તિને શોધનારૂં છે. પાણીને ઉકળતાં એક ભાગનું બળી જઇને ત્રણ ભાગનું શેષ રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેઇ દરદીને આપવાથી વાયુનું શમન કરે છે. અર્ધોઅર્ધ શેષ રહેલું પાણી પિત્તનો પરાજય કરે છે. અને ત્રણ ભાગનું બળી જઇ માત્ર ચોથાજ ભાગનું શેષ રહેલું પાણી કફનો નાશ કરે છે. પચવામાં હલકું છે અને અગ્નિને દીપન કરવાવાળું છે.

इच्छन्तिबहुदोषस्याज्जलमष्टावशेषितम् ॥

જો અનેક દોષ ભેગા હોય તો અષ્ટમાંશ શેષ રહેલું પાણી વાપરવું એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

આજકાલના શોધકો જણાવે છે કે જમવાના સમયથી અડધા કલાક પહેલાં જો ગરમ પાણી પીધું હોય તો તેથી ભૂખ સારી પેઠે લાગે છે, તેવીજ રીતે જો રાત્રે અચ્છેર ગરમ પાણી પીને તરત સુઇ ગયા હોઇએ અને સવારમાં જરા વહેલા ઉઠીને તેટલુંજ પાણી પીવામાં આવે તો દસ્ત સહેલાઇથી આવે છે પરંતુ આપણા શાસ્ત્રમાં તો તેના આવા ઉત્તમ ગુણો વર્ણવેલા છે.

ઉષા જલપાન વિધિ—શરીરમાં થએલા અનેક વ્યાધિઓને શીઘ્ર નાબુદ કરવાને માટે જેવી રીતે ઉષ્ણ જળનું પાન કરવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે વધઘટ થએલા દોષોને સમાનતામાં લાવી પ્રકૃતિને સ્વસ્થ બનાવવાને માટે ઠંડુ પાણી પણ પીવામાં વપરાય છે. આ પાણી પીવાના સમય અને વિધિ વિષે વિવેચન કરતાં નિઘંટકાર જણાવે છે કે:—

अनुदितेअरुणेरविमंडलेच
पिबतितोयमनुघृतमूत्रवित् ॥
सनरोनिलपित्तकफापहम्
शतरमारमतेमगदासह ॥

પ્રાતઃકાળમાં રવીમંડળના ઉદય પહેલાં અરૂણોદય વખતે એટલે પાછલી ચારઘડી રાત્રિ બાકી હોય તે વખતે ઉઠીને પેશાબ કરી આવ્યા પહેલાં પથારીમાંજ બેસીને જે મનુષ્ય રાત્રિએ ત્રાંબાના વાસણમાં ભરી રાખેલું પાણી પીએ છે તે મનુષ્યના અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા વાયુ, કફ અને પિત્ત એ ત્રણે દોષોની શાન્તિ થાય છે. અને સો સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર કરે એટલું બળ આવે છે.

પીવાના પાણીનું માપ કેટલું હોવું જોઈએ તેના સંબંધમાં નિઘંટ રત્નાકરમાં જણાવેલું છે કેઃ—

सवितुहृदयकालेमसृतीःसलिलस्यपिबेदष्टौ ॥

અરૂણના ઉદય વખતે આઠ અંજલિ એટલે ચોસઠ તોલા જળ પીએ.

ગ્રંથકાર તો આ મુજબ જણાવે છે. પરંતુ હાલના મનુષ્યોની શક્તિને અનુસરીને કદાચ કોઈને એટલું પાણી માફક ન આવે તો ઓછું વધતું પીવામાં પણ કંઈ વાંધો નથી.

પાણીનો કેવળ પીવામાંજ ઉપયોગ કરવાથી તે રોગહારક નીવડે છે એમ નથી, પરંતુ જુદી જુદી સ્થિતિના ઠંડા કિંવા ગરમ

જળ વડે જુદી જુદી રીતે સ્નાન કરવાથી અથવા તો જુદી જુદી રીતે સેક કરવાથી પણ અજબ ફાયદો થતો જોવામાં આવે છે. દરેક મનુષ્યોની પ્રકૃતિ ભિન્ન, ભિન્ન હોય છે અને તેથી ક્યારે અને કેટલા પ્રમાણમાં ઠંડુ અથવા તો ગરમ પાણી વાપરવું તેના વિષે ચોકકસ નિયમ કહી શકાય નહિ તો પણ સર્વ સામાન્ય વિધિ નીચે મુજબ છે.

સ્નાન પ્રયોગોના મૂખ્ય બે ભાગ છે જેમાં આખા શરીરને લાગુ પડે તેવા પ્રયોગોને "જનરલ બાથ્સ અથવા તો સર્વાંગ સ્નાન" કહે છે અને ખાસ અમુક અવયવને લાગુ પાડવામાં આવતા સ્નાનને " પાર્સ્યલબાથ્સ" ના નામથી ઓળખે છે.

૧. **નિંદ્રાપ્રદસ્નાન**—જો બરાબર રીતે ઉંઘ ન આવતી હોય તો સુવાના સમયથી થોડીવાર અગાઉ બન્ને પગોને સાધારણ ગરમ પાણીમાં બોળી રાખીને માથા ઉપર ઠંડા પાણીની સારી પેઠે ધાર કરવાથી લોહીની ગતિ માથા તરફથી નરમ પડીને પગો તરફ જાય છે જેથી થોડીજ વારમાં સુખમય નિંદ્રા આવી જાયછે.

શાન્તિદાયક સ્નાન—દરદીને એક આરામ ખુરશી ઉપર બેસાડીને તેના મગજ ઉપર એક ચાળણી જેવા સછિદ્ર વાસણ મારફતે નવશેકા ગરમ પાણીની ધારાઓ ઊંચેથી ધીમે ધીમે પડવા દીધી હોય તો તેનું મગજ સારી રીતે શાન્ત થઇ આનંદિત થાય છે. જેને અતિશય મગજમારીનું કામ કરવું પડતું હોય તેને આ પ્રયોગ સારી રીતે માફક આવે છે અને જેમ જેમ અભ્યાસ પડતો જાય છે તેમ તેમ વધારે ઠંડુ પાણી પણ ખમી શકાય છે. મગજ

ઉપર ઠંડુ પાણી રેડવાથી જો કે પ્રથમ તો ચામડી જરા ઠંડી પડી ચડી જાય છે પરંતુ થોડાજ સમયમાં પુરતી ગરમી આવી જાય છે અને જેમ વધારે ઠંડુ પાણી રેડવામાં આવે છે તેમ વધારે શાન્તિ આમ થાય છે, દૃષ્ટિબળમાં વધારો થાય છે અને વાળોનાં મૂળો મજબુત થાય છે. આવા પાણીનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યારે પવનનો સપાટો શરીરને લાગે નહિ એટલુંજ માત્ર ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ.

શકિત વર્ધક સ્નાન—સ્નાન કરવાનો ખરો હેતુ કંઇ માત્ર ચામડીની બહારની સપાટીનીજ અસ્વચ્છતા દુર કરવાનો નથી, પરંતુ ચામડીનાં છિદ્રોને સ્વચ્છ અને ચપળ બનાવવાનો છે કે જેથી અંદરના અવયવો પોતાનું કાર્ય ઝડપથી બજાવી શકે. કેટલાંએક મનુષ્યો અત્યંત ગરમ જળનો, કેટલાંએક સમશીતોષ્ણુ જળનો અને કેટલાંએક ઠંડા પાણીનો સ્નાન કરવામાં ઉપયોગ કરે છે. આ બધામાં ઠંડુ જળ એ અત્યંત કીમતી શકિત વર્ધક ઉપાય છે, કેમકે ઠંડા પાણીએ નહાવાથી રૂધિર ચામડીની સપાટી તરફ ધસી આવે છે જેથી તે શરીરને ખુશનુમા લાગે છે, પરંતુ તે બળવાન મનુષ્યનેજ માફક આવે છે. જેના શરીરમાં લોહીનું ફરવું ઘણી ધીમાશથી થાય છે તેને એકદમ માફક આવતું નથી. જો તમે જોઇએ તેટલા બળવાન ન હો તો તમાર પ્રથમ સમશીતોષ્ણુ જળથીજ સ્નાન કરવાનું શરૂ કરવું અને પછી દરરોજ તે પાણીને સહેજ ઠંડુ કરતા જવું. ઠંડા પાણીએ સ્નાન કર્યું કે તરતજ શરીરમાં આનંદ, ઉત્સાહ અને ગરમી આવતી હોય એવી લાગણી થવી જોઇએ. જો તમને આમ થતું ન લાગે તો જે પાણી વડે તમે નાહાતા હો તે

પાણી તમારી પ્રકૃતિને અનુકુળ આવે તે કરતાં વધારે ઠંડુ છે એમ સમજીને તેના કરતાં કંઇક ગરમ પાણી વાપરવું.

ઠંડા પાણીના ફાયદા મેળવવા હોય તો પ્રથમ થોડી કસરત કરી શરીરને ચપળ બનાવ્યા પછીજ સ્નાન કરવું જોઇએ, તેમજ શરીરને બરાબર સ્વચ્છ બનાવવાને માટે વાદળી કિંવા ખડબચડા ટુવાલનો પણ ઉપયોગ કરવો જોઇએ. પ્રથમ શરીરને ઠંડા પાણીથી ભીંજવીને ટુવાલ વડે કિંવા હાથ વડે ખુબ ઘસવું જેથી ચામડી સાફ થશે, ઠંડી ઘણી ઓછી લાગશે તેમજ શરીરમાં જલદીથી ગરમી આવી જશે. ઠંડા પાણીએ નહાતી વેળા એક વાત એ યાદ રાખવાની છે કે ગરમ પાણીએ નહાવામાં જેટલો વખત ગાળવામાં આવે છે તેટલો વખત ઠંડા પાણીએ નહાતાં કાઢવો નહિ, પરંતુ ત્રણથી પાંચ મિનિટમાંજ સ્નાન કાર્ય પૂર્ણ કરી લેવું.

ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવામાં જો કે અત્યંત ઉત્તમ ગુણો સમાએલા છે તો પણ જ્યારે તમને ઠંડી જેવું લાગતું હોય ત્યારે કદીપણ ઠંડા પાણીએ નહાવું નહિ.

આ સિવાય વળી જુદી જુદી જાતનાં દરદોની શાન્તિ માટે જુદી જુદી સ્થિતિના પાણી વડે જુદી જુદી રીતે સ્નાન કરવામાં આવે છે જેઓમાં મુખ્ય નીચે મુજબ છે.

શીતળજળ પ્રયોગ—ભાંગ કે દારૂ જેવા માદક પદાર્થનો નિશો ઉતરવાને માટે આ સ્નાન કરવામાં આવે છે. પ્રયોગ વખતે એક મોટા ટબની અંદર શીતળ પાણી ભરવામાં આવે છે અને તેની અંદર દરદીને રાખવામાં આવે છે જેથી માદક ચીજની ઝેરી

અસર મગજ ઉપરથી ઓછી થઇને શુદ્ધિ આવી જાય છે. કોઇ પણ જાતના દરદ સિવાયનો સાધારણ મનુષ્ય પણ દરરોજ જો સવારમાં ઉઠતી વખતે શરીર ગરમ હોય ત્યારે કિંવા કસરત કર્યા પછી આ સ્નાનનો લાભ લે તો તેના શરીરમાં ઘણી સ્ફુર્તિ તેમજ શક્તિ આવે છે. તો પણ નબળા રક્તાશયવાળાએ અથવા તો જેને માફક આવતું ન હોય તેવાં મનુષ્યોએ આ સ્નાનનો એકદમ અભ્યાસ પાડવો નહિ.

ઉષ્ણજળ સ્નાન પ્રયોગ—આ સ્નાન વખતે દરદીનો માથા સિવાયનો બધો ભાગ ગરમ પાણીમાં રાખવામાં આવે છે અને માથા ઉપર ઠંડા પાણીના ભીનો ટુવાલ મૂકી રાખવામાં આવે છે. દરદીને પાંચ, દશ મિનિટથી વધારે સમય સુધી પાણીમાં બેસાડવામાં આવતો નથી અને બહાર કાઢયા પછી તરતજ ગરમ કામળો વીંટી લેવામાં આવે છે. અથવા જો જરૂર હોય તો દરદીને સુવાડી દેવામાં આવે છે.

આ પ્રયોગથી જ્ઞાન તંતુઓ શાંત થાય છે, રક્તાશયની ગતિ નિયમિત થાય છે, પરસેવો આવે છે અને રૂધિરાભિસરણ એક સરખું ચાલે છે. પેટના કોઇ પણ અવયવ કે મસ્તક તરફ વધારે પ્રમાણમાં લોહી જતું અટકે છે અને ચામડી તરફ ખેંચાય છે. વળી સાધારણ મંદ તાવ, આંચકી, ઊધરસ, પ્રમેહ અને ઓરીના વ્યાધિમાં પણ આ સ્નાન ફાયદાકારક છે.

બાષ્પ સ્નાન—આ સ્નાન માટે દરદીને માત્ર એક લંગોટી કે ચડ્ડી પહેરાવીને ખુરસી ઊપર બેસાડવો અને આજુબાજુ એક

ધાબળો વીંટી લેવો, તે એવી રીતે કે તેનું ગળું તથા માથું બહાર રહે અને તેનો નીચેનો છેડો છેક જમીન સુધી પહોંચે તથા વરાળ કોઇ જગ્યાએથી બહાર જવા પામે નહિ. પછી દરદીને માથે ભીનો રૂમાલ મુકવો અને તે ખુરસીની નીચે આશરે આઠ કે દશશેર ગરમ પાણી ભર્યું હોય તેવું તપેલું કે ડોલ મુકવી, પછી તેની અંદર એક આખી ઇંટ ઘણીજ ગરમ કરીને તે ઉના પાણીની અંદર ધીમેથી મુકી દેવી, કે જેથી તેના છાંટા દરદીને ઉડે નહિ. પાણીમાં ઇંટ મુકયા પછી તરતજ ધાબળો ચારે બાજુથી બરાબર દબાવી રાખવો એટલે બધી વરાળ દરદીને સ્પર્શ કરશે અને પરસેવો આવવા લાગશે. આ વખતે વધારે પરસેવો લાવવા માટે દરદીને થોડું એક પાણી પીવાને પણ અપાય છે. આ પ્રમાણે આઠથી પંદર મિનિટ સુધી દરદીને વરાળ અપાય છે. વરાળની ગરમી શરૂઆતમાં ઓછી હોય તેમ વધારે સારૂં. ગરમી બહુ લાગે તો ધાબળો જરા ઊંચો કરવો એટલે અંદરની બાજુ બહારની હવા દાખલ થશે અને ગરમી ઓછી થશે. આ પ્રયોગમાંથી દરદીને મુકત કરીને તરતજ તેના શરીરના ફરતું ભીનું લુગડું અથવા મોટો ભીનો ટુવાલ વીંટી લેવો, અગર ટબમાં થોડું એક સમશીતોષ્ણ પાણી ભરીને તેમાં બેસાડીને નવડાવવો.

શિયાળામાં શરદી લાગી હોય, બહુ ટાઢ વાયા કરતી હોય, શરીરને બહુ થાક લાગ્યો હોય, સંધિવાની અસર હોય, પક્ષઘાત જણાતો હોય કિંવા જળોદર હોય ત્યારે આ પ્રયોગ બહુ હિતકર છે.

ઉષ્ણવાયુ સ્નાન—આ પ્રયોગ પણ બાષ્પસ્નાનના જેવોજ

છે. પરંતુ એમાં ફરક માત્ર એટલોજ છે કે વરાળના બદલે હવા વપરાય છે. હવા ગરમ કરવા માટે ખુરસીની નીચે પાણીના વાસણની જગ્યાએ બળતો દીવો, થોડી ગરમી આપે તેવી રીતે ચલાવેલો પ્રાઇમસ ચૂલો, સ્પિરિટ લૅમ્પ કે ગ્યાસ લેમ્પ વપરાય છે. દરદીને બાષ્પ સ્નાનની રીતે બેસાડવામાં આવે છે અને માથે ઠંડા પાણીનું કપડું મૂકવામાં આવે છે. આ પ્રયોગ વખતે કેટલીએકવાર દરદીના પગ ગરમ પાણીમાં મૂકાવી રાખવામાં આવે છે. આ પ્રયોગના લીધે સારી રીતે પરસેવો છુટે છે. જેઓના શરીરમાં મેદ વધારે હોય છે તેઓને આ પ્રયોગ એટલો બધો અનુકુળ આવે છે કે જો દર ત્રીજે દિવસે આ પ્રયોગ ફરી ફરીને કરવામાં આવે તો શરીરમાંથી મેદ તદન ઓછો થઇ જાય છે. વળી સંધિવા, દમ, ખાંસી વિગેરે દરદોમાં પણ આ પ્રયોગ ફાયદાકારક છે.

બાષ્પ સ્નાન દ્વિતિય વિધિ—એક વિશાળ ઓરડો કે જેમાં બેસવાને માટે પત્થરની બેઠક ચણેલી હોય છે, અથવા તો બેસવાને માટે કાંઇ બીજી ગોઠવણ કરેલી હોય છે તેના ઉપર દરદીને માત્ર કેડ ઉપર એક ટુંકું કપડું પહેરેલું રખાવીને બેસાડવામાં આવે છે અને પછી એક મોટો પથરો કે જેને તપાવીને લાલચોળ કરી રાખ્યો હોય છે અને જે ફાટે નહિ એવી જાતનો હોય છે તેને લાવીને ઓરડાની વચમાં મુકી તેના ઉપર પાણી રેડવામાં આવે છે અથવા તો પોતાની મેળે પાણી પડે એવી પ્રથમથી ગોઠવણ કરી રાખેલી હોય છે તેના લીધે પાણી પડવા લાગે છે, જેથી પત્થરમાંથી પુષ્કળ ગરમ વરાળ છુટે છે અને તેથી દરદીને બાષ્પ

સ્નાનના જેવોજ લાભ મળી અતિશય ઠંડીને લીધે થયેલાં શ્વાસ, ખાંસી, સળેખમ, સંધિવા વિગેરે દરદો દુર થાય છે.

જલાર્દ્ર પટ સ્નાન—આ સ્નાન વિવિધ રીતે કરાવવામાં આવે છે. તો પણ નીચેની વિધિઓ મુખ્ય છે.

અતિ ઉષ્ણ જળમાં ઉનના ધાબળા કે બનાતના મોટા કકડાને બોળીને નીચોવી કાઢવો, અને તેમાથી વરાળ નીકળતી હોય તે વખતે તેને દરદીના શરીર ફરતો વીંટી લેવો અને પછી તેના ઉપર એક, કે વધારે કોરા ધાબળા કે ગરમ કપડાં લપેટી લેવાં અને પછી અડધા કલાક સુધી સુવાડી રાખી તે બધાં કપડાં દુર કરવાં. આ સમયે દરદીને પવન લાગવા દેવો નહિ અને બીજાં કોરાં કપડાથી તેનું શરીર લુછીને સાફ કરવું. તાવ આવ્યાને ઘણો સમય થયા છતાં પણ તે ન ઉતરતો હોય ત્યારે આ પ્રયોગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેમજ ત્રિદોષ જેવા વ્યાધિઓને લીધે થતાં ફેફસાના વરમમાં પણ હિતકર છે.

આ પ્રયોગ કરવામાં ગરમ ધાબળો લપેટતી વખતે બન્ને હા. અને બહાર રાખવા જોઇએ, પણ પાછળથી બીજાં કપડાં વીંટાળતી વખતે તો તેઓને શરીરની નજીક લેઇ જઇ તે કપડાંની અંદરજ રાખવા જોઇએ.

જેવી રીતે ઉષ્ણ ધાબળાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તેવીજ રીતે શણના કપડાંને ઠંડા પાણીમાં બોળીને ખુબ નીચોવી કાઢવામાં આવે છે કે જેથી તે માત્ર સહેજ ભીનું લાગે. આ કપડાને એક રજાઇ ઉપર અગર તો જાડા કામળા ઉપર પાથરવામાં આવે છે

અને તેના ઉપર દરદીને સુવાડવામાં આવે છે; બાદ તેના હાથ બહાર રહે તેમ ઉંચા કરીને શણના કપડાનો આજુબાજુનો ભાગ દરદીના શરીર ઉપર લપેટવામાં આવે છે. અને પછી એક જાડી રજાઇ કે ગોદડું તેને ઓઢાડવામાં આવે છે જેથી અંદર ગરમી ઉત્પન્ન થઇ પરસેવો આવવા માંડે છે. અડધા કલાક પછી આ બધું દુર કરવામાં આવે છે અને દરદીનું શરીર લુછી નાંખીને કોરૂં કરવામાં આવે છે. આ પ્રયોગ કરતી વખતે લોહીનો જોશ મગજ ઉપર ન ચડી જાય એટલા માટે માથા ઉપર ઠંડા પાણીમાં બોળેલો રૂમાલ મુકવામાં આવે છે. જ્યારે દરદીને એટલો બધો સખત તાવ ચડયો હોય કે તેના શરીરે અત્યંત દાહ બળતો હોય અને કંઇ પણ ઓઢેલું ખમી ન શકાતું હોય ત્યારે આ પ્રયોગ અત્યંત હિતકારક છે.

તાવ જેવાં સાર્વદેહિક દરદોને માટે જેવી રીતે આખા શરીરે ભીનું કપડું લપેટવામાં આવે છે તેવીજ રીતે શરીરના અમુક અવયવના દરદ માટે માત્ર તે અવયવ ઉપર પણ આ વિધિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ખાસ અવયવની ચિકિત્સા માટે ભીંના કપડાનાં બે, ત્રણ પડ કરીને મુકાય છે અથવા તો ઉપરા ઉપરી વીંટાય છે અને તેની ઉપર તેલમાં બોળેલું રેશમી કપડું એવી રીતે સજ્જડ લપેટવામાં આવે છે કે તેથી અંદરનો પવન કિંવા વરાળ બહાર નીકળી શકે નહિ. આ પ્રયોગ ઘણું કરીને રાત્રે કરવામાં આવે છે, કેમકે તે વખતે અવયવોની હીલચાલ થોડી થાય છે જેથી ઠંડા પાટો ખસી જવાનો સંભવ ઓછો રહે છે. આ પ્રમાણે બાંધેલો

પાટો આખી રાત્રિ રહેવા દેઇ સવારના દુર કરવામાં આવે છે. કોઇ કોઇ પ્રસંગે રેશમી કપડા ઉપર ફ્લાટીન કે એવુંજ બીજું ઊનનું કપડું પણ વીંટવામાં આવે છે.

જો પેટ ઉપર આવો પાટો બાંધીને રાત્રે દરદીને સુવાડી રાખવામાં આવે છે તો તેથી ટાઇફોઇડના તાવમાં સારો ફાયદો થાય છે. વળી બંધકોશના દરદી માટે આ પ્રયોગનો ઉપયોગ કર્યાથી દસ્ત સાફ આવે છે. ધાતુશ્રાવના દરદીઓને સ્વપ્નાવસ્થામાં થતો ધાતુપાત અટકે છે. તેમજ ગર્ભાશય અને અંડાશયના દરદીઓને પણ તેનાથી અમૂલ્ય ફાયદો થાય છે.

ગળાની આજુબાજુ આવો પાટો બાંધવાથી ચોરીયાના વરમ, ગળાના સોજા વિગેરે દુર થાય છે. છાતી ઉપર બાંધવાથી ફેફસાના વરમવાળાં દરદો દુર થાય છે. વળી કોઇ પણ કારણથી પડેલાં ચાંદાં, ધારવાળાં હથીઆરો વડે કપાવાથી થયેલા જખમો, ગરમીના સોજા, કમ્મરનો દુઃખાવો, સાંધાના વરમ, લચક, કરમોડ વિગેરે ઈજાઓ તો બીજા કોઇ પણ ઈલાજ કરતાં આવા પાટાઓથી જલદી મટી જાય છે,

કેટલાંએક દરદોની શાન્તિના માટે જ્યારે અત્યંત શિતળ જળની જરૂર પડે છે ત્યારે પાણીના બદલે બરફ વાપરવો એ એક અતિ ઉત્તમ સાધન છે અને તેમાં પણ દરદીના શરીરના કોઇ પણ ભાગમાંથી રકતશ્રાવ થતો હોય ત્યારે તેને બંધ કરવાને માટે તો તે અજબ ઊપાય છે, મ્હોં, ગળું, નસકોરાં, યોનિ કે ગુદા માર્ગે

લોહી પડતું હોય ત્યારે એક રબ્બરની કોથળીમાં બરફ ભરીને જો તે સ્થળે મુકવામાં આવે છે તો તરતજ રકતપ્રવાહ બંધ થાય છે. વળી જ્યારે ફેફસાં મારફતે એટલું બધું લોહી પડતું હોય કે એકદમ લોહીની ઉલટીઓ થતી હોય ત્યારે છાતી ઉપર બરફ રાખવા ઉપરાંત દરદીને તેનાથી ગળી શકાય તેવડા બરફના કડકા વખતો વખત ગળાવવાથી તે પેટમાં જતાની સાથેજ લોહી પડતું બંધ થાય છે, કેમકે રકતવાહિની નળીઓમાં જે છેદ પડયા હોય છે તે બરફની ઠંડકને લીધે તરતજ સંકોચાઇ જાય છે.

ગર્ભાશયમાંથી જ્યારે ઘણું લોહી વહેતું હોય ત્યારે તે રૂધિર પ્રવાહ બંધ કરવાને માટે ગર્ભાશયના ભાગનો મજબુત સંકોચ થાય એવો ઉપાય કરવો એ અતિ અગત્યની વાત છે. આ કાર્ય માટે તેવા સમયે દરદોને જેમ બને તેમ વધારે પ્રમાણમાં બરફ ખવડાવવો તેમજ જરૂર જણાય તો યોનિ તેમજ ગુદામાં પણ બરફ પહેરાવવો એ અત્યંત હિતકર છે.

જઠર ઉપર પડેલાં વ્રણો એટલે ચાંદાંના લીધે દરદીને ઘણી ઉલટીઓ થતી હોય તો તે બંધ કરવાને માટે એક આઇસબેગ એટલે રબ્બરની કોથળીમાં બરફના કડકા ભરીને તે કોથળી પેઢુ ઉપર મુકવાથી તરતજ દરદી દુઃખ મુકત થાય છે.

મગજનાં અથવા તો મગજની અંદરની પાતળી ચામડી ઉપર પડેલાં છિદ્રો અને સોજાઓને નાબુદ કરવાને તેમજ લાંબા સમયના તાવની મગજમાં સંચિત થયેલી ગરમીના લીધે મગજ શકિત ક્ષીણ થવાથી થનારા મસ્તકના અતિશય દુઃખવાને માટે પણ આઇબેગમાં

બરફ ભરીને માથે મુકવાથી સારો ફાયદો થાય છે. વળી ઘણી સખત ગરમીવાળા તાવોને લીધે ગળામાં અતિશય ગરમી થવાથી ચોરીયા આવી જાય છે, અને કંઠમાળ થઇ આવે છે ત્યારે પણ ગળાના સોજાને નરમ પાડવાને અને દુઃખાવો કમી કરવાને માટે બરફ એ એક મુખ્ય ઊપાય છે. આવીજ રીતે વૃષણને બરફ લગાડવાથી તેમાં ઊતરેલું આંતરડું તરતજ પાછું ઉપર ચડી જાય છે અને તેના લીધે વૃષણ ઊપર આવેલો સોજો દુર થાય છે.

બરફમાં જો કે આવા અમુલ્ય ગુણો સમાએલા છે તો પણ નબળા, વૃદ્ધ, તદ્દન શક્તિહીન, તેમજ તદ્દન બેશુદ્ધ અને મંદ પડી ગયેલી નાડીવાળા દરદી માટે તેનો ઉપયોગ કરવો નહિ, કેમકે આવા અશકત દરદીને બરફ આપવાથી શીતળતાની અસરના લીધે કદાચ તે ગાંડો થઇ જાય છે અથવા તો રકતાશય બંધ પડી મૃત્યુ નીપજેછે.

કટિ સ્નાન—આખા શરીરના બદલે માત્ર પેઢુ અને કમ્મરના ભાગને સારી પેઠે ધોવો તેનું નામ કટિ સ્નાન છે. આ સ્નાન માટે એક મોટા તપેલામાં કિંવા ટબમાં શીતળ, સહજ ઊષ્ણ કે ઉષ્ણજળ તેમાં બેસવાથી કમર સુધી આવે તેટલું ભરવામાં આવે છે અને પછી તેમાં બેસીને પેઢુ, કમ્મર તેમજ જનનેંદ્રિયની આજુબાજુનો ભાગ સારી પેઠે મસળીને ધોવામાં આવે છે. કમ્મરમાં દુઃખાવો હોય, મુત્રાશય, મળાશય કે ગુહ્યાવયવનો કાંઇ રોગ હોય તો આ પ્રયોગ ઘણોજ ઊપયોગી થઇ પડે છે. વળી પથરીના દરદમાં પણ તેના લીધે વેદના કમી થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ઘણી ખરી વખત નાની પથરીને પોતાની મેળે નીકળી જવામાં પણ મ-

દદ કરે છે. પેશાબ બંધ થઇ ગયો હોય તો સહેજ ગરમ પાણીમાં દશેક મિનિટ બેસવાથી છૂટે છે. વળી પરમીઆની બળત્રા અને દુઃખાવો ઉષ્ણુ જળમાં બેસવાથી કમી થાય છે. તેમજ સ્ત્રીઓને ઓછા પ્રમાણુમાં કિંવા વેદના સાથે આવતા અટકાવમાં પણુ તે ઉપયોગી છે.

પાદસ્નાન—કટી સ્નાનની માફક પાદ સ્નાન પણુ કરવામાં આવે છે. તેના માટે એક પહોળું તપેલું અથવા તો કથરોટ ચાલી શકે છે. એ વાસણુની અંદર ઉગ્ર જળ અથવા તો અતિ ઉષ્ણુ-જળ ભરવામાં આવે છે અને તેમાં દરદીના પગ બોળાવવામાં આવે છે. આ વખતે દરદીના શરીર ઉપર ગરમ કપડું વીંટી રખાય છે અને માથું ગરમ હોય તો તેના ઉપર ઠંડા પાણીનાં પોતાં મુકી રાખવામાં આવે છે. કોઇ કોઇ વખતે આ પાણીમાં એકાદ મુંઠી બે મુંઠી ભરીને રાઇનો લોટ પણુ નાંખવામાં આવે છે જેથી પ-ગની ત્વચા સહેજ લાલ થાય છે અને લોહી પગ તરફ બરાબર ખેંચાય છે. આ પ્રયોગથી દરદીને સાધારણુ રીતે પસીનો આવે છે અને કોઈવાર વધારે પરસેવો લાવવા માટે એ વખતે જરા ઠંડુ પાણી પણુ પાવામાં આવે છે. આ પ્રયોગના અભ્યાસથી શિયાળા-માં શરદીના લીધે થતો માથાનો દુઃખાવો, સળેખમ, શરદી અને તેના લીધે આવતો તાવ, પગોમાં રહેતી ઠંડાશ વિગેરે દરદો દુર થાય છે.

ઔષધિ મિશ્રિત સ્નાન—ભિન્ન ભિન્ન દરદોની શીઘ્ર શા-ન્તિના માટે કેટલીએક વખત શુદ્ધ જળના બદલે વિધવિધ ઔષધો

મિશ્રિત જળનો પણ સ્નાન કરવામાં વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. આવા પ્રયોગો એટલા બધા છે કે તે દરેકનું વર્ણન કરવાને માટે અહીંઆં પુરતું સ્થાન નથી, તો પણ કેટલાએક અતિ અગત્યના પ્રયોગો આ મુજબ છે.

દશશેર પાણીમાં ચારશેર ઘઉંનું થુલું નાંખી સારી પેઠે ઉકાળીને ગળી લેવું. તેની અંદર જરૂર પડે તો વધારે પાણી ઉમેરીને સ્નાન કરવાથી ચામડીની ખરજ અને બળતરા ઓછી થાય છે, તથા ભીંગડાં જામ્યાં હોય તો તે દુર થાય છે.

દશશેર પાણીની અંદર દશથી પંદર તોલા જેટલો પીવાનો તીવ્ર દારૂ મેળવીને સ્નાન કરવાથી શરદીના સામે બચાવ થાય છે.

દશશેર પાણીમાં વીશ ગ્રેન સલ્ફેટ ઓફ પોટાસ નામની દવા મેળવીને સ્નાન કરવાથી ખસ વિગેરે ચામડીનાં દરદો તેમજ સંધિવાનો રોગ નાબુદ થાય છે.

ઔષધીય બાષ્પ સ્નાન—લીંબડો, નગોડ કે કુવાનાં પાંદડાં સાથે પાણીને ખૂબ ઉકાળીને દરદીને એક ખુરસી કિંવા ખાટલા ઉપર બેસાડી તેની આગળ સદરહુ ઉકળીતા પાણીનું વાસણ રાખવું અને પછી તે વાસણ અંદરની બાજુ રહે એવી રીતે દરદીને એક કપડું ઓઢાડી દેવું જેથી પુષ્કળ પરસેવો વળી તાવ તથા માથાનો દુઃખાવો દુર થશે.

કુઓ, નગોડ અને લીંબડાંનાં પાંદડાં તથા બકરીની લીંડીઓને પાણી સાથે સારી પેઠે બાફીને ગરમ સ્થિતિમાંજ એક ખાટલા ઉપર પાથરીને તેના ઉપર એક કપડું બિછાવી દરદીને સુવાડી ગરમ

ફ્લાનનો કામળો કીંવા ગોદડું ઓઢાડવામાં આવે છે તો ભયંકર તાવ પણ તરતજ ઉતરી જાય છે, સન્નિપાતના દરદમાં પણ સારો ફાયદો થાય છે, તેમજ હરકોઈ કારણથી અકડાઇ ગયેલા સાંધાઓ અને શરીર છુટું થાય છે.

પાણીનો ઔષધોપચાર તરીકે માત્ર પાન અને સ્નાનના સ્વરૂપમાંજ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે એમ નથી, પરંતુ શેક, બસ્તિ, પીચકારી વિગેરે બીજી અનેક વિવિધ યુક્તિઓ વડે વ્યવહારમાં લેવામાં આવે છે. બંધકોશનું દરદ નાબુદ કરવાને માટે એનીમા એટલે કુશ કે બસ્તિયંત્રદ્વારા આંતરડાંમાં પાણી દાખલ કરવું એ વાત ઇન્ટરનલ બાથના નામથી આજકાલ દરેક સ્થળે પ્રસિદ્ધજ છે. વીશથી ત્રીશ તોલા પાણીમાં એક ચમચો મીઠું ઓગાળીને તેની ગુદામાં પીચકારી મારવાથી અત્યંત વધી પડેલા કરમીયા (સરવળીયા) તરત બહાર નીકળી જાય છે એ વાત પણ હવે કોઇનાથી અજાણી નથી. ધગધગતા ગરમ પાણીમાં એક ફ્લાનલનો કડકો નાંખી થોડીવાર પછી બહાર કાઢી એક કોરા કપડામાં મુકીને કપડાને વળ દેવાથી જ્યારે તે ફ્લાનલનો કડકો નીચોવાઇ જાય ત્યાર પછી તે ફ્લાનલના ગરમ કપડા વડે શેક કરવાથી અકડ થઇ ગયેલા તંતુઓ ઢીલા પડે છે, જેથી સખત વરમમાં થતી અતિશય વેદના દુર કરવાને માટે તેમજ ગડ, ગુમડ અને ગઠ્ઠિ જલદી પાકી જવાને માટે આ વરાળીયા શેકનો ઉપયોગ પણ જગ જાહેર છે. આ સિવાય પાણીનો બીજો અનેક રીતોથી સઘળાં દરદો ઉપર અમુલ્ય ઉપયોગ થાય છે. પરંતુ તે દરેક બદલ પુરતું વિવે-

ચન કરવા જેટલું અત્રે સ્થાન નહિ હોવાથી સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે વિવેચન કરવાને અન્ય પ્રસંગ ઉપર મુલતવી રાખી હાલમાં લેખની-ને વિરામ આપીશું.

માટી.

सं. मृत्तिका. हि. मीट्टी. म. माती. इं. Earth. અર્થ, Clay કલે.

માટી એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ વસ્તુ હોવાથી ઓળખાણ આપવાની અગત્ય નથી.

ઉપયોગ—માત્ર આપણો દેહજ નહિ, પરંતુ આ સમસ્ત સ્થૂલ જગતની ઉત્પત્તિ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ તત્વો વડે થયેલી હોવાથી જ્યાં સુધી એ તત્વો જોઇતા પ્રમાણમાં, જોઇતી સ્થિતિમાં દેહમાં વ્યાપી રહેલાં હોય છે ત્યાંસુધી જ આરોગ્યતા રહે છે, પરંતુ તેઓમાંનું એક પણ તત્વ વિકૃત થતાં તે તત્વના ગુણ ધર્માનુસાર વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી તેની શાન્તિ માટે જે તત્વ વિકૃત થયું હોય તેને યોગ્ય સ્થિતિમાં લાવવાને કુદરતના અખુટ ખજાનામાંથી મૂળ તત્વોની સહાયતા લેવી એ ચિકિત્સાનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ માર્ગ, ઉત્તમમાં ઉત્તમ પદ્ધતિછે.

ખરેખર ! પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, અને વિદ્યુત્—વીજળી સ્વરૂપી આકાશ એ પાંચ તત્વો રોગ નિવારણના કામમાં એટલાં બધાં ઉપયોગી છે કે:—જો વિવેક પૂર્વક તેઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો કોઇ પણ જાતનું દરદ નાબુદ કરવાને માટે કડવી, બે-

સ્વાદ, વિષમય અને દુર્ગંધિયુક્ત વિવિધ ઔષધોના અણગમતા ઘુંટડા પીવાની કંઇ પણ જરૂર પડે નહિ.

રોગનિવારણુ માટે જો કે આ પાંચ તત્વોના યથાસ્થિત ઉપયોગની જરૂર છે, તોપણ પ્રત્યેક વસ્તુનો જન્મ સંભવ પૃથ્વી તત્વમાંથીજ થયેલો હોવાથી પ્રત્યેક વ્યકિતના શરીરમાં પૃથ્વી તત્વ અર્થાત્ માટીનો ભાગજ વિશેષ પ્રમાણુમાં રહેલો છે. જેથી ઘણુા ખરા રોગોની ઊત્પત્તિ પૃથ્વી તત્વમાં વિક્રિયા થવાથીજ થાય છે. અને તેથી તેઓનું નિવારણુ પણુ પૃથ્વી તત્વના ઊપયોગથીજ થઇ શકે છે.

આ પ્રમાણે રોગ નિવારણુના કાર્યમાં પૃથ્વી તત્વ જ્યારે વિશેષ ઉપયોગી છે, ત્યારે કુદરતે પણુ તેને માટીના સ્વરૂપમાં અનંત પ્રમાણુમાં નિર્માણુ કરી રાખ્યું છે. કુદરત એ આપણુા આજકાલના વૈદ્ય કે ડોકટરો જેવી લોભી કે સ્વાર્થી નથી, પરંતુ સમસ્ત વિશ્વનું ચિરકલ્યાણુ થાય એવી મંગળ કામનાવાળી છે અને તેથી જગતના કલ્યાણુની દરેક વસ્તુઓ ગુપ્ત ન રાખતાં જેમ સન્મુખ રાખવામાં આવી છે, તેવીજ રીતે આ મૃતિકા પણુ ઘેર બેઠાં આંગણુામાં મળી શકે તેવી યોજના કરી રાખી છે. પરંતુ આપણી બુદ્ધિને આંજી નાંખે એવી મોહક જાહેર ખબરોથી આપણે એવા મોહવશ થઇ ગયા છીએ કે, કુદરત તરફથી બક્ષિસ તરીકે મફત મળેલી આ ચીજનો કંઈ પણુ લાભ પ્રાપ્ત ન કરતાં એ તો કેવળ નિરૂપયોગીજ છે એમ સમજી બજારમાં દોડાદોડી કરીએ છીએ અને અનેક પેટંટ દવાઓના નામે ફેશનેબલ લેબલોથી શણુગારેલી ફેશનેબલ બાટલીઓમાં ભરેલાં, ફેશનેબલ ઝેરોને ખરીદી લાવી રોગ

મટાડવાની આશાથી પ્રેમપૂર્વક પાન કરી તન, મન, ધન અને જીવનની બરબાદી કરીએ છીએ.

આજકાલ આપણે જ્યારે આવી સ્થિતિમાંથી પ્રસાર થઇએ છીએ અર્થાત્ દીનપ્રતિદિન અવનવાં ઔષધોના વિશેષ મોહમાં પડતા જઇએ છીએ, ત્યારે યુરોપ, અમેરિકા વિગેરે દેશોમાં જેમ બને તેમ ઔષધોને તિલાંજલિ અપાતી જઇ તેના બદલે પંચમહાભૂતોનું વિશેષ શરણ લેવાતું જાય છે, અને જે કંઇ અનુભવ આવે છે તેનાં શાસ્ત્રોનાં શાસ્ત્રો રચાતાં જાય છે; જેના પરીણામમાં આજકાલ ત્યાં આગળ હાઇડ્રોપેથી અર્થાત્ જળોપચાર શાસ્ત્ર, વૉટર ક્યુર અથવા જળચિકિત્સા પદ્ધતિ, ઓરથોપેથી અર્થાત્ મૃતિકાવડે દરદો સારાં કરવાની પદ્ધતિ, સનબાથ અથવા સૂર્યની ગરમી કે અગ્નિ તત્વવડે દરદો સારાં કરવાની રીત વિગેરે અનેક પદ્ધતિઓ પ્રચારમાં આવી છે. આ દરેક બદલ પુરતું વિવેચન કરવાનું આ લઘુ પુસ્તકમાં સ્થાન નથી, ઇશ્વરેચ્છા હશે તો કોઇ બીજા પ્રસંગે પૃથક પુસ્તકો રૂપે વર્ણવીશું, છતાં સાર્વજનિક—કામ ચલાઉ માહીતિ જોઇતી હોય તો અમારા તરફથી પ્રગટ થયેલું "આકાશવાણી" નામનું પુસ્તક વાંચવા ભલામણ કરી હવે આપણે મૂળ મુદ્દા તરફ વળીએ.

સઘળાં ઔષધોની ઉત્પત્તિ માટીમાંથી થાય છે, અને તેથી ભિન્ન, ભિન્ન ઔષધોમાં જે ભિન્ન, ભિન્ન ગુણ—ધર્મો સમાએલા છે તે બધા માટીમાં પણ રહેલા છે. એ ગુણો દરેક સ્થળની માટીમાં એક સરખા સમાએલા નથી, પરંતુ જુદા જુદા સ્થળની માટી-

માં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં સમાએલા છે. આ કારણને લેધનેજ માટીના જુદા જુદા રંગો દેખાય છે. કાળી, પીળી, ધોળી, રાતી એમ જુદા જુદા રંગની માટી હોય છે અને તેમાં ભિન્ન, ભિન્ન તત્વો ભિન્ન, ભિન્ન પ્રમાણમાં સમાએલાં હોવાથી તેના ગુણ પણ ભિન્ન, ભિન્ન હોય છે. આ બધા ગુણો વિષે પણ અત્રે વિસ્તારથી વિવેચન થઇ શકે તેમ નથી, માટે મૂખ્ય મૂખ્ય ગુણોનુંજ માત્ર દિગ્દર્શન કરીએ.

કોલેરા—એતો હવે નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થયું છે કે કોલેરા એટલે મહામારીનું દરદ અસ્વચ્છ પાણી પીવાથી કિંવા સડેલું અન્ન ખાવાથીજ થાય છે. કારણ એ દરદને ઉત્પન્ન કરનારા એક જાતના ઝેરી જંતુઓ કે જે "Commabacillus" કોમાબેસીલસના નામે ઓળખાય છે તે એવા અસ્વચ્છ ખોરાક પાણીમાં ઉત્પન્ન થઇ તેની મારફતેજ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. કાળી માટીમાં આ જંતુઓને મારી નાંખવાનો અદ્ભુત ગુણ રહેલો છે અને તેથી દર બે, બે કલાકે એક તોલો કાળી માટી અને ઉકાળી ગળી લીધેલું સ્વચ્છ પાણી એક તોલો સાથે મેળવીને આપવાથી ઝાડા, ઉલટી વિગેરે ઉપદ્રવો તત્કાળ બંધ પડવા લાગી આ રોગના લીધે મૃત્યુના મુખમાં સપડાએલો મનુષ્ય પણ બચી જાય છે. માટીમાં આ પ્રમાણે જંતુઘ્ન અને વિષહર ગુણ રહેલો હોવાથી તે જેમ કોલેરાના દરદમાં વપરાય છે, તેવીજ રીતે સર્પદંશના ઝેરને નાબુદ કરવામાં પણ તે અત્યંત વખાણાય છે. આ કાર્ય માટે તેનો ઉપયોગ કરવાની વિધિ બતાવતાં "એડલ્ફ જસ્ટ" નામનો એક પ્રસિદ્ધ

જર્મન વિદ્વાન્ જણાવે છે કેઃ—"કેસરટા" શહેરની નજીક આવેલા "રાકેલ" નામના ગામડામાં થોડા દિવસ અગાઉ વીશ વર્ષની એક જુવાન છોડીને સુકું ઘાસ કાપતાં પગ ઉપર એક ઝેરી સર્પે દંશ કર્યો, જેથી તેને કેઝરટાની હોસ્પીટાલમાં લાવવામાં આવી હતી. પરંતુ જ્યારે તે ત્યાં આગળ આવી પહોંચી ત્યારે તેનો પગ અત્યંત સુજી જવા ઉપરાંત તે એટલી બધી બેશુદ્ધ બની ગઇ હતી કે "હવે તેના માટે કોઇ પણ જાતનો ઉપાય થઇ શકે તેમ નથી" એવું મેડીકલ ઓફીસરે જાહેર કર્યું. ડોકટર સાહેબના અભિપ્રાયથી નિરાશ થઇને તે છોડીને પાછી પોતાના ઘર આગળ આણવામાં આવી. આ વખતે જો કે તે છેક મરણાવસ્થાએ પહોચેલી જણાતી હતી તો પણ વાત્સલ્ય પ્રેમથી આકર્ષાઇને તેના પિતાએ એક ઉપાય કે જેના વડે ઘણાં સૈકાં ઉપર એક એવીજ અવસ્થાએ પહોચેલી બાઇનો પ્રાણ બચ્યાની દંતકથા તેના સાંભળવામાં આવેલી હતી તે અજમાવવો શરૂ કર્યો. આ કામ માટે તેણે પોતાની વાડીમાં એક ખાડો ખોદી તેમાં તે છોકરીને વસ્ત્રો રહિત કરીને સૂવાડી અને પછી માત્ર માંથાનો ભાગ ઉઘાડો રાખી બાકીના શરીર ઉપર માટી ઢાંકી દીધી. આ વાતની ત્યાંના હાકેમને ખબર પડતાં તેણે પોલીસ મોકલી તે બાઇને ખાડામાંથી બહાર કાઢવાને તેના બાપને ફરમાણ કર્યું. પરંતુ તેણે એ આજ્ઞા માન્ય કરી નહિ, એટલુંજ નહિ પરંતુ આખું ગામ હથીઆર સજી તેના પક્ષમાં દોડી આવ્યું જેથી વધારે હીલચાલ કરવાથી ખુના મરકી થશે એમ ધારી હાકેમને પોતાની આજ્ઞા પાછી ખેંચી લેવી પડી. આણી તરફ બરાબર ચોવીશ કલાક પુરા થયા ત્યારે તે છોડીને ખાડામાંથી બહાર

કાઢવામાં આવી, જે સમયે તે સંપૂર્ણ રીતે સારી થઇ ગઈ હતી.

સાપનું ઝેર નાબુદ કરવાનો માટીમાં કેવો અજબ ગુણ સમાયેલો છે તે આ હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. યોગ્ય ચિકિત્સા નહિ થઇ શકવાથી સર્પદંશથી દર વર્ષે લાખો મનુષ્યો આ દેશમાં મૃત્યુના મુખમાં જાય છે જેઓના માટે આ ઉપાયની યોજના કરવામાં આવે તો કેટલા બધા જીવોનો બચાવ થાય! અને તેથી જો કોઇ પણ પ્રાણીને સર્પદંશથી પીડાતું જોવા કે જાણવામાં આવે તો તરતજ તેને ઉપર મુજબ વિધિથી જમીનમાં પુરવાને હું ભલામણ કરૂં છું. આ બાઈ કે જેને ચોવીશ કલાક સુધી જમીનમાં પુરી મુકવામાં આવી તેને એટલા લાંબા સમય સુધી પુરી રાખવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ હતું કે તેની રગેરગમાં ઝેર વ્યાપી ગયું હતું. પરંતુ તાત્કાલિક દંશિત થયેલું મનુષ્ય તો કેવળ એકાદ, બે કલાકમાંજ ઝેર મુક્ત થઇ શકે છે. સર્પદંશ સિવાય બીજું કોઇ પણ જાતનું ઝેર ખાવાથી કે વીજળી પડવાથી કોઇ પણ મનુષ્ય મડદા જેવો થઈ ગયો હોય એવા પ્રસંગે પણ માત્ર માથાનો ભાગ બહાર રહે એવી રીતે આખા શરીરને જમીનમાં ડાટવામાં આવે તો ચોવીસ કલાકમાં તે મનુષ્ય પાછો તનદુરસ્ત થઇ જાય છે. વળી કોલેરા અને ટાઇફોઇડ જેવાં ઝેરી દરદોના માટે પણ આ અકસીર ઉપાય છે. પરંતુ જે જમીનમાં દરદીને ડાટવામાં આવે તે જમીન સુકી કિંવા ગરમ ન હોતાં ભીનાશવાળી તેમજ ઠંડી હોવી જોઇએ. વીંછી, મધમાખ વિગેરે ઓછા ઝેરવાળાં પ્રાણીઓના ડંખમાં આખા શરીરને જમીનમાં પુરવાની જરૂર નથી, માત્ર હાથ, પગ કિંવા જે ભાગ ઉપર ડંખ થયો હોય તે અવયવનેજ જમીનમાં ડાટવું જોઇએ.

સર્પદંશની માફક હડકાયા કુતરાના કરડ ઉપર પણ માટીની અજબ અસર છે. આ કામ માટે જો તાત્કાલિક કરડ હોય તો શરીરનો દરદવાળો ભાગ અને જુનો કરડ હોય તો માત્ર માથાનો ભાગ ત્યાગ કરીને બધું શરીર જમીનમાં ડાટવું જોઇએ.

હડકાયા કુતરાનું ઝેર નાબુદ કરવાના કાર્ય માટે આ પ્રયોગની અકસીરતાના સબંધમાં વિવેચન કરતાં ઉપલો વિદ્વાન જણાવે છે કે:—

The skill of Professor Pasture is entirely uncertain and unreliable, but the skill of the great Master, Nature never fails us.

હડકાયા કુતરાને માટે પ્રોફેસર પેસ્ચ્યુરે શોધી કાઢેલો અને આબાદ મનાતો ઈલાજ તદન અનિશ્ચિત અને વિશ્વાસ નહિ રાખી શકાય તેવો છે. પરંતુ કુદરતની બુદ્ધિ વડે શોધી કાઢવામાં આવેલો આ ઇલાજ આપણને કદી પણ નિરાશ કરતો નથી.

શરીર ઉપરનાં ચાંદાં, ચાંદીઓ, દરેક જાતનાં ગડો, ગુમડાંઓ, દાઝવાથી કે વાગવાથી પડેલા વ્રણો, ફોલ્લા, ફોલ્લીઓ, પત, કોઢ વિગેરે અનેક ચામડીનાં દરદો માટે પણ ભીની માટી એજ માત્ર એક ખરો કુદરતી ઉપાય છે. કારણ શરીરની માટી સડવાથીજ તેમાં ચાંદાં, ચાંદીઓ વિગેરે પડે છે અને તેથી તેઓ પોતાની મૂળ વસ્તુ એટલે સડેલી જગ્યાએ નવી માટી પુરવાથીજ સારાં થઇ શકે છે. કારણ ચામડીનાં દરદો પેદા થવાના મૂળ કારણ તરીકે લોહીમાં અનેક પ્રકારનાં દુર્ગંધ યુક્ત જે ઝેરી તત્વોનો સંચિત

થયેલો હોય છે, તે ભીની માટીના લેપથી દુર થઈ જાય છે. કેમકે અંદરના ભાગમાં એકઠા થયેલા દોષને બહાર ખેંચી કાઢવાની માટીમાં અદ્દભુત શક્તિ સમાએલી છે.

માટીમાં જેમ દુર્ગંધનાશક, વિષહર અને જંતુઘ્ન શક્તિ રહેલી છે તેવીજ રીતે વિધવિધ દરદોને ઉત્પન્ન કરનારાં વિજાતિય દ્રવ્યોના સંચિતથી શરીરમાં એકઠી થયેલી ગરમીને શોષી લેવાનો તેમજ ગુણગ્રાહી ગુણ પણ રહેલો છે, જેથી તેનો બળોઆ, ઓરી, અછબડા, રતવા, ગરમીના સોજા, મગજ અને નેત્રના વિકારો, પ્રદર, પ્રમેહ વિગેરે વિધવિધ દરદો ઉપર ઉપયોગ થાય છે.

આ કામ માટે ઘણા ભાગે સોનાગેરૂ કે ઈંટ જેવી લાલમાટી વપરાય છે. અને તેનો સ્વતંત્ર કિંવા બીજી તેવાજ ગુણુ ધર્મવાળી વસ્તુઓ સાથે મેળવીને ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

રતવાનો લેપ—સોનાગેરૂ, રસાંજન એટલે દારૂ હળદરના ઉકાળાને બકરાના દુધ સાથે ઉકાળીને ઘટ્ટ કરેલો માવો, મજીઠ, જેઠીમધ, વીરણવાળો, રતાંજળી અને પદ્માક એ ચીજોને સરખા ભાગે લેઇ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી પાણી સાથે મેળવીને રતવા, કખવા, ગરમીના સોજા, દાઝવાથી થયેલા ફોલ્લા, વિસ્ફોટક તેમજ બીજાં બળત્રાવાળાં દરદો, ચાંદાં, ચાંદીઓ વિગેરે ઉપર ચોપડવામાં આવે છે.

આંખનાં દરદો માટે લેપ—સોનાગેરૂ, હરડે, સિંધાલુણુ અને રસાંજન એ ચીજો સરખા ભાગે લેઇ બારીક ચૂર્ણ કરી પાણી સાથે કાલવી આંખની બહારની બાજુએ ચારેબાજુ ફરતો લેપ કર-

વાથી આંખનું દુઃખવા આવવું, નેત્રની ગરમી, ઝાંખ, રતાંધળો, વિગેરે સમસ્ત નેત્રરોગોને નાબુદ કરે છે. આ પ્રયોગ દેશી વૈદ્યોમાં તો ઘણા સમયથી ચાલ્યોજ આવે છે. પરંતુ હાલમાં એક અમેરીકન ડોકટર જણાવે છે કેઃ—

A man had been entirely blind in one eye for some time; Madical art had tried all its skill in vain. The clay compress worked sowonders with the eye that after several weeks the eye was perfectly well.

એક માણસ કેટલાએક વખતથી એક આંખે તદન આંધળો થયો હતો. વૈદ્યક શાસ્ત્રના બીજા બધા ઉપાયો, બીજી બધી યુક્તિઓ તેના માટે અજમાવવામાં આવી હતી પરંતુ તે ફોગટ ગઈ હતી. છેવટે માટીના લેપે એવું આશ્ચર્યજનક કાર્ય કર્યું કે થોડાંક અઠવાડીયામાં તે આંખ તદન સારી થઈ ગઈ.

પ્રદર તથા પ્રમેહનો ઉપાય—૪૦૦ કે ૫૦૦ વર્ષની જુની ઈંટ લેઇ કોલસાની અગ્નિમાં લાલ ચોળ કરી ગૌમૂત્રમાં છમકારવી. આવી રીતે ૧૦૦ વખત કરવું જેથી તે ઈંટનો ભૂકો થઈ જશે. એ ભૂકાને કપડાવતી ચાળી લેઇ તેમાંથી એક વાલ ચૂર્ણ અને બે વાલ લાકડીઆ પાષાણભેદનું ચૂર્ણ લેઇ ચાર વાલ સાકર સાથે મેળવીને ફાકી જઇ ઉપર પાણી કે ગાયનું તાજુ ૦॥ શેર દુધ પીવું. આ પ્રમાણે સવાર, સાંઝ દવા લેવાથી અને હીંગ, મરચાં, ખટાસ

ગરમ મશાલો વિગેરે ન ખાવાથી તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી પ્રદર અને પ્રમેહનું અસાધ્ય દરદ પણ મટી જાય છે.

(૨) સોનાગેરૂ, કાકડીનાં બીજનો મગજ, સુરોખાર, ચણુકબાબ, એલચી, પાષાણભેદ, ગોખરૂ, જવખાર, રેવંચી, સુખડ, ગળોનું સત્વ, હળદર, અઘેડાનાં બીજના તાંદળા, ફુલાયેલી ફટકડી એ દરેક એક એક ભાગ અને બાવળની છાલ આઠ ભાગ લેઇ સાથે મેળવી ચૂર્ણ કરવું, અને દિવસમાં ત્રણ વખત દરેક ટાઇમે ૦ાા થી એક તોલા જેટલું લેઇ પાણી કે દુધમાં નાંખી પી જવું, જેથી પ્રદર, પ્રમેહ, ઊનવા, બળત્રા વિગેરે દરદો નાબુદ થાય છે.

માટીમાં વળી ગ્રાહી, ખટાશને દુર કરનાર તથા રક્ત સ્તંભક વિગેરે ગુણો પણ રહેલા છે અને તેથી તેનો ઝાડો, મરડો, ગર્ભપાત વિગેરે દરદોમાં બીજી ચીજોના સંયોગમાં નીચે મુજબ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ઝાડો અને મરડાનો ઉપાય—સફેદ માટી એટલે શુદ્ધ કરેલી ચાક ખડી ૧૧ ભાગ, ધોએલી સાકર ૨૫ ભાગ, એલચી દાણા ૧ ભાગ, લવીંગ ૧ાા ભાગ, કેસર ત્રણ ભાગ, જાયફળ ત્રણ ભાગ અને તજ ચાર ભાગ લેઇ સાથે મેળવી ચૂર્ણ કરી દિવસમાં ત્રણ વખત દર ટાઇમે દશથી સાઠ ઘઉ ભાર આપવું. જો આ દવામાં અફીણ મેળવવાની જરૂર જણાય તો ચાલીશમા ભાગે એટલે ઓગણચાલીશ ઘઉં ભાર દવામાં એક ઘઉંભારના હિસાબે મેળવવું.

ગર્ભપાત અટકાવવાને માટે—કુંભારના ચાકડાની માટી દશ તોલા, સોનાગેરૂ ૦ા તોલો, ચંદન ૦ા તોલો, માયાંનો ભૂકો ૦ા તોલો એ બધું પાણીમાં ઓગાળી એકીવખતે પાઈ દેવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક રોગો નાબુદ કરવાની માટીમાં અદ્ભુત શકિત રહેલી છે, પરંતુ તે દરેક બદલ વર્ણન કરવાનું અત્રે સ્થાન નથી, તો પણ આટલા ઉપરથીજ તમારી ખાત્રી થઇ હશે કે માટી એ કેવો સસ્તો, સહેલો અને બરગતુ કુદરતી ઇલાજ છે.

૩.

સં. કાર્પાસ હિં. રૂઈ ઈં. Cotton wool લા Gossypium.

વિવરણ—રૂનાં કપડાં બનતાં હોવાથી તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ધર્મ અને ઉપયોગ—આજ કાલના વૈદ્યો ચિકિત્સાના કામમાં રૂનો વિશેષ ઉપયોગ કરતા હોય એમ જણાતું નથી, તેમજ વૈદક ગ્રંથોમાં પણ તે સબંધિ સ્વતંત્ર રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. તો પણ જુદા જુદા ગ્રંથોમાં જે છુટા છવાયા પ્રયોગો મળી આવે છે તેઓનું સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી અવલોકન કરીએ છીએ તો માલુમ પડી આવે છે કેઃ—પ્રાચીન સમયના વૈદ્યો કે જેઓ પોતાનું કામકાજ ઘણીજ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી કરતા હતા તેઓ માત્ર કપાસનુંજ નહિ પરંતુ બીજાં પણ અનેક જાતની વનસ્પતિઓનાં રૂનો રોગ નિવારણના કાર્યમાં ઉપયોગ કરતા હતા, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓની સહાયતાથી અનેક પ્રકારની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરતા હતા.

આ વૈદ્યોએ એવું પણ કોઇ જાતની વનસ્પતિમાંથી ઉત્પન્ન થતું રૂ શોધી કાઢયું હતું કે તેની દીવેટ બનાવી તેનાવડે કાજળ પાડી તે કાજળનું અંજન કરીને આંખના કેટલાએક ભયંકર રોગોને પણ નાબુદ કરતા હતા. વળી અમુક જાતના રૂનો દીવો સળગાવી કેટલાએક મંત્ર શાસ્ત્રીઓ અનેક દેવ દેવીઓને પ્રસન્ન કરીને મન વાંચ્છિત સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરતા હતા. કોઇ કોઇ જાદુગરો વળી અમુક જાતના રૂના દીવાથી કેટલાએક ચમત્કારીક પ્રયોગો કરી બતાવી લોકોને અજબ કરતા હતા. આ બધી વાતો હાલના વખતમાં અસ્ત થઇ ગઇ છે, તોપણ આપણા દેશમાં હજુ પણ કેટલાએક મહાત્માઓ તેવી વાતો જાણે છે તેમજ કોઇ કોઇ ગ્રંથોમાંથી પણ મળી આવે તેમ છે, અને તેથી તેઓનો શોધ કરી દુનિયાને દેખાડી આપવું જોઇએ કે આવી જાતના પ્રયોગો જ્યારે દુનિયાંના બીજા કોઇપણ ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાં નથી ત્યારે દેશી વૈદ્યકમાં ઠામ, ઠામ ભરેલા છે, અને એજ આપણા દેશી વૈદ્યકની સૃષ્ટિનાં બીજાં કોઇપણ ચિકિત્સા શાસ્ત્રો કરતાં અધિક શ્રેષ્ટતા છે.

આજ સુધીમાં અમારા જાણવામાં આવી જાતના જે કંઇ પ્રયોગો આવ્યા છે તે પૈકી કેટલાએકનું અત્રે દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવે છે. એ પ્રયોગો પૈકી જ્યારે કેટલાએકોનો અનેક વખત અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે ત્યારે કેટલાએક સબંધિ હજુ સુધી કંઇ પણ અજમાયશ કરવામાં આવી નથી, તો પણ તેઓને પ્રગટ કરવામાં એ હેતુ ધારવામાં આવ્યો છે કે જો આવી બાબતો લોકોના જાણવામાં હોય તો કોઇ ઉત્સાહી બંધુ તેઓનો અનુભવ લેઇ શકે, તેઓના સબંધમાં કંઇ વિશેષ શોધ કરી શકે

અથવા તો કોઇ જુના ગ્રંથમાં આવા પ્રયોગો વાંચવામાં આવે તો તે સહેલાઇથી સમજી શકે.

અત્યાર્ત્તવ કે ગર્ભપાતના દરદને લીધે જનનેન્દ્રિયમાંથી લોહી વહેતું હોય તો તેને બંધ કરવાને માટે ડૉકટરો અરગટ નામની જે દવાનો ઉપયોગ કરે છે તેનાજ જેવા ગુણો આપણા દેશમાં જથાબંધ રીતે વાવેતર કરવામાં આવતા કપાસના છોડવાઓનાં મૂળીયાંની છાલમાં રહેલો છે, એવો અનુભવ વૈદ્યોના જાણવામાં છે. પરંતુ એ મૂળીયાંને કવાથ કે ચૂર્ણના રૂપમાં પીવા કે ખાવા આપ્યા સિવાય માત્ર તેના રૂના બાહ્યોપચારથીજ આવી રીતે વહેતા લોહીના પ્રવાહને બંધ કરવાનો એક સરળ ઉપાય જણાવતાં " ધન્વંતરિ " નામના માસિક પત્રના અધિપતિ જણાવે છે કે:- હું શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યમાં મુલકી ખાતામાં આતરસુંબા મહાલે અવલ કારકુનની જગાએ નોકર હતો, તે વખતે વડોદરામાં મહારાણી સાહેબ માતુશ્રી ચિમનાબાઇ સાહેબની તબીયત નાદુરસ્ત હતી અને તેમની સારવાર સર ભાલચંદ્ર કૃષ્ણ કે જેઓ તે વખતે ત્યાંના ચીફ મેડીકલ ઓફિસર હતા તેઓ સાહેબ કરતા હતા. આ સારવારમાં દેશી દવા સબંધીની મારી મદદની જરૂર લાગ્યાથી તેઓ સાહેબે સરકારી લખાણ કરીને સરખા પગારે મારી બદલી વડોદરા તાલુકાના વહીવટદાર સાહેબની કચેરીમાં કરાવી હતી, જેથી ડોકટર સર ભાલચંદ્ર રાવ સાહેબની સાથે મારો ગાડો પરીચય થવાથી અને દેશી અને વિદેશી દવા સબંધિ વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. તે વખતે હું અમદાવાદી પોળમાં રહેતો હતો, હું જે શેરીમાં રહેતો હતો તે શેરીમાં એક કડવા પાટીદારની પ-

સ્ત્રીને સાતમે માસે ગર્ભપાત થયો હતો; અને તે ગર્ભપાતને લીધે હદ બહારનો રક્તસ્ત્રાવ થવા લાગ્યો, જેથી અમદાવાદી પોળની નજીકમાં તે વખતે એક સારાં અને અનુભવી મીડવાઈફ રહેતાં હતાં તેમને બોલાવવામાં આવ્યાં. પરંતુ તેમની સારવારથી જ્યારે સ્રાવ બંધ ન થયો ત્યારે તેમણે ડૉકટર ભાલચંદ્રને બોલાવવા ભલામણ કરી જેથી તેઓ સાહેબને બોલાવવામાં આવ્યા. ડૉકટર સાહેબે એ બાઈને તપાસીને દવા આપી અને જો સ્રાવ બંધ ન થાય તો ભોગીલાલની સલાહ લેજો એમ કહીને તેઓ સાહેબ પાછા ફર્યા. ડૉકટર સાહેબે આપેલી દવા ચાલુ રાખવા છતાં પણ તે બાઈને સ્રાવ બંધ ન થયો જેથી ઘરનાં માણસો ગભરાયાં અને મારૂં મકાન પાડોશમાં હોવાથી મને બોલાવી ગયાં. દવાની અસર થતાં વાર લાગશે અને તેથી વખતે આ બાઈના જીવને જોખમ લાગશે જેથી તાત્કાલિક સ્રાવ શી રીતે બંધ કરવો એ સબંધિ મને અનેક વિચારો આવવા લાગ્યા, આખરે મારા મનમાં તાત્કાલિક ઉપાય એ સૂઝ્યો કે ખાળમાંથી નીકળતું પાણી બંધ કરવાને માટે જેમ કપડાનો ડુચો મારવામાં આવે છે, તેવીજ રીતે કંઈ યુક્તિ કામે લગાડી હોય તો સ્રાવ થતો તાત્કાલિક રીતે બંધ થાય. આવો વિચાર આવતાં તરતજ મેં પીંજેલું રૂ આણ્યું અને તે બાઈના જનનેંદ્રિયના ભાગમાં દાબીને ભરવાને કહ્યું. આ ઉપાયથી જનનેંદ્રિયના ભાગમાંથી આવતું લોહી તરત અટક્યું અને વળી અંદરના ઉપચાર તરીકે એ બાઈને આદાના રસમાં શુદ્ધ કરેલી અફીણની માત્રા આપવામાં આવી જેથી ઈશ્વર કૃપાથી કાયમનો ફાયદો થયો. આ પ્રસંગ બન્યા પછી હવે પણ જ્યારે, જ્યારે અત્યાર્તવ કે

ગર્ભપાતના લીધે અત્યંત વહેતા લોહીના પ્રવાહને તાત્કાલિક રીતે બંધ કરવાની જરૂર પડે છે, ત્યારે, ત્યારે આ ઉપાયનો હું ઉપયોગ કરૂં છું અને તેનું ફત્તેહમંદ પરિણામ આવે છે.

જેવી રીતે કપાસના છોડવામાંથી રૂ નીકળે છે તેવી રીતે બીજી પણ અનેક વનસ્પતિઓ ઉપર રૂની ઉત્પત્તિ થાય છે. આકડાનું ઝાડ તો સર્વે સ્થળે જાણીતું છે, એ ઝાડનાં ડોડવાંમાંથી ઘણું રૂ નીકળે છે જે બહુ ગરમ હોય છે, જેથી શરદી કિંવા વાયુના દરદ માટે તેનો ઘણો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે. એ રૂને વાપરવાની રીત એવી છે કે જેવી રીતે કપાસનું રૂ ભરીને ગાદી, તકીયા કે ગોદડાં બનાવીએ છીએ તેવી રીતે આ રૂ ભરીને ગાદી, તકીયા કે ગોદડાં બનાવીને તેના ઉપર દરદીને સુવાડવા બેસવાનો અભ્યાસ રખાવવાથી ધીમે ધીમે સંધિવા જેવા ભયંકર રોગો પણ સારા થાય છે. વળી જેના મગજમાં અતિશય ઠંડક ભરાઇ ગઈ હોય તેને માથે આકડાના રૂની ટોપી પહેરાવી રાખવાથી શરદી નાબુદ થાય છે. આ વાત કેવળ કલ્પનાની કે માત્ર અમારા એકલાના અનુભવની નથી પરંતુ યુરોપ અને અમેરીકાના મોટા મોટા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોની પણ ખાસ અજમાયશની છે અને તેથી "મારકેટ રિપોર્ટ" માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

Of tho many articles of jungle produce. Akund cotton has got a very good demand for export. Large quantities are shipped every year to Europe and America for purposes of

making Lint-cloth and is also used largely for preparing a kind of bandage cloth for Rheumatic or Gout patient.

જંગલમાં પેદા થતી અનેક ચીજો પૈકી આકડાના રૂની પરદેશ ખાતે વિશેષ માગણી છે અને તેથી યુરોપ અને અમેરીકા તરફ મોકલવાને માટે દર વર્ષે ઘણો મોટો જથ્થો આગબોટોમાં ભરવામાં આવે છે. કેમકે લીન્ટ નામનું કપડું બનાવવાને માટે તેમજ સંધિવા અને ગાંઠીયા વાના દરદીઓ માટે બેન્ડેજનું કાપડ તૈયાર કરવામાં તેનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે.

રેતાળ જમીનમાં આવેલા ટીંબા ટેકરાઓ ઉપર મુંજ નામનું ઘાસ થાય છે જેનો આકાર કેટલીએક રીતે બરૂના ઘાસને મળતો હોય તેની સાંઠીઓ તીર પરોવવાના, ખુરશી, ટેબલ વિગેરે બનાવવાના તેમજ ટટ્ટીઓ અને દોરડાં તૈયાર કરવાના કામમાં વપરાતી હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ ઘાસ ઉપર આસો કાર્તીક મહીનામાં લાંબી લોરો નીકળી તેના ઉપર થોડું થોડું રૂ આવે છે, જે વજનમાં ઘણુંજ હલકું અને ગુણમાં અતિશય ઠંડુ હોય છે, જેથી તેની ટોપી બનાવીને પહેરવાથી મગજની ગરમી શાન્ત થાય છે. જેનું મગજ સ્વાભાવિક રીતે બહુ તપેલું રહેતું હોય તેને તો આ ટોપીથી ખાસ ફાયદો થાયછેજ, પરંતુ એ ઉપરાંત તાવની ગરમી મગજે ચડવાથી જેને ભયંકર સન્નિપાત થયો હોય કિંવા ગાંજો, ભાંગ, ધંતુરો કે એવીજ બીજી ઝેરી ચીજોના સેવનથી મગજમાં ગરમીનો વધારો થઇ ઘેલછાનું દરદ લાગુ પડયું હોય તેવા કેસોમાં સેંકડો રૂપિઆના ખર્ચવાળી કિંમતી દવાઓના સેવનથી

પણ જે કાર્ય નથી થતું તે કાર્ય માત્ર આ મુંજ જેવા ઘાસની ટોપી પહેરવાથી થાય છે. કોઈ પણ જાતનું ઔષધ ખાધા પીધા કે ચોપડયા સિવાય માત્ર ઘાસના રૂની ટોપી પહેરી રાખવાથીજ આવાં ભયંકર દરદો મટી જાય એ કંઇ દેશી વૈદકની જેવી તેવી ખૂબી, જેવી તેવી વાત, જેવો તેવો ચમત્કાર ગણાય નહિ.

જ્યારે આકડાનું રૂ અત્યંત ગરમ અને મુજનું રૂ અત્યંત ઠંડુ છે, ત્યારે સેંમળાનું રૂ સમશીતોષ્ણ એટલે બહુ ઉષ્ણ પણ નહિ અને બહુ શીતળ પણ નહિ પરંતુ મધ્યમ પ્રકારનું છે. એ રૂનાં પણ ગાદલાં, ગોદડાં, તકીયા, ઓશીકાં વિગેરે બની શકે છે અને નાજુક પ્રકૃતિનાં મનુષ્યો કે જેઓને આકડાનું રૂ માફક આવતું નથી તેઓનાં દરદો નાબુદ કરવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે. વળી આ રૂમાંથી કપડું બનાવીને જો તે કપડાને હમેંશાં પેડુ, કમર અને ગર્ભાશયના ભાગ ઉપર વીંટાયેલું રહે તેવી રીતે પહેરી રાખવામાં આવે છે તો સ્ત્રીઓનું શ્વેત તેમજ રક્ત પ્રદરનું દરદ ગમે તેવું હઠીલું હોય તોપણ નાબુદ થાય છે.

પાન નામનું ઘાસ કે જે મીઠા પાણીમાં ઉગે છે અને આઠથી ૧૦ ફીટ જેટલું ઉંચું વધે છે તથા જેનાં પાંદડાં પણ છોડવા જેટલાં લાંબાં હોય છે તે ઘાસ ઉપર જે બાજરીઆ જેવાં ડુંડાં આવે છે તેની અંદરથી પણ એક જાતનું રૂ નીકળે છે. એ રૂને તેલથી ભીંજવીને અથવા તો તેની રાખ કરીને તેલ સાથે કાલવીને જખમમાં ભરવામાં આવે છે તો ઘણા થોડા સમયમાંજ ઘા રૂઝાઈ જાય છે. આ રૂ અત્યંત શીતળ છે અને તેથી એના ઉપયોગથી

જખમની બળત્રા વિગેરે તરત શાન્ત થાય છે. પાનમાં આવો ઉત્તમ ગુણુ રહેલો હોવાથી તે "ઘા બાજરીયા" કે "ઘા કુંડી" ના નામથી પણુ ઓળખાય છે.

ચમાર દુધેલીના વેલાઓ કે જે નાગલી દુધેલીના નામે પણુ ઓળખાતા હોઇ સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે તે વેલાઓ ઉપર જે ડોડવાં જેવાં ફળો આવે છે તેમાંથી પણુ એક જાતનું રૂ નીકળે છે. એ રૂની રાખ બનાવી તેલમાં મેળવીને ચોપડવાથી ઢોરને પડેલાં ભાઠાં તથા ચાંદાં, ચાંદીઓ તત્કાળ મટી જાય છે. આ રીતે કેટલીએક જાતનાં રૂ જખમની અંદર ભરવાના કામમાં આવે છે, કેટલીએક જાતનાં રૂને બાળી તેની રાખ જખમ કે વ્રણુ ઉપર લગાડવાથી તાત્કાલિક ફાયદો થાય છે, કેટલીએક જાતનાં રૂનાં કપડાં બનાવી દરદવાળા ભાગ ઉપર બાંધવાથી જે, તે રોગની શાન્તિ થાય છે અને કેટલીએક જાતનાં રૂ ભરેલાં ગોદડાં બનાવી તેઓને ઓઢવા પાથરવાના ઉપયોગમાં લેવાથી અનેક રોગોમાં ફાયદો થાય છે એ વાતમાં તો કશો સંશય નથી, પરંતુ એ ઉપરાંત વળી કેટલીએક જાતનાં એવાં પણુ રૂ પેદા થાય છે કે જેઓનો સ્વતંત્ર રીતે અથવા તો કોઇ ચોક્કસ ઔષધિ સાથે સંયોગ કરીને ઉપયોગ કરવાથી અનેક અલૌકિક કૃત્યો કરી શકાય છે. આવી જાતના સ્વતંત્ર અથવા તો કોઇ અમુક વનસ્પતિના સંસ્કારવડે તૈયાર કરવામાં આવેલા ખાસ રૂ વડે બનતા પ્રયોગોનો અમે પુરતો અનુભવ લીધો નથી, તેથી તેઓ સંબંધિ ચોક્કસ અભિપ્રાય આપી શકાય તેમ નથી, અથવા તો સંપૂર્ણ રીતે વિવેચન થઇ શકે એમ પણુ નથી અને તેથી વાંચકવૃન્દની જાણુ માટે માત્ર એવા થોડાએક પ્રયોગો-

નું અત્રે દિગ્દર્શન કરાવી આ વિષયને પુરો કરીએ છીએ. "મહા-મોહન" નામે તંત્ર ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કેઃ—

कटु तुम्बी बीज तैलं ज्वालयेत्पटवर्त्तिकाम् ॥
कज्जल चांजयेन्नेत्रे मोहनं सर्वतो जगत् ॥

કડવી તુંબડીનાં બીયાંનું તેલ કાઢી એક કોડીયામાં ભરી તેમાં કપાસના રૂના કપડામાંથી બનાવેલી દીવેટ મૂકી દીવો સળગાવી કાજળ પાડવું. એ કાજળ આંખમાં આંજવાનો મહાવરો રાખવાથી આંખનું તેજ એવું વિલક્ષણ પ્રભાવવાળું થાય છે કે આ જગત્‌ના જે, જે પ્રાણી ઉપર દૃષ્ટિ પડે છે તે, તે પ્રાણી તત્કાળ મોહ પામે છે, અર્થાત્ વશીભૂત થાય છે.

"અદ્‌ભુત ઉચ્ચાટન શાસ્ત્ર" માં જણાવવામાં આવ્યું છે કેઃ—

रोहिष तृण पुष्पाणि वर्तिमध्येनिवेशयेत् ॥
तद्दीप दर्शनादेव क्षिप्रं नश्यतिमत्कुणाः ॥

રોહ નામનું ઘાસ કે જેમાંથી આજકાલ રોશેલ નામનું તેલ તૈયાર કરવામાં આવે છે તે ઘાસનાં ફુલોને રૂની દીવેટની અંદર ઘાલી પછી તે દીવેટવડે દીવો સળગાવવાથી તેની ગંધના લીધે મકાનની અંદર રહેલા બધા માકણુ જલદી નાશી જાય છે.

તંત્ર વિદ્યાપારંગત ધુરંધર વિદ્વાન સિદ્ધનાગાર્જુન જણાવે છે કેઃ—

नर तैलं नरकपाले श्वेतांबर वर्तितःक्षपायाम् ॥
क्षोणिरुहेन्द्रशिखरे समुज्वाल्य कज्जलं कुर्यात् ॥

મનુષ્યમાંથી કાઢવામાં આવેલા તેલને માણસના તુંબલાની ખોપરીમાં ભરી તેમાં મુએલા મનુષ્યના કાંટીઆના વસ્ત્રની દીવેટ મૂકી કૃષ્ણપક્ષની ચૌદશની રાત્રે પિંપળાના ઝાડના ડાળા ઉપર બેસી તેનો દીવો સળગાવી કાજળ પાડવું. એ કાજળનું આંખોમાં અંજન કરવાથી આખું જગત્ વશ થાય છે.

" દત્તાત્રેય તંત્ર " નામે ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કેઃ—

भोमवारे सर्पमुखे क्षिपेत्कार्पास बीजकम् ॥
उद्भवं बीज कार्पास ज्वलयैरंड तैलके ॥
तद्वर्ति ज्वालयेद्रात्रौ सर्पवद्भवति ध्रुवम् ॥
वर्तिशान्तिःप्रकर्त्तव्या महाकौतुकशाम्यति ॥

મંગળવારના દિવસે મુએલા સાપના મ્હોડામાં માટી ભરી તે મ્હોડાને જમીનમાં ડાટી તેમાં કપાસનું બીજ વાવવું, એ બીજ ઉગી નીકળે એટલે તેના છોડને ઉછેરીને મોટો કરતાં જ્યારે તેને ફુલ આવી ઝીંડવાં બેસી તેમાં રૂ તૈયાર થાય ત્યારે એ રૂને વીણી લેઇ રાખી મૂકે. આ રૂની દીવેટ બનાવી એક કોડીયામાં મૂકી તેમાં એરંડીયું તેલ ભરી રાત્રિના વખતે જે ઘરમાં દીવો સળગાવવામાં આવે છે તે ઘરમાં રહેલી સર્વ ચીજો સાપના જેવી દૃષ્ટિએ આવે છે, અર્થાત્ તે સર્વે ચીજોના બદલે કેવળ સાપે સાપજ નજરે પડે છે અને જ્યારે તે દીવેટને કાઢી લેઇ તેના બદલે બીજી સાદી દીવેટ સળગાવવામાં આવે છે ત્યારે આ કૌતુકની શાન્તિ થાય છે.

"નીધિદર્શન મહાવિદ્યા" નામે તંત્ર ગ્રંથમાં લખવામાં આવ્યું છે કેઃ—

अति कृष्णस्य काकस्य जिन्हामांससमाहरेत् ॥
वेष्टयेत् रवीतुलेन वर्तिं तेनैव कारयेत् ॥
अजाघृतेनदीपंच प्रज्वाळयादाच कज्जलम् ॥
अंजिताक्षो नरस्तेन निधि पश्यति भूतळे ॥

અતિશય કાળા કાંગડાની જીભનું માંસ લેઈને તેના ઉપર આકડાના રૂને વીંટાળી એક કોડીયામાં મૂકી તેમાં બકરીનું ઘી ભરી દીવો સળગાવી કાજળ પાડવું. એ કાજળનું આંખમાં અંજન કરવાનો અભ્યાસ રાખવાથી દૃષ્ટિ એટલી બધી સૂક્ષ્મ થાય છે કે જમીનની અંદર ડટાઈ રહેલું ધન નજરે પડે છે.

गृध्राक्षि चूर्ण योगेन कारयेद्यदि पूर्ववत् ॥
तेनैव अंजिताक्षोचनिधि पश्यति पूर्ववत् ॥

કાગડાની જીભના બદલે ગીધની આંખોનું ચૂર્ણ આકડાના રૂમાં મેળવીને ઉપર મુજબ રીતથી કાજળ પાડી તેનું અંજન કરવાનો અભ્યાસ રાખે તોપણ જમીનની અંદર ડટાઈ રહેલું ધન જોઈ શકાય એવી દૃષ્ટિમાં સૂક્ષ્મતા આવે છે.

આ વાતમાં કંઈ સત્યતા રહેલી હોય એમ લાગે છે, કારણ "વૃદ્ધત્રયી" ના નામે ઓળખાતા અત્યંત પ્રતિષ્ઠિત વૈદક ગ્રંથો પૈકી "અષ્ટાંગ હૃદય વાગ્ભટ" નામે સર્વ માન્ય ગ્રંથમાં પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કેઃ—

योगृध्रस्तरुणरवि प्रकाशगल्ल ।
स्तस्यास्यं समय मृतस्य गोशकृद्भिः ॥
निर्दग्धं समघृत मंजनंच पेय्यं ।
योगोऽयं नयनबलं करोतिगार्ध्रम् ॥

તરૂણ સૂર્યના જેવા પ્રકાશિત ગાલોવાળો જે ગીધ પક્ષી હોય તે જ્યારે મરી જાય ત્યારે તેના મ્હોડાને લેઇ ગાયનાં અડાયાં છાંણાંના અગ્નિથી કુટી બાળી રાખ કરવી. એ રાખમાં ઘી અને કાળો સુરમો સરખા ભાગે મેળવીને સારી પેઠે ખરલ કરી આંખોમાં આંજવાનો મહાવરો રાખવાથી ગીધની સમાન દૃષ્ટિનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ મનુષ્યોથી ન દેખી શકાય એવી ચીજોને પણ જેવી રીતે ગીધ જોઇ શકે છે તેવીજ રીતે આ અંજનનો ઉપયોગ કરનારને પણ અદૃશ્ય ચીજો જોવાની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

જો આ વાત સત્ય હોય તો પછી આજે જે ચીજો માત્ર દુરબીન, સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર કે એક્સરેઝની સહાયતાવડેજ જોઇ શકાય છે તે ચીજો કેવળ દૃષ્ટિવડેજ નિરિક્ષણ કરવાની આપણા પૂર્વજોએ શકિત સંપાદન કરી હતી એમ માનવામાં શું ખોટું છે. "સિદ્ધ સાબર ભાષા તંત્ર" માં હજરાયત ભરવાની વિધિમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

શાખા સુકી અધેડાની લાવી, ૨ તેને લપટાવેજી,
ઘૃત કેરા દીપકમાં મૂકી, પ્રીતે તે પ્રજળાવેજી;
સાત વર્ષનું બાળ બોલાવી, સ્નાન તેને કરાવેજી,

શ્વેત વસ્ત્ર પહેરાવી એને, દીપક આગે બેઠાવેજી,
બાળક દૃષ્ટિ દીપક સામી, સ્થિર મને રખાવેજી,
ત્રણુ કાળની ગુપ્ત વાતજે, પ્રગટ તે દર્શાવેજી.

આ સિવાય બીજા પણુ અનેક પ્રયોગો તંત્ર ગ્રંથોમાં મળી આવે છે, પરંતુ એવા અનુભવ સિવાયના અનેક પ્રયોગોનો આ પુસ્તક કે જે ખાસ અનુભવિક માહીતિથી ભરપુર વિષયોનું છે તેમાં ઉતારો કરવો એ યોગ્ય ન લાગવાથી લેખિનીને વિરામ આપીએ છીએ, તેમજ વાંચકવૃન્દ પૈકી જે કોઇને આવા પ્રયોગો સબંધિ અનુભવિક વિશેષ માહીતિ હોય તો તે જાહેરમાં મૂકવા પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

લસણુ.

સં. રસોન હિં. લસુન, લહસન બં. લસુન મ. લસુણુ ફા. સીર ઈં. Garlic root. લા. Allium Satinum.

લસણુ એ દરેક ઘરમાં મસાલા તરીકે વપરાતી ચીજ હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપયોગ—ફેફસાંનાં દરદો તથા સાંધા અકડાઇ જવાના રોગ માટે લસણુ એ એક ઉત્તમ ઉપાય છે એવું છેક પ્રાચીન કાળથી આપણા દેશમાં મનાતું આવે છે. પરંતુ અફસોસ ! કે આજ કાલના સુધરેલા ગણાતા સમયનાં મોટાં મોટાં કારખાનાંઓમાં બનતી બહુમુલ્યી દવાઓના દમામ અને ભભકા આગળ મફત મળતા લસ-

ઓનો ભાવ કોઇ પૂછે તેમ નથી. પરંતુ એ બહુમુલ્યી ઔષધો કે જેઓના ગુણોની પુષ્કળ તારીફ આપણા સાંભળવામાં આવે છે, જેઓના પ્રભાવનાં આપણી બુદ્ધિને આંજી નાંખે, આપણા મનને મોહીત કરી નાંખે એવાં લાંબાં, લાંબાં યશોગાન ગાવામાં આવે છે તેઓના પરીણામથી નિરાશ થયા પછી ઈંગ્લાંડનો એમ. ડબલ્યુ–મેકડફી નામનો એક મહાન્ સમર્થ વિદ્વાન્ ડૉકટર હાલમાં જણાવે છે કેઃ—ક્ષય રોગ વિષેની જે ખાસ તપાસ, શોધ ખોળ અને પ્રયોગો અમે ગયા બે વર્ષમાં કર્યા છે તેમાં ૧૦૮૨ ક્ષયના દરદીઓ ઉપર જુદી જુદી જાતના ૫૬ ઉપાયો અજમાવી તેનાં પરીણામોનું બારીક અવલોકન કરી નોંધો રાખવામાં આવી છે, તે બધા ઉપરથી એ સાર નીકળે છે કેઃ—ઉપર બતાવેલા છપ્પન જુદી જુદી જાતના ઉપાયોમાંથી ક્ષયના જંતુઓ અને તેમને લીધે શરીરમાં વિવિધ સ્થળે થતા રોગો ઉપર ખાત્રી પૂર્વક અસર કરનાર ફક્ત બેજ ઔષધો મળી આવ્યાં છે. આ બે ઔષધો પૈકી એક ઔષધ વનસ્પતિ વર્ગનું લસણ છે અને બીજું ખનિજ વર્ગમાંનું હોઇ તેનું નામ પારો છે. હવામાં જલદી વાયુરૂપે ઊડી જઇ શકે તેવું " ઍલીલ સલ્ફાઇડ " નામનું એક જાતનું તેલ લસણમાં રહેલું હોય છે અને એ તેલમાંજ લસણના સર્વે વ્યાધિહર ગુણો સમાએલા છે. આ તેલ પ્રબળ જંતુ નાશક છે અને ક્ષયના જંતુઓની વૃદ્ધિ થતી અટકાવવાનો અતિ અદ્ભુત ગુણ તેમાં રહેલો જણાય છે. શરીરમાં ગયા પછી આ તેલ ઑક્સિજન વાયુ સાથે ભળીને સલ્ફ્યુરસ એસીડ નામના અમ્લ તત્ત્વને ઉત્પન્ન કરે છે અને ફેફસાં, ચામડી, મૂત્રપિંડ તેમજ યકૃત મારફતે બહાર નીકળે છે. શરીરના

કોઈ પણ ભાગ ઉપર આ તેલને લગાડવાથી ત્વચા તેને ચુસી લે છે અને એ રીતે શરીરના ઘણા ઊંડાણના અવયવોમાં તે પ્રવેશી શકે છે. અમારા અનુભવમાં લસણે સારામાં સારાં પરીણામો નિપજાવ્યાં છે અને ક્ષયના જંતુઓ ત્વચા, હાડકાં, ગ્રંથીઓ, ફેફસાં કે શરીરના બીજા કોઈ પણ ગમે તે ભાગમાં ઘર કરીને બેઠા હોય ત્યાંથી નાબુદ કરી તેઓને લીધે થયેલાં દરેક દરદો એક સરખી અકસીર રીતે સારાં કરે છે. ડૉકટર મિંચીન જણાવે છે કેઃ—એક જુવાન માણસના કેસ ઉપરથી લસણના ગુણો તરફ મારૂં ધ્યાન પહેલ વહેલું ખેંચાયું. આ જુવાન કે જેને આખા પગનાં અને પગના પંઝાનાં હાડકાંમાં ક્ષય રોગ લાગુ પડયો હતો તે મારી સલાહ લેવા આવ્યો હતો. આ દરદીને તપાસીને તેનો પગ કપાવી નાંખવાની મેં સલાહ આપી, પરંતુ દરદીએ તેમ કરાવવાની ના પાડી મારી પાસેથી રજા લીધી. ૭ મહીના પછી આજ દરદી તદ્દન તનદુરસ્ત સ્થિતિમાં મને મળ્યો. આશ્ચર્ય પામી મેં એને હકીકત પુછી ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે જે દવા સેંકડો વર્ષો થયાં કંઠ માળ જેવાં દરદોમાં વપરાતી આવી છે, તેજ દવા ફલાણા મનુષ્યે મારા ઉપર વાપરીને મને સાજો કર્યો છે. એ દવા અન્ય કોઇજ નહિ પરંતુ મેંશ, મીઠું અને ખૂબ લસોટીને બારીક લુગદી જેવું બનાવી દીધેલું લસણ એ ત્રણ ચીજો લગભગ સરખા પ્રમાણમાં મેળવી બનાવેલો લેપ હતો. આ ઉપરથી હું તો તરતજ સમજી ગયો કે આ ત્રણ ચીજોમાંથી રોગ મટાડવાનો ગુણ ધરાવનારી ચીજ તો લસણજ હોવું જોઇએ. અને તેથી લસણના ગુણો વિષે જાતી અનુભવ મેળવવા અનેક દરદીઓ ઉપર અજમાવવા માંડયું અને તેમાં મને ઘણીજ અજાયબી ઉપજે એટલી ફતેહ મળી.

લસણુનો આ પ્રકારનો ઉપાય ઇટાલી દેશમાં ઘણોજ, ઘર ગથુ અને લોકપ્રિય છે. ઇટાલી દેશમાં નાનાં, મોટાં, ગરીબ તેમજ તવંગર સર્વે લસણુનો હમેંશાં છુટથી ઉપયોગ કરે છે, તેથી ત્યાં ક્ષયનું પ્રમાણ ઘણુંજ ઓછું છે, પરંતુ તેજ દેશના લોકો કે જેઓ અમેરિકામાં જઇને વસ્યા છે તેમનાં છોકરાં પોતાના બીજા નિશાળના સોબતીઓને લસણની ગંધ કંટાળા ભરી લાગે છે જેથી તેનો જોઇએ તેવો ઉપયોગ કરતાં નથી તેથી તેઓ પૈકી ઘણા ખરા ક્ષયના રોગથી પીડાય છે. લસણુ એ ડુંગળીના વર્ગની વનસ્પતિ છે. જેથી ઉપર જણાવેલું " એલીલ સલ્ફાઇડ " નામનું જે તત્ત્વ લસણમાં રહેલું છે તે ડુંગળીમાં પણ જો કે સમાએલું છે, તોપણ લસણમાં એ તત્ત્વ સૌથી વધારે પ્રમાણમાં રહેલું છે. સાઠ ટીંપાં લસણના રસમાં આશરે બે ટીંપાં જેટલું " એલીલ સલ્ફાઇડ " નામનું તત્ત્વ હોય છે અને એ તત્ત્વજ ક્ષયના જંતુઓનો નાશ કરી જુદા જુદા ભાગના ક્ષયને મટાડે છે.

" એલીલ સલ્ફાઇડ " જેટલી સચોટ રીતે અને સંપૂર્ણપણે મનુષ્યના શરીરમાં પ્રસરી જાય છે તેવી રીતે બીજું કોઇ પણ તત્ત્વ પ્રસરી જતું જણાયેલું નથી. આ વાત મારા સમજાવ્યા સિવાય તમે પોતે પણ સહેલાઇથી સાબીત કરી શકો એમ છે. લસણની થોડીએક કળીઓ વાટીને તેની લુગદી તમારા પગને તળીએ બાંધશો અને પછી માત્ર પંદર, વીશ મિનિટ જવા દેઇને તમારો શ્વાસ સુંઘી જોવાનું બીજા કોઇને કહેશો તો તે તરતજ તમને કહેશે કે તમારા શ્વાસમાં લસણ ગંધાય છે. આ ઉપરથી એ સાબીત થયું

કે લસણમાં રહેલું " એલીલ સલ્ફાઇડ " તમારા પગના તળીયાની ચામડીનાં પડોની અંદર ઊતરી રસ અને રક્ત વાહિની નસોની મારફતે આખા શરીરમાં પ્રસરી છેવટે ફેફસાંમાં થઇ શ્વાસદ્વારા બહાર નીકળે છે. આ રીતે એ તત્ત્વ રસ અને રક્ત મારફતે ફેફસાં, ચામડી, સ્નાયુઓ, યકૃત, મૂત્રપિંડ, હાડકાં વિગેરે શરીરના દરેક નાના, મોટા ભાગોમાં દાખલ થઇ શકે છે અને તેથી લસણનો પુરતા પ્રમાણમાં ઉપયોગ ચાલુ રાખવામાં આવે તો શરીરના ગમે તે ભાગમાં રહેલા " ટયુબરકલ બેસિલી " નામના ક્ષયના જંતુઓનો નાશ થઇ વિવિધ સ્વરૂપે દેખાવ દેતા ક્ષયના ઉપદ્રવો શાન્ત થાય છે.

ક્ષયના જંતુઓના લીધે થતા દરેક પ્રકારના ગંભીર "ટયુબર-કયુલસ" વ્યાધિઓ એટલે કે ફેફસાંના ક્ષયથી માંડીને તે ચામડીના સડા જેવાં વિકટ દરદો સુધીના દરેક રોગ માત્ર લસણના ઉપયો-ગથીજ સારા કર્યાનું ઉપર કહેલા ડોકટરો પોતાના જાતિ અનુભ-વથી જણાવે છે. તેઓ વળી દશ વર્ષના એક એવા છોકરાનો દાખલો વર્ણવે છે કે જેના હાથના હાડકાંને ક્ષયનો રોગ લાગુ પડયો હતો જેના લીધે તેના હાથની તદન ખવાઇ ગયેલી એક આંગળી કાપી નાંખવામાં આવી હતી, એમ છતાં પણ તે હાથની હથેલીમાં ત્રણ ઉંડાં નારાં કે છિદ્ર પડી હમેંશાં પરૂ વહ્યાંજ કરતું હતું. આ દરદ ઉપર બીજા બધા ઉપાયો નિષ્ફળ ગયા પછી લસણની થોડી એક કળીઓ બારીક વાટીને ચરબી સાથે મેળવીને ચોવીસ કલા-કમાં એક વખત તે સડેલા હાથ ઉપર બાંધી દેવામાં આવતી હતી. ચરબી મેળવવાનું ખાસ કારણ એ હતું કે લસણનો રસ એકલો

જો ચામડી ઉપર લગાડયો હોય તો સખ્ત બળતરા કરી ફોલ્લા ઉઠાડે છે અને તેથી તેની દાહક અસર ઓછી કરી ચામડીનું સંરક્ષણ કરવા માટે માખણ, ધોયેલું ઘી, વેસેલાઇન, ચરબી કે સાદા મલમનો ભેગ કરવો પડે છે. આ પદાર્થો કાંતો લસણ ભેગા મેળવી દેવા અગર તો લસણની લુગદી મુકતા પહેલાં દરદવાળા ભાગ ઉપર સારી પેઠે ચોપડવા જોઇએ. આવી રીતે ચરબીની મેળવણી કરવા છતાં પણ શરૂઆતમાં પેલા છોકરાને કેટલીએક બળતરા સહન કરવી પડતી હતી તો પણ તેને જલદી ફાયદો જણાવા લાગ્યો. અને બધા મળીને માત્ર દોઢ મહીના જેટલી મુદતમાં તેનો હાથ સાજો થઇ ગયો.

યુરોપમાં હાલમાં જે ભીષણ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તેના અંગે મનુષ્યોને કાંઇ કાંઇ નવિન અનુભવો મળતા જાય છે, યુદ્ધના અંગે વૈદ્યક સબંધિ જે, જે કંઇ અનુભવો મળ્યા છે અને દીનપ્રતિદીન મળતા જાય છે તેઓ પૈકી હાલમાંજ એક આગેવાન આર્મી સરજ્યનને જાતિ અનુભવથી ખાત્રી થઇ છે કે લસણના રસમાં ચોખ્ખું એટલે વરાળને ઠારીને બનાવેલું પાણી ઘટતા પ્રમાણમાં મેળવીને અમે તેવા ચેપ લાગેલા ઘાને લગાડવાથી એટલે તે પાણી વડે ઘાને ધોવાથી તથા તેમાં ભીંજવેલાં કપડાં ઘા ઉપર બાંધી રાખવાથી ઘામાં સડો ઉત્પન્ન કરનારા ચેપી રોગી જંતુઓનો નાશ થઇ બહુજ જલદી અને સારી રીતે ઘા રૂઝાઇ જાય છે. ગમે તેવા મોટા કે ગુંચવણ ભરેલા ઘા પડેલા હોય તો પણ લસણનો રસ અને પાણી રામબાણની માફક અકસીર નીવડે છે. પોતાના બહોળા જાતિ અનુભવની આ વાત ઉક્ત લશ્કરી સરજ્યને યુરોપનાં સર્વે રણક્ષેત્રમાં

ફેલાવી દીધી છે, અને તે દરેક સ્થળોએ આ સોધો અને સાદો ઉ-પાય બીજી મોંઘી દવાનું સ્થાન લેવા લાગ્યો છે. આ સરજ્યન પોતે નમ્રતાપૂર્વક કબુલ કરે છે કેઃ—આ શોધ મારી પોતાની નથી, પરંતુ એક ફ્રેન્ચ ખેડુતની સ્ત્રી ઘણા એક ઘાએલ થયેલા યોદ્ધાઓ-ના ઘા આ ઉપાયથી અજાયબી ભરી રીતે મટાડતી મારા જોવામાં આવી હતી જેથી આ ઔષધિનો અનેક દરદીઓ ઉપર અનુભવ લેઇ જોતાં મારી પણ તે વિષે સંપૂર્ણ ખાત્રી થવાથી દુનિયાના હિતની ખાતર જાહેર કરૂંછું.

લસણ જેવી અલ્પ મૂલ્યે મળતી ચીજમાં આવા અમૂલ્ય ગુણો સમાએલા છે એવું પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનોને આજકાલ સમજાયાથી જ્યારે તેઓ તેના વડે અનહદ લાભ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે આપણા પૂર્વજોએ છેક પ્રાચીનકાળથી તેના આવા ગુણોનાં યશોગાન કર્યાં છતાં પણ તેના પ્રત્યે બે દરકાર બની વિદેશી યોજોના મોહમાં પ-ડીએ છીએ એ વાત કેવળ આપણા દુર્ભાગ્યનુંજ સૂચન કરે છે.

રૂદ્રવંતી.

સં રૂદ્રવંતી, ચણપત્રી, સ્રવતોયા, હિં. રૂદંતી મં. રાનહરભરા અરહી ગુ. પડીયો, પલિયો, કચ્છી. ઊંણુ, ગુંણુ લા Cressa Cretica.

વિવરણ—રૂદ્રવંતીએ દિવ્યૌષધિઓના વર્ગની એક દુષ્પ્રાપ્ય તથા અચિંત્ય શક્તિવાળી મહૌષધિ છે. એના છોડવા ના થી દોઢ ફુટ જેટલા લાંબા વધે છે. એ છોડવાઓ કોઇ કોઇવાર થોડા

ઉંચા પણ વધે છે, પરંતુ ઘણું કરીને તો જમીન ઉપર છાતળાંની માફક પથરાયેલાજ હોય છે. એના ઉપર શાખાઓ ઘણી ગીચો ગીચ આવેલી હોય છે અને તે નીચેથી ઉપરની બાજુ તરફ ન્હાની થતી નીકળેલી હોય છે જેથી એ શાખાઓની રૂપરેખા ત્રિકોણ થઇ રહેલી હોય છે. એનાં પાંદડાં ઝીણાં એટલે લગભગ ૦ા ઈંચથી કંઇક લાંબાં અને તેથી કંઇક ઓછાં પહોળાં હોય છે અને બન્ને સપાટી ઉપર ધોળા, નરમ અને લાંબા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે, જેથી તેઓ ધોળાશ લેતા લીલા રંગના દેખાય છે. એ પાંદડાં જરા જાડાં હોય છે. તેમાંથી એક જાતનો પ્રવાહી ઝર્યાં કરે છે. પાનની વાસ જરા ઉગ્ર અને સ્વાદ ચીકાશ લેતો તૂરો અને જરા ખારો હોય છે. ફુલો શાખાઓના છેડે ન્હાની ગુચ્છી અથવા કલંગીની માફક આવેલાં હોય છે જે ધોળા કે ફીકા ગુલાબી રંગનાં હોય છે અને ફળો ગોળાઇ લેતાં સૂક્ષ્મ હોઇ તેમાં બારીક દાણા જેવાં બે, ચાર બીયાં હોય છે. એના આખા છોડવા ઉપર ધોળા, ચળકતા જરા લાંબા વાળની રૂંછાળ હોય છે જેથી આખો છોડવો ધોળાશ લેતો લીલો દેખાય છે. આ વનસ્પતિ ઘણા ભાગે ખારવાળી જમીનમાં શિયાળે વિશેષ જોવામાં આવે છે. એના ઉપર ઝાકળ પડે છે ત્યારે સૂક્ષ્મ મોતી જેવાં બિન્દુઓથી આચ્છાદિત થઇ જાય છે અને પછી તે પાણી ટપકીને નીચેની જમીન ઉપર પડે છે. જે ખારાશ વાળી હોવાથી ભીની થઇ રહે છે. એ રીતે તેના ઉપરથી ટપકતું જળ જાણે તે વનસ્પતિ રૂદન કરતી હોયને તેવું દેખાય છે, જેથી સંસ્કૃત ભાષામાં તેને રૂદંતી અથવા તો સંવંતી અને વળી છેટેથી જોતાં ચણાના છોડવા જેવી માલમ પડતી હોવાથી ચણપત્રી નામ આપવામાં આવ્યું છે.

**गुणदोष—रुदन्ती कटु तिक्तोष्णा क्षय कृमि विनाशिनी ॥
रक्तपित्त कफ श्वास मेहहारी रसायनी ॥**

રૂદ્રવંતી તીખી, કડવી, ગરમ, ક્ષય, કૃમિ, રક્તપિત્ત, કફ, શ્વાસ અને પ્રમેહનો નાશ કરનારી તથા રસાયન સમાન ગુણ આપનારી એટલે વૃદ્ધાવસ્થા તથા રોગનો નાશ કરનારી છે.

રાજનિઘંટુ.

ઉપયોગ—એના છોડને મૂળ સુદ્ધાં ઉખેડી લાવી સૂકવી ચૂર્ણ કરી ૦। થી એક તોલાના પ્રમાણમાં લેઇ મધ સાથે ચાટવાથી કફની ખાંસી અને શ્વાસ દુર થાય છે. એજ ચૂર્ણને દુધમાં નાંખીને પીવાથી સ્ત્રીઓના સ્તનમાં દુધનો વધારો થાય છે. નાક વાટે લોહી પડતા રક્તપિત્તના દરદમાં તેના છોડને પાણી સાથે ઉકાળીને તેની બાફ નાકમાં આપવામાં આવે છે. વળી એના ચૂર્ણમાં સરખા ભાગે વાવડિંગની માજોનું ચૂર્ણ મેળવીને ખાવાથી, સુંઘવાથી તેમજ અંગે ચોપડવાથી શરીરમાં રહેલાં ઝેરી જંતુઓનો નાશ થાય છે.

રૂદ્રવંતી એક તોલો અને કાળાં મરીઆં બે વલ સાથે મેળવીને પીવાથી બગડેલું લોહી સ્વચ્છ થાય છે. વળી એક શેર દુધ, એક શેર પાણી, અઢી તોલા ઘી અને બે તોલા મધ એ બધું ભેગું કરીને ઉકાળતાં પાણીનો ભાગ બળી જઇને દુધ માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેઈ તેમાં એક તોલો રૂદ્રવંતીનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવું. એમ ૪૯ દીવસ આ ઔષધ લેવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રમેહો શાન્ત થાય છે.

વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં તો તેના આ મુજબ ગુણો બતાવેલા છે. પરંતુ જડીબુટ્ટીઓનું જ્ઞાન ધરાવનારા સંત મહાત્માઓ જણાવે છે કે એના રસ સાથે પારાની ગોળી બનાવી શકાય છે અને વળી તાંબાની સફેદ ભસ્મ થાય છે, અને તે બનાવવાની કૃતિ એવી છે કેઃ-

રૂદ્રવંતીના રસમાં પારાને ત્રણ દિવસ સુધી ઘુંટીને ગોળી બનાવવી. પછી એ ગોળાને રૂદ્રવંતીના છોડને વાટીને બનાવેલી લુગદીમાં ઘાલી તે લુગદીને એક સરાવલામાં મૂકી તેના ઉપર બીજું સરાવલું ઊંધુ ઢાંકી તે શરાવલા ઉપર કાપડ માટી કરી પછી જમીનમાં એકવીંત, લાંબો, પહોળો અને ઊંડો ખાડો ખોદી તે ખાડાને અડાયાં છાણાથી અડધો ભરી તેમાં પેલો સરાવલાંનો સંપુટ મૂકી તેના ઉપર બીજાં છાણાં ખાડાની ટોચ સુધી ભરી અગ્નિ સળગાવવો, અને જ્યારે અગ્નિ શાન્ત થાય ત્યારે સંપૂટને ખાડામાંથી કાઢી લેવું જેથી પારાની કઠીણ ગોળી તૈયાર થઇ જાય છે. આ ગોળીને જો ભાગી નાંખીને ફરીથી રૂદ્રવંતીના રસમાં ઘુંટીને ઉપર મુજબ અગ્નિ આપવામાં આવે તો તેની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે. પરંતુ એ પ્રમાણે ફરી ફરીને ત્રણ વખત ઘુંટીને તે દરેક વખત અગ્નિ આપવો જોઇએ.

આ ભસ્મ અનેક દરદોનો નાશ કરે છે. એ સિવાય વળી તેના સંયોગથી તાંબા કે રૂપાનું સોનું થાય છે એમ કહેવાય છે. આ કામ માટે સોળ તોલા તાંબા કે રૂપાને ગાળીને તેના રસમાં એક તોલો ભસ્મ ઉમેરવી જોઇએ એમ સંભળાય છે.

પારાની ગોળી તૈયાર કરતી વખતે અગ્નિ આપવાનો એક

બીજો પણ એવો વિધિ કહેવામાં આવે છે કેઃ—રૂદ્રવંતીના રસમાં પારાને ત્રણ દિવસ ઘુંટી ગોળી બાંધી રૂદ્રવંતીના પંચાંગની લુગદીમાં ઘાલી સરાવલાંના સંપુટમાં મૂકી તેના ઉપર કપડ માટી કર્યાં પછી એક વીંતનો ઊંડો ખાડો ખોદી તેમાં છાણા ભર્યા સિવાય એ સંપુટ મૂકી તેના ઉપર ખાડાની ટોચ સુધી રેતી ભરી પછી તે રેતી ઉપર એકાદ, બે ટોપલીઓ અડાયાં છાણાં નાંખી બે ઘડીનો અગ્નિ આપવો જેથી ગોળી તૈયાર થશે.

તામ્ર ભસ્મ બનાવવા માટેનો વિધ એવો છે કેઃ—ચોખ્ખા તાંબાનાં પાતળાં પત્રાં બનાવી તેને અગ્નિમાં નાંખીને લાલચોળ થઇ જાય એવાં ગરમ કરીને રૂદ્રવંતીના રસમાં બુઝવવાં, એમ વારંવાર ગરમ કરીને એકવીશ વખત તે રસમાં બુઝાવવાં, અને પછી એ પતરાંને રૂદ્રવંતીના પંચાંગને વાટીને કરેલી લુગદીમાં રાખીને તેના ઉપર કાપડ માટી કરીને એક ગજ લાંબા, પહોળા તથા એટલાજ ઊંડા ખાડામાં અર્ધ સુધી અડાયાં છાણાં ભરીને એ કાપડ માટી કરેલી લુગદી મુકી તેના ઉપર ખાડાની ટોચ સુધી બીજાં છાણાં ભરીને અગ્નિ આપવાથી તાંબાની ઉત્તમ સફેદ ભસ્મ થાય છે.

વજ.

સં. વચા, ઊગ્રા હિં. વચ, ખુરાસાની વચ, સફેદ વચ, મ. વેખંડ, પાંઢરે વજ ગુ. વજ, ઘોડાવજ ક. ભદ્રુલવુંજ ઇં. Sweet Flagroot. લા. Acorus calamus.

વિવરણ—એના છોડવા નાના થતા હોઇને તે ભીનાશવાળી જગ્યામાં બારે માસ થાય છે. બ્રહ્મદેશ, મણીપુર તેમજ આસામ તરફ એની ઉત્પત્તિ થાય છે તો પણ આપણા બજારોમાં ગાંધી-ઓના ત્યાં જયારે જોઇએ ત્યારે તેનાં મુળ કે જે ઘોડાવજના નામે ઓળખાય છે તે પુષ્કળ જથામાં મળી શકે છે. વળી એની એક જાત ઇરાન તરફથી પણ આ દેશમાં આવે છે જે ખોરાસાની અથવા તો ધોળી વજના નામે ઓળખાય છે. પરંતુ ઔષધના કામમાં તો ઘણા ભાગે ઘોડાવજનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ધર્મ અને ઉપયોગ—છેક પ્રાચીન સમયથીજ આ ઔષધિનો દેશી તેમજ યુનાની વૈદ્યકમાં ઉપયોગ થતો ચાલ્યો આવે છે. આર્યવૈદ્યોએ એનાં મુળીયાંને કડવાં, ઉષ્ણ અને અગ્નિનું દીપન કરનારાં જણાવ્યાં છે. વળી તે કફ અને વાયુને જુદા કરવામાં તેમજ ઉલટી કરાવવામાં ઉપયોગી છે, પેટના આફરામાં તેમજ શૂળમાં બહુ ફાયદો કરે છે, ઝાડા અને પેશાબને શુદ્ધ કરીને તેની વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં અસરકારક છે, વાણીને સ્વચ્છ કરનાર અને બુદ્ધિ આપનાર છે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. હીસ્ટીરીયા, વાઇ અને ઉન્માદના માટે તે એક ઉત્તમ દવા છે અને કંઠની અંદર રહેલો કફ દુર કરી શ્વાસ નળીને ચોખ્ખી બનાવવામાં અજબ રીતે કામ કરે છે એવો અનુભવ આવ્યાનું પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું છે.

ઘોડાવજને નાના પ્રમાણમાં એટલે દશથી વીશ ઘડી ભારે સેવાથી દમને બેસાડી દેછે. આ કામ એનું ચૂર્ણ માટે પ્રથમ ૧૦ થી ૨૦ ગ્રેન જેટલું આપીને ત્યાર પછી દર બે, ત્રણ કલાકે દશ, દશ ગ્રેન

આપવાથી ઉત્તમ અસર થાય છે. જો તે વધારે પ્રમાણુમાં એટલે ૩૦ થી ૬૦ ઘઊંભારની માત્રામાં લેવામાં આવે છે તો તરત ઊલટી કરાવે છે અને તેથી જ્યારે બાળકને અથવા તો વૃદ્ધ પુરૂષને છાતીમાં કફનું જોર વધારે થાય છે છતાં તેઓ અશક્ત હોવાથી જોરથી કફને બહાર કાઢી શકતાં નથી અને અત્યંત અમુઝાય છે ત્યારે ઉપલા પ્રમાણુમાં વજને આપવાથી સહેલાઇથી કફ નીકળી જઇ આરામ થાય છે. જો શરદીથી ગળામાં સોજો આવ્યો હોય તો એક પાઇની વજ લાવી બાંડી ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ફકત દશ ઘઊં ભાર જેટલો ભૂકો દુધમાં નાખીને પીવામાં આવે તો તરત સોજો નરમ પડે છે અને તેની સાથે ગળામાં પડતી ખરેરી પણ દુર થાય છે, કેમકે વજમાં સુકાઇ જતા ગળામાં અમી ઉત્પન્ન કરવાનો ખાસ ગુણુ રહેલો છે. શરદીની ખાંસી થઇ હોય તો જેઠીમધ અને વજ એ બે ચીજો સરખા ભાગે લેઇ બાંડી ચૂર્ણ કરી તેમાંથી વીશથી ત્રીશ ઘઉંભાર જેટલું ચૂર્ણ લેઇ સવાર, સાંઝ મધ સાથે મેળવીને ચાટયું હોય તો તેજ ઘડીએ ચમત્કારીક ગુણુ માલમ પડે છે અર્થાત્ ખાંસીના માટે વિદેશથી આવતી ભારે કિંમતની "કફ લોઝેંજીસ" નામની જે ટીકડીઓ બજારમાં વેચાય છે તેની બરાબર આ દવા કામ કરે છે. છતાં તે માત્ર એક પાઇના ખર્ચે તૈયાર થઇ શકે છે અને વળી બે, ત્રણુ, દિવસ ચાલી શકે છે. વાઇ, હીસ્ટીરીયા અને ઉન્માદના દરદમાં જો યોગ્ય વિધિથી વજનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તો ગમે તેવું વિકટ દરદ પણુ શાન્ત થાય છે. ચીનનો ચીકુ કાઊ નામનો પ્રખ્યાત તબીબ હીસ્ટીરીઆના દરદ ઉપર વજનો યથા યોગ્ય વિધિથી ઉપયોગ કરતો

હતો જેથી તેના હાથે તે દરદના અનેક દરદીઓ સારા થતા હતા.

આ ઔષધિના આવા ઉત્તમ ગુણોની માત્ર વૈદ્યોનેજ નહિ પરંતુ દેશી વિદેશી ડૉકટરોને પણ સંપૂર્ણ ખાત્રી થયેલી છે અને તેથી તેઓએ પણ તેના સબંધમાં પુષ્કળ પ્રસંશા કરેલી છે.

રત્નાગીરીના સરજયન એચ. મેકમેલન જણાવે છે કે:- બચ્ચાંને શરદી થઇ આવે છે ત્યારે પાણીમાં અથવા તો સ્પીરીટમાં મેળવીને આ ઔષધ છાતી ઉપર લગાડવામાં આવે છે. વળી સર્પને આ ઔષધિનો વાસ અનુકુળ નહિ પડતાં તેના વાસથી તેના ઉપર ઘેનની અસર થાય છે. જેથી અહીંના લોકો ઘરની આસપાસ તેનું વાવેતર કરે છે અને સાપ પકડવાનો ધંધો કરનારા વાદી લોકો હમેશાં તેનાં મુળીયાં ચાવે છે.

આ વાત કંઇ નવિન નથી, પરંતુ " ગારૂડી વિદ્યા " નામના એક પ્રાચીન ગ્રંથમાં પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

रामठ वचाघृष्ठा कर बाहुमलेपनात् ॥
घटसर्पो तदा ग्राह्यो न दशंती कदाचन ॥

હીંગ તથા ઘોડાવજ એ બન્નેને સરખા ભાગે લેઇ પાણી સાથે ઘસીને હાથે તેમજ શરીરે ચોપડી પછી છુટા સાપને તો શું પરંતુ ઘડામાં નાંખેલા સાપને પકડે તો પણ કરડી શકતો નથી. જે સાપને મુવા પછી પણ સ્પર્શ કરતાં ભય લાગે છે તે સાપ જીવતા છતાં પણ જે ઔષધિના કેવળ વાસ માત્રથી આવો બેશુદ્ધ થઇ જાય તે ઔષધિનો પ્રભાવ કંઇ જેવો તેવો ગણાય નહિ.

પુનાના સરજન મેજર. આર. એલ. દત્ત. એમ. ડી. જણાવે છે કે:—કફઘ્ન તરીકે વજની વપરાશ બહુજ સાધારણ છે. મેં તેનો બહુ વખત ઉપયોગ કર્યો છે. જેનું ઉત્તમ પરીણામ આવ્યું છે. ઘણી વખત એનો એક કટકો લેઇને હું મોઢામાં રાખતો અને તે પોતાનું કામ "કફ લોજ઼ંજીસ" કરતાં બહુજ સારૂં કરતો.

મદ્રાસના સરજન ખાનબહાદુર મુહદીન શરીફ જણાવે છે કે:—આ દેશમાં માત્ર એજ એવાં વનસ્પતિ દ્રવ્યો છે કે જેઓ નાનામાં નાની માત્રા એટલે ત્રીશ ગ્રેનના વજનથી ઉલટી કરાવવાનો ગુણ ધરાવે છે, એ બે દ્રવ્યો પૈકીનું એક તો આ ઘોડાવજ છે. ઉલટી કરાવવાને માટે ૩૫ ગ્રેનથી વધારે પ્રમાણમાં તેને વાપરવાની કદી પણ જરૂર પડતી નથી અને જો કદી ૪૦ ગ્રેનની માત્રામાં આપવામાં આવે છે તો એટલું બધું તીવ્ર વમન થાય છે કે જે એકદમ બંધ કરી શકાતું નથી. આ ઔષધિ દમના માટે સારી છે તે એવી રીતે કે પહેલાં તે મોટા ડોઝમાં એટલે કે ૧૫ થી ૨૦ ગ્રેનના વજનથી આપી પછી દર બે અને ત્રણ કલાકે ૧૦ ગ્રેન વજનથી કફઘ્ન તરીકે આપવાથી ઘણા ઓછા સમયમાં દમમાંથી મુક્ત કરે છે.

આ ઔષધી વળી શરદીવાળી ખાંસી, હિસ્ટીરીયા, ચસકા અને અમુક સ્થિતિના જુના અજીર્ણના માટે બહુજ ઉપયોગી છે. વળી સતત જ્વરમાં જ્યારે કિવનાઇનથી યોગ્ય આરામ થતો નથી ત્યારે તેની સાથે આ ઔષધ મેળવીને આપવાથી ફત્તેહમંદ પરીણામ આવે છે.

માંગલોરના સરજન ડબ્લ્યુ. એ. લી. જણાવે છે કે:—ઘોડા-વજને બાળીને કરેલા કોલસાઓનો ભૂકો ૧૦ થી ૨૦ ઘઉંભાર એટલો લેઇ પાણી સાથે આપવાથી નેપાળાથી થતી ઝેરી અસરનો અટકાવ કરે છે. કારણ એવું સિદ્ધ થયેલું છે કે નેપાળાના ઝેરનું એ શમન છે.

કચ્છ ભુજના સરજન ડબલ્યુ. બાઇન જણાવે છે કે:—જો એને વાટીને માથા ઉપર લગાડવામાં આવે તો માથામાં થતો દુ-ખાવો તરત બંધ પડે છે, અને જો નાક ઉપર લગાડવામાં આવે તો સળેખમ, શરદી વાળી ખાંસી અને ઇનફ્લ્યુએનઝાને મટાડે છે.

સુરતના ડૉકટર પી. મોતીવાળા જણાવે છે કે:—વાઇ, ઊન્માદમાં વજનું ચૂર્ણ દુધમાં આપવું અને ખોરાકમાં કેવળ દુધ-ભાતજ આપવાં. સખ્ત ઊન્માદ હોય ત્યારે જરા કઠ એટલે ઉપ-લેટનું ચૂર્ણ મેળવીને મધ સાથે આપવું. જો વજની સાથે બ્રાહ્મી કે જેને ભરમી પણ કહે છે તે મેળવીને તેનો ઉપયોગ લાંબી મુદત સુધી એક સરખો કર્યો હોય તો તેનાથી ગમે તેવું દીવાનાપણું દુર થાય છે એટલે કે જે દરદીને એક વખત સાંકળથી બાંધ્યો હોય તે પણ છુટી જાય છે. અમો હીંમતથી કહીએ છીએ કે જેઓ જીર્ણ રોગી હોય; જેઓએ છેવટની આશા છોડી હોય કે આપણો આ રોગ સારો થશે નહિ. તેઓશ્રીને અમારી પ્રાર્થના છે કે તમારાં દરદોના માટે આખરે આર્યવૈદું અજમાવો અને તે તમને નવી જીંદગી બક્ષસે. પશ્ચિમના વૈદકમાં મુંગાપણું, વાઇ, હીસ્ટિરીઆ, દીવાનાપણું, કોઢ, દમ, હાંફણુ વિગેરે કેટલાએક જીર્ણ રોગોને

માટે હજુ સુધી જ્યારે અપૂર્ણતા છે, ત્યારે આર્ય વૈદું તો કંઇ વર્ષોનાં વર્ષો પૂર્વેજ આ બાબતનો નિશ્ચયાત્મક શોધ કરી બેઠેલું છે. પરંતુ નિરાશ થઇ બેઠેલા જીર્ણ દરદીઓએ તે શોધોનું લાંબા સમય સુધી અખંડિત રીતે સેવન કરવું જોઇએ. માત્ર આઠ, દશ દિવસના ઉપયોગથી જોઇએ તેવો ફાયદો થાય તેમ નથી, કેમકે આયુર્વેદિક ઔષધો એકદમ ફાયદો કરતાં નથી, ઘણી ધીમાશથી કરે છે, કારણ તેમાં શરીરને તત્કાળ જાગૃતિમાં લાવવાને વિદેશી ઔષધોની માફક સ્પિરિટ ઉમેરવામાં આવતો નથી, અને જો કદી ઉમેરવામાં આવે તો આ દેશના લોકોને તે જોઇએ તેવો માફક આવે તેમ નથી, કારણ આ દેશની પ્રકૃતિ ગરમ છે, પશ્ચિમના દેશો જેવી શરદ નથી. પરંતુ કમનસીબની વાત છે કે "અભી કે અભી લાવ, ફીર ચાહે અયેસા હોગે." એ કથનાનુસાર આજકાલના લોકોને એવી ચીજો જોઇએ છીએ કે જેનું પરીણામ પાછળથી ગમે તેવું આવે પરંતુ તત્કાળ ફાયદો કરતી હોય.

આસિસ્ટંટ સરજ્યન કૃષ્નામ ટી. મોડીલ્યર જણાવે છે કેઃ—બાળકને ગળું પડે છે તથા તાળવું બેસી જાય છે ત્યારે વજ અને જાયફળ સરખા ભાગે લેઇને દુધમાં ઘસીને તાળવા ઉપર ભરવાથી તેમજ વજ, હરડે દળ અને ઉપલેટ એ ત્રણ ચીજો સરખા ભાગે લેઇને કરેલું ચૂર્ણ એકથી બે વાલ જેટલી માત્રામાં લેઇ દુધ સાથે પાઇ દેવાથી આરામ થાય છે.

વજમાં આવા ઉત્તમ ગુણો રહેલા હોવાથી દેશી વૈદ્યોમાં તેની નીચે મુજબ બનાવટો મુખ્યત્વે કરીને વપરાય છે.

૧. વચા ચૂર્ણ—વજનું વસ્ત્ર ગાળ કરેલું ચૂર્ણ ૧૦થી ૨૦ ચઉંભારની માત્રામાં લેઈ મધ સાથે ચટાડી દેવું અને કેવળ દુધ ભાતનો ખોરાક રાખવો. ઉપયોગ અપસ્માર અને ઉન્માદ ઉપર.

૨. સારસ્વત ચૂર્ણ—ઉપલેટ, આસંધ, સિંધવ, અજમો, જીરૂં, શાહજીરૂં, સુંઠ, મરીઆં, લીંડીપીંપર, કાળીપાઢ અને શંખાવળી એ બધી ચીજો સરખા ભાગે અને તે બધી ચીજોના તોલથી બમણી વજ લેઇ ખાંડી ચૂર્ણ કરી એ ચૂર્ણને બ્રાહ્મીના રસની ત્રણ ભાવનાઓ આપી છાંયે સુકાઈ બાટલીમાં ભરી રાખવું. ઉપયોગ—જ્ઞાનતંતુઓની નબળાઇ, સ્મરણ શક્તિનો નાશ કિંવા કમી થવું, વાણીની જડતા, અને અપસ્માર એટલે વાઇ તથા ઉન્માદ એટલે ઘેલછા ઉપર.

વડ.

સં. વટ હિં. મ. વડ, ગુ. વડ, વલ્લો તા. આસ ફા. ઐશાએબર્દ ઇં. Banyantree લા. Ficus Indicus.

વિવરણ—વડનું ઝાડ સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે જેથી તેનું વર્ણન આપવાની જરૂર નથી.

ગુણદોષ—

वटःशीतोगुरुर्ग्राही कफपित्त व्रणापहः ॥

वर्ण्यो विसर्प दाहघ्नः कषायोयोनिदोषहृत् ॥ भा. प्र. ॥

વડ શીતળ, ભારે, ઝાડાને રોકનાર, કફ, પીત્ત અને ચાંદાને મટાડનાર, કાન્તિને સારો કરનાર, રતવાના રોગનો નાશ કરનાર, બળત્રાને ટાળનાર અને યોનિદોષને હરનાર છે.

ઉપયોગ—દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં તો વડના ઉપર મુજબ ગુણ બતાવેલા છે અને તેથી તેના મુળની છાલને પાણી સાથે ઉકાળીને તે પાણીથી બળત્રાવાળાં ચાંદાં ધોવામાં આવે છે, તેમજ પ્રમેહ અને પ્રદરના રોગમાં પીચકારી મારવામાં ઉપયોગ થાય છે. વળી એ કાઢો ડાયાબીટીસ એટલે જે દરદમાં પેશાબ વારંવાર ઉતરે છે તેમાં પીવાને આપવામાં આવે છે. એની છાલમાંથી જે દુધ નીકળે છે તે સાકર અથવાતો પતાસા સાથે મેળવીને ખાવાથી પ્રમેહ અને પેશાબની ગરમી મટે છે. એનાં પાંદડાંની કોમળ કુંપળોનું ચૂર્ણ કરીને સાકર સાથે મેળવીને લોહી પડતા ઝાડા, મરડા અને સંગ્રહણીના દરદમાં આપવામાં આવે છે.

દેશી વૈદ્યોમાં તો તેનો મુખ્ય ઉપયોગ એ પ્રમાણે છે, પરંતુ જડીબુટ્ટીઓ જાણનારાઓ તો તેને નીચે મુજબ કામમાં લાવે છે.

એક તોલો ચણાની દાળ લેઈને તેને વડના દુધથી પલાળી છાંયે પહોળી કરતાં જ્યારે તે સુકાઇ જાય ત્યારે ફરીથી ઉમરાના દુધથી પલાળી બરાબર સુકવી નાંખી વાટીને ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાં જાવંત્રિ, જાયફળ, એલચી અને કેસર એ દરેક એક, એક આનીભાર અને ॥ વાલ અફીણનું ચૂર્ણ ઉમેરી સારી પેઠે ખરલ કરીને ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી માતાના દુધમાં ઘોળીને બાળકોને પાવાથી જે બાળકને ગળું પડવાથી દિવસે દિવસે ગળી જતું હોય તેને આરામ થાય છે.

ધાતુસ્ત્રાવનું દરદ—સારા, મોટા વડની તાજી છાલ કે જે રંગે પીળાશ પડતી હોય તે લાવીને ખાંડી ખોખરી કરી એક મણ પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઓલ ઉતારી છોડાંને ખૂબ ચોળી મસળીને તે પાણીને ઝીણા કપ-

ડાથી ગાળી લેવું, અને પછી ફરીથી ચુલે ચઢાવી મંદાગ્નિથી તે પાણીને ઉકાળતાં જ્યારે મધ જેવું ઘટ્ટ થવા આવે ત્યારે અગ્નિ તદન ઓછો કરી સારી પેઠે હલાવતા રહેવું. જ્યારે બરાબર અફીણ જેવો ઘન તૈયાર થાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં બહુ ફળી નામની વનસ્પતિનું સાત તોલા ચૂર્ણ નાંખી સારી પેઠે હલાવી એકત્ર કરી પછી તેની ચણીબોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળીઓમાં-થી દરરોજ સવાર, સાંઝ, એક, એક ગોળી ઠંડા પાણી સાથે લેવી અને સાદો ખોરાક રાખવો. ગોળ, તેલ, રીંગણાં, લાલ મરચાં, અથાણાં, વિગેરે ગરમ પદાર્થો ખાવા નહિ તેમજ સોડા વિગેરે ક્ષાર દ્રવ્યો પીવાં નહિ જેથી પેશાબ માર્ગે કિંવા સ્વપ્નામાં જતી ધાતુ બંધ થશે.

આ ઉપાય "અખબાર અલકીમીયા" નામના પુસ્તકમાંથી મળી આવ્યો હતો અને અનુભવ લેતાં અકસીર ગુણદાયક માલમ પડયો છે. જો આ દવામાં બહુ ફળી ઉપરાંત બે વાલ કસ્તુરી, ૦। તોલો સોનાના અને ૦। તોલો રૂપાના વરખ કે ભસ્મ ઉમેર-વામાં આવે છે તો વળી વિશેષ ફાયદો કરે છે. પરંતુ જો આ ચીજો ઉમેરવામાં આવે તો પછી આ દવાનું પ્રમાણ શરૂઆતમાં માત્ર એક રતી જેટલું લેવું અને પછી ધીમે ધીમે વધારતા જઇ એક વાલ સુધી લેવું. તેમજ જેની પિત્ત પ્રકૃતિ હોય તેણે પાણીના બદલે એક તોલા માખણ સાથે ખાવું.

સોમવલ્લી.

સં. સોમવલ્લી, સોમક્ષીરી, સોમ મ. સોમવેળ, રાનશેર વેળ.

૬૪. સોમલતા. ગુ. થોરવેલ, સાંઠીઆવેલ, ચીરોડી. લા. Sarcostemma brevistigma.

વર્ણન—ખરી સોમવલ્લી એ કઇ વનસ્પતિ છે તે સબંધિ હજુ નક્કી થયું નથી. મુંબાઇમાં પારસી ગૃહસ્થો "હોમ" નામની વનસ્પતિ ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં વાપરે છે અને તે ઇરાનથી આવે છે એજ સોમવલ્લી છે એમ કેટલાએક વિદ્વાનો માને છે અને કહે છે કે તે આકડાની જાતની વનસ્પતિ છે. જ્યારે વૈદ્યરાજ રૂઘનાથજી પોતાના નિઘંટ સંગ્રહમાં જણાવે છે કે તેના થોરની જાતના વેલા થાય છે.

આજકાલના વૈદ્યો પોરબંદર તરફ થતી એક જાતની વનસ્પતિ કે જેના વેલા ખરસાણી અર્થાત્ ડાંડલીઆ થોરની ડાળીઓ જેવા થાય છે તેનેજ સોમવલ્લી તરીકે ઓળખે છે. આ વેલાઓનો રંગ ધોળાશ લેતો ફીક્કો લીલો એટલે ભસ્મી રંગનો હોય છે. એની શાખાઓ જરા સખ્ત, ગોળ અને લીસી હોય છે અને તેમાં દુધ જેવો ધોળો પુષ્કળ રસ હોય છે. એમાં ઘણું કરીને પાંદડાં જેવામાં આવતાં નથી, પરંતુ એની કોમળ શાખાઓને સાંધે કદાચ સૂક્ષ્મ પાંદડાં આવતાં હશે તો તે તરત ખરી જતાં હશે.

મહર્ષિ ચરકાચાર્ય જણાવે છે કેઃ—

"सोम नामौषधिराजःपंचदशपर्णःस सोम इवहीयते वर्द्धतेच"।

સોમ નામે સમસ્ત ઔષધિઓના રાજા સ્વરૂપ વનસ્પતિનાં પંદર પાંદડાં હોય છે, જે ચંદ્રમાની કળાઓની માફક ઓછાં થતાં જાય છે તેમજ વધતાં જાય છે.

સુશ્રુત જણાવે છે કેઃ—

सर्वेषामेवसोमानां पत्राणिदशपंचच ॥
तानि शुक्ले च कृष्णेच जायन्तेनिपतन्तिच ॥
एकैकं जायते पत्रं सोमस्याहरहस्तदा ॥
शुक्लस्य पौर्णिमास्यान्तु भवेत् पंचदशच्छदः ॥
क्षीयते पत्रमेकैकं दिवसे दिवसे पुनः ॥
कृष्णपक्षेक्षये चापि वल्लि भवति केवला

સધળી જાતની સોમવલ્લીઓમાં પંદર પાંદડાં હોય છે. અંધારીયામાં સઘળાં પાંદડાં ખરી જાય છે અને અજવાળીયામાં નવાં ફુટતાં જાય છે. દરરોજ એક પાંદડું ખરી જાય છે અગર નવું ફુટે છે અર્થાત્ અજવાળી પડવેના દિવસે પ્રથમ એક પાંદડું નિકળે છે અને પછી દરરોજ એક, એક પાંદડું નવું ફુટતું જઇ પુનેમના દિવસે પંદર પાંદડાં પૂર્ણ થાય છે. આવી રીતે અંધારીયામાં પાછું એક, એક પાંદડું ખરતું જઇ અમાવાસ્યાને દિવસે એક પણ પાંદડા સિવાયની કેવળ વેલીજ માત્ર શેષ રહે છે.

વળી સુશ્રુત કહે છે કેઃ—एक एव खलु भगवान्सोमःस्थान नामा कृति वीर्य्य विशेषैः चतुर्विंशतिधा भिद्यते ॥ સોમવલ્લીની કેવળ એકજ જાત હોવા છતાં પણ ઉત્પત્તિ સ્થાનક, જુદી જુદી આકૃતિ અને ગુણના ભેદોને લઇને ચોવીશ જાતની મનાય છે, અને તેઓ પૈકી કોઇની જડ, કોઇનાં પાંદડાં તો કોઇનો કંદ વિશેષ ઉપયોગી મનાય છે.

રસસાર ગ્રંથમાં લખવામાં આવ્યું છે કેઃ—

सोमवल्लीद्विधायेया श्वेतारक्ता सकन्दका ॥

"સોમવલ્લી બે જાતની સમજવી. ધોળા અને રાતા કંદવાળી". મુંબઇના વૈદ્ય ધન્વંતરિ રામાનુજદાસ આયુર્વેદ પંચાનન કહે છે કે:—અમે સં. ૧૯૫૨ના જેઠ મહીનામાં શ્રી બદ્રીનારાયણજીની યાત્રાએ ગયા હતા, ત્યાંથી સત્યપથ્યનાં દર્શન કરવાને માટે પ્રયાણ કરવામાં આવ્યું. એક પહાડી મનુષ્ય કે જે ત્યાંની વનૌષધિઓથી સારી રીતે માહીતગાર હતો તેને અમે સાથે લીધો હતો. સતપથના ત્રણે કુંડો જોઈને રાત્રિ શ્રીરંગાચાર્યજીની ગુફામાં વ્યતીત કરી સવારના સૂર્ય-કુંડ જવાને નીકળ્યા, પરંતુ બે માઇલ જેટલે દુર જવાની સાથેજ અમે ચારે મનુષ્યો બેશુદ્ધ થઇ ગયા, મોઢામાં ફીણ આવવા લાગ્યાં અને શરીર બરફ જેવું ઠંડુ થઇ ગયું. અમારી આવી સ્થિતિ થયેલી જોઇને સાથે આવેલો પહાડી મનુષ્ય તરતજ નજીકના સ્થળ-માંથી એક વનસ્પતિ ઉપાડી લાવ્યો અને તેનાં પાંદડાંને મસળીને અમારા મહોડામાં તેનો રસ નીચોવ્યો જે ખટમધુરા અત્યંત સ્વા-દિષ્ટ સ્વાદવાળો હતો. આ રસનો જીભને સ્પર્શ થતાની સાથેજ અમે તરત ચેતન થઇ ગયા, ત્યારે તે પહાડી બોલ્યો કે હવે આટ-લેથી આગળ જઇ શકવાની તમારામાં શક્તિ નથી, જેથી પાછા વળો, નહિ તો ફોગટના માર્યા જશો.

પહાડી જે વેલી લાવ્યો હતો તેની લંબાઇ એક હાથભરજ હતી અને આ દિવસ એકાદશીનો હોવાથી તેના ઉપર માત્ર અગ્યાર-જ પાંદડાં હતાં. એ પાંદડાંનો આકાર વડનાં પાંદડાંની માફકજ પરંતુ તેનાથી કંઇક પાતળો અને લાંબો હતો.

આ બધા ઉપરથી સમજાય છે કે આજકાલના વૈદ્યો જેને સોમવલ્લી તરીકે માને છે તે કરતાં ખરી સોમવલ્લી એ કોઇ જૂ-દીજ ઔષધિ છે. અને તેની ઓળખાણનું ખરૂં જ્ઞાન આપણે ગુ-

આવ્યું છે, તોપણ તે એક અજબ ઔષધિ છે, સમસ્ત ભૂમંડળનાં ઔષધોની શિરછત્ર છે, જેથી તેની ઉત્પત્તિ ક્યાં આગળ થાય છે અને જો પ્રાપ્ત થાય તો શું કામમાં આવે છે તે સબંધિ વિવેચન કરીએ.

ઉત્પત્તિ સ્થાન---સોમવલ્લી હિન્દુસ્થાનમાં દરેક સ્થળે થતી નથી. ઋક અને સામવેદમાં તો તેની ઉત્પત્તિનાં મુંજવત પર્વત, કુરૂક્ષેત્રના નીચે આવેલો શર્યનાવત નામનો હૃદ-ધરો, અને આર્જીકીયા નદીના કિનારાનો પ્રદેશ એ સ્થળોજ માત્ર ગણાવેલાં છે. પરંતુ સુશ્રુત કહે છે કે:--

हिमवत्युर्बुदे सह्ये महेन्द्रे मलये तथा
श्रीपर्वत देवगिरौ गिरौदेवसहे तथा ॥
परिपात्रेचविन्ध्येच देवसुन्दे ह्रदे तथा ॥
उत्तरे निवतस्तायाः प्रवृद्धाये महीधराः ॥
पंचतेषामधोमध्ये सिन्धु नामा महानदः ॥
काश्मीरेषु सरोदिव्यं नाम्ना क्षुद्रक मानसम् ॥

હીમાલય પર્વત, આબુ, સહ્યાદ્રિ, મહેન્દ્રાચળ, મલયાચલ અને આ પર્વત ઉપર, દેવગિરિ, દેવસહ, પરિપા, અને વિન્ધ્યાચળ પર્વતમાં તેમજ દેવસુંદ નામે ધરામાં, નિવતસ્તાની ઉત્તર તરફના પહાડોમાં, સિન્ધુ નદીના કિનારે અને કાશ્મીર દેશમાં આવેલા ક્ષુદ્રક માનસ નામના દીવ્ય સરોવર આગળ સોમલતા ઉત્પન્ન થાય છે.

આ ઉપરથી શંકા થશે કે જો આટલા બધા સ્થળોએ સોમલતા ઉત્પન્ન થાય છે તો તે સહેલાઇથી મળી આવતી કેમ નથી. આ શંકાના સમાધાનમાં સુશ્રુત કહે છે કે:—

नताम पश्यन्त्य धर्मिष्टः कृतघ्नाश्चापि मानवाः ॥
भैषज द्वेषि नश्चापि ब्राह्मण द्वेषिनस्तथा ॥

અધર્મી, કૃતઘ્ની, ઔષધોની નિંદા કરનાર તથા બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ કરનારાં મનુષ્યો સોમવલ્લીને દેખી શકતાં નથી.

સોમવલ્લીનો રસ તૈયાર કરી પાન કરવાની રીત—ઋગ્વેદનું નવમું મંડળ કે જે સોમલત્તા સબંધિ વર્ણનથીજ ભરપૂર છે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે કલશ ઉપર ઊનનું વસ્ત્ર ઢાંકીને તે વસ્ત્રની અંદર મધુર રસવાળી સોમવલ્લીને હાથની આંગળીઓવડે વારંવાર મર્દન કરે.

કલશ ઘણું કરીને લોઢા કિંવા સોનાનો હોવો જોઇએ. એ કલશમાં સોમરસ એવી રીતે અંતર્હિત થાય છે કે જેવી રીતે નવ પ્રસુતા ગાય ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે.

હે સોમ ! જ્યારે તમારો દહીં, દુધ વિગેરે ગવ્ય પદાર્થો સાથે મેળાપ થાય છે ત્યારે તે પદાર્થો વિલક્ષણ શબ્દ કરતા કરતા તમારી તરફ આવે છે.

ઔષધિમાંથી છુટો પાડવામાં આવેલો સોમરસ એક ઉત્તમ શ્વેત રંગના જ્યોતિર્મય પદાર્થ જેવો હોય છે.

આ બધાનો સારાંશ એટલોજ છે કે સોમ લતાને લાવીને પ્રથમ તેને પીંપળાના લાકડામાંથી બનાવેલા ખાંડણી, દસ્તાથી ખાંડી ઊનના કપડામાં ઘાલી સોના કે લોઢાના પાત્રમાં તેનો રસ નીચોવી કાઢવો અને પછી તેમાં દુધ, દહીં, ઘી, ગૌમુત્ર કિંવા જળ મેળવીને પીવો. સુશ્રુતે તો સોમલતાના ચોવીશ ભેદો ગણાવ્યા છે અને જુદા જુદા મનોરથોની સિદ્ધિ માટે તે પૈકી કોઇની જડ, કોઇનો

કંદ, અને કોઈનાં કેવળ પાંદડાંનોજ રસ કાઢીને વાપરવો એમ સૂચવ્યું છે.

સોમરસના ગુણો—આજકાલ જે ઔષધિ સોમવલ્લી કિંવા થોરવેલના નામે ઓળખાય છે તેનો તો ચિકિત્સા પ્રણાલીમાં વિશેષ ઉપયોગ થતો જોવામાં આવતો નથી. સુવાવડ પછી સ્ત્રીઓના સાંધા ઝલાઈ જાય તો થોરવેલને પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણીવડે સ્ત્રીને સ્નાન કરાવવામાં આવે છે તેથી અંગ છુટું થઈ જાય છે. આ ઉપાય સઘળે સ્થળે પ્રચલિત નથી માત્ર પોરબંદરની ખારવીઓજ ખાસ કરીને કરે છે. પરંતુ ખરી સોમલતાના ગુણો તો વેદાદિશાસ્ત્રોમાં અત્યંત અલૌકિક રીતે વર્ણવેલા છે.

ઋગ્વેદ કહે છે કે—**जेष्ट मर्त्यमवम् ॥**

આ સૂત્રની સાયનાચાર્ય એવી વ્યાખ્યા કરે છે કેઃ—

सोमपान जन्यो मदो मदांतरवत् मारको न भवतीत्यर्थः ॥

સોમરસ એક પ્રકારનું માદક દ્રવ્ય છે એમાં તો સંદેહ નથી, પરંતુ સોમરસમાં એ વિશેષતા રહેલી છે કે બીજા માદક દ્રવ્યોની માફક તેમાં કોઇપણ પ્રકારનો દોષ રહેલો નથી. જેથી સોમરસનું પાન કરવાથી કોઇપણ જાતનો ઉપદ્રવ ન થતાં અમરપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તે સઘળા મદ્યોમાં શ્રેષ્ટ છે.

સુશ્રુતમાં કહ્યું છે કેઃ–“ **शतशोऽथसहस्त्रश** ” એના રસનું પાન કરવાથી તન, મનની સ્ફુર્તિ, બુદ્ધિ, બળ, વાણી અને આનંદમાં સેંકડો કે હજારો ગણો વધારો થાય છે. વળી ઋગ્વેદમાં જણાવ્યું છે કેઃ– “ **पदवीः कवीनाम्** ”

એના સેવનથી પાંડિત્ય શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્તની સ્થિરતા

થાય છે અને તેથી અતિન્દ્રિય જ્ઞાન એટલે આ લોક તેમજ પરલોકની સમસ્ત બાબતો જાણવાનું સામર્થ્ય આવે છે.

"दुर्वार्तिवान्" એના સેવનથી સર્વે વ્યાધિઓ દુર થાય છે.

"तदातुरस्य भेषजं" મૃત્યુના મુખમાં સપડાઇ ચૂકેલા દરદીના માટે પણ તે ઉત્તમ ઔષધ છે.

કારણઃ—"अपत्य अस्थूर निरा अमीवा" સઘળા પ્રકારના અસાધ્ય અને કઠીણ રોગોને ત દુર કરે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ વિધિ પૂર્વક સેવન કરવાથી અમરપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

अपाम सोममममृता अभूम अगन्मज्योतिरवि दामदेवान् ॥

किंनून मस्मान् कृन वदरातिः किमूधूर्तरमतमर्त्यस्य॥ऋग्वेद॥

હે અમૃત સોમ! અમે તને પાન કરીને અમર થયા. અગમ્ય વિષયો જાણવાને દિવ્ય જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કર્યું. હવે મૃત્યુ જેવા પ્રબળ શત્રુઓ પણ અમને શુ કરી શકે એમ છે. અને મનુષ્યોની ધુર્તતાથી તો ભયજ શાનો!

ભૈરવાગમ તેમજ રસ સાર નામના ગ્રંથમાં લખેલું છે કેઃ—

कृष्णपक्षे प्रगलतिदलं प्रत्यहं त्वेकमेकं ।

शुक्लेप्येवं प्रभवति पुनर्लंबमाना लतास्यात् ॥

तस्याः कन्दः कलयति तरां पौर्णिमास्यां प्रभाते ॥

बद्धा सूतं कनक सहितं देहलोहं विधत्ते ॥

એવી એક લતા છે કે કૃષ્ણ પક્ષમાં દરરોજ તેનું એક, એક પાંદડું ખરી જાય છે, અને શુકલ પક્ષમાં પ્રતિદિન એક, એક, પાંદડું નવિન ફુટે છે, આ લત્તાનો કંદ પુર્ણિમાના પ્રભાતમાં લાવીને તેના રસ વડે સુવર્ણ સાથે પારાની ગોળી બાંધી તેનો ઉપયોગ

કરવાથી શરીરને અજરામરપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને લોઢાનું સોનું થઈ જાય છે.

અમારી રામેશ્વર તરફની યાત્રા વખતે વિશ્વેશ્વરાનંદ નામના એક સિદ્ધ મહાત્મા સાથે સમાગમ થતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે:— એક વખતે મારા દેખતાં એક મહાત્મા સોમવલ્લીનો કંદ લાવ્યા હતા જે નાળીએરના જેવી આકૃતિવાળો હતો. એ કંદનો રસ કાઢીને તે મહાત્મા પી ગયા અને બહારના કામકાજની સઘળી વ્યવસ્થા કરવાનું મને સોંપીને પોતે એક ગુફામાં પેસી ગયા.

ગુફામાં પેઠા બાદ પંદર દિવસ સુધી તેમનું શરીર દિન-પ્રતિદિન ફુલવાજ લાગ્યું અને હાથીની માફક ગોળ મટોળ થઈ ગયું. પછી પંદરમા દિવસે બરાબર મધ્યાન્હના સમયે તેમનું શરીર ફાટીને બે ટુકડા થઇ ગયા અને તેમાંથી બાર વર્ષની ઉમરનું એક તેજસ્વિ બાળક નીકળીને મને છોડીને જંગલમાં પલાયમાન કરી ગયું.

આ બધી હકીકત ઉપરથી સમજાયું હશે કે સોમલતા એ કોઈ અલૌકિકજ વનસ્પતિ છે અને તેના આવા અદ્ભુત ગુણોને લેઇને "ઔષધિરાજ" એ નામ પણ યથાર્થ છે. આજકાલ જો કે તે દુર્મિલ પદાર્થ છે, પરંતુ આ દેશનાં અનેક પહાડી સ્થળોમાં એટલી બધી પેદા થાય છે કે આગળના ઋષિઓ તેના રસનું પાન કરી દિવ્ય જ્ઞાન, દિવ્ય લાભ, મેળવતા હતા. આજે પણ જો તે હાથ આવે તો સમસ્ત વિશ્વમંડળમાં દેશી વૈદ્યકના કંઇ ઔરજ ભાવ પૂછાય એમ છે. માટે આ દિશામાં દરેક વૈદ્ય બંધુઓએ કંઇક વિશેષ પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે.

અમારાં અત્યંત લોકપ્રિય પુસ્તકો.

જંગલની જડીબુટ્ટી—અથવા જડ મૂળી બેઠેલાં હઠીલાં દરદોના રામબાણ ઉપાયો—ભાગ ૧ લો તથા બીજો-કિંમત દરેક ભાગની રૂ. ૦—૮—૦

આકાશવાણી—અથવા સ્વર્ગીય સુખો ભોગવવાની વિદ્યા.૦ ૧૨ ૦

પશુચિકિત્સા—અથવા દર વર્ષે લાખો ઢોરોના પ્રાણ લેનારાં ભયંકર દરદોના અકસીર ઇલાજો કિં. રૂ. ૧—૪—૦

પ્લેગ અથવા મરકી—અને તેના અનુભવ સિદ્ધ ઉપાયો.રૂ.૦—૮—૦

પ્રાચીન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ—અથવા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળની વાતો જાણવાની ઇશ્વરી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની સરળ ક્રિયાઓ રૂ. ૦—૮—૦

અમુલ્ય રત્નહાર—અથવા ધર્મ, કર્મ અને નીતિનું ગુપ્ત રહસ્ય સમજાવનારી જ્ઞાન કથાઓ રૂ. ૦—૩—૬ **દરેક પુસ્તકનું પોસ્ટેજ જુદું.**

આ પુસ્તકોની ઉત્તમતા માટે અમારી જાતેજ કંઇ પણ પ્રશંસા કરીએ તે કરતાં **"પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો તરફથી મળેલા અસંખ્ય અભિપ્રાયોમાંથી માત્ર થોડાએક વાંચી ખાત્રી કરો."**

લોકપ્રિય સાક્ષર વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીઆર લખે છે કેઃ—આપનું "જંગલની જડીબુટ્ટી" નામનું પુસ્તક ઘણુંજ સારૂં છે. તેમાંના પ્રયોગો મને બહુ ગમે છે અને તેથી એના ઘણા ભાગો આપની તરફથી બહાર પડે એમ હું ઇચ્છુંછું. કારણ કે એવા અનુભવિક અને વળી સહેજમાં બની શકે એવા સાદા પ્રયોગોથી ગરીબ લોકોને બહુ લાભ થાય છે અને દેશી વૈદક મૃત સંજીવન થાય છે. "આકાશવાણી" તથા "પશુચિકિત્સા"નાં પુસ્તકો લખવાનો આપનો પ્રયાસ સ્તુતિપાત્ર છે, અને આ રીતે આપ સાહિત્ય અને વૈદકની બહુ સારી સેવા બજાવો છો તે માટે ધન્યવાદ આપુંછું.

ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસીના માલીક વૈદ્ય પંચાનન જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી લખે છે કેઃ—તમારા તરફથી "જંગલની જડીબુટ્ટી"ની ચોપડી મળી છે તે વાંચી હું ખુશી થયો છું. તમે તેમાં જે જે વનસ્પતિઓનું વર્ણન કરેલું છે તે બેશક ઉપયોગી છે અને એ જ્ઞાનના જીજ્ઞાસુઓને ખાસ વાંચવા જેવું છે. તમારો આ પ્રયાસ સ્તુતિપાત્ર છે અને એ પ્રયાસમાં તમો વધારે આગળ વધો અને ફતેહમંદ નીવડો એમ હું ઇચ્છું છું.

કચ્છ–ભુજના વિખ્યાત કવિરાજ જીવરામ અજરામર ગોર લખે છે કેઃ—આપે જડીબુટ્ટીઓનું જે વર્ણન કર્યું છે તે એટલું તો સૂક્ષ્મ, ચોકસ અને અનુભવસિદ્ધ પૂર્ણ છે કે તેમાં વિશેષ જાણવા જેવું રહેતું નથી, અને તેથી માત્ર દેશી વૈદ્ કરનારાઓનેજ નહિ, પરંતુ ઇંગ્રેજીમા પાસ થઈ મોટી મોટી ડીગ્રીઓ ધરાવનારા ડોકટર સાહેબોને પણ આપના ગ્રંથમાંથી ઘણું શીખવાનું મળી શકશે.

દેવગઢ બારીઆના સ્ટેટ કોન્ટ્રાકટર **મી. તુલસીદાસ કુબેરજી** લખે છે કેઃ—"જંગલની જડીબુટ્ટી" નામના પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ અમને મળ્યો છે જે ઘણોજ ઉપયોગી થઇ પડયો છે. અમારો ધંધો કોન્ટ્રાકટરનો હોવાથી વૈદ્ય, ડાકટરની સગવડ નહિ મળે તેવાં જંગલોમાં અમારે કામ કરવાં પડે છે, તેવા સમયમાં આ પુસ્તક ઘણુંજ સહાયકારક થઇ પડે છે. કારણ તમામ દવા સહેલાઇથી મળી શકે છે અને તરત તેનું રામબાણ ગુણકારક પરીણામ આવે છે.

અમદાવાદ ફાઇન સ્પીનિન્ગ એન્ડ વીવિન્ગ મીલના એન્જીનીયર સાહેબ જણાવે છે કેઃ—આપના "જંગલની જડીબુટ્ટી" નામના પુસ્તક માંહેલા પ્રયોગો અખતરા તરીકે નથી પરંતુ અનુભવની એક સ્વતઃ સિદ્ધ મુર્તિ રૂપે છે અને તેમાંથી અસાખ્ય રોગો ઉપર અનેક દવાઓ નીકળી શકે તેમ છે.

"આકાશવાણી" નામના પુસ્તકની ઉત્તમતા વર્ણન કરવાની મારી શકિત નથી, તેમ કીયા શબ્દોની યોજના કરવાથી તેનું પૂર્ણ

ગૌરવ બતાવી શકાય તે પણ સમજાતું નથી; તેથી લાચાર સ્થિતિમાં "પુસ્તક ઉત્તમ છે" એટલું જ કહી મૌન્ય સ્વિકારવા સિવાય છુટકો નથી.

આગોઓલના જાગીરદાર મોહનપુરી રામપુરી લખે છે કેઃ—ગયા વર્ષમાં બળીઆ, અરવાસ અને મરકીના દરદથી જ્યારે સેંકડો ઢોરોનો નાશ થયો હતો ત્યારે આપના "પશુચિકિત્સા" નામના પુસ્તકમાં બતાવેલા સાદા પરંતુ રામબાણ ગુણકારી ઉપાયોનો જેણે ઉપયોગ કર્યો હતો તેના એકપણ ઢોરનું નુકશાન થયું નહોતું.

ડંકપુરથી શ્રીમદ્ ગોસ્વામિ રામચંદ્રાચાર્ય લખે છે કેઃ—આપનું પ્લેગ સબંધિનું પુસ્તક અદ્રીતિય છે. આવાં પુસ્તકો લાખો મનુષ્યોના પ્રાણ બચાવી શકે છે એ વાત ચોકસ છે.

શ્રી વિશ્વેશ્વરાનંદ સ્વામિ હરદ્વારથી જણાવે છે કેઃ—આપનું "પ્રાચીનમહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ" પ્રથમ ભાગ વિશ્વદૃષ્ટિ નામનું પુસ્તક વાંચી હું અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું. જે ગુપ્તમાં ગુપ્ત શક્તિની સહાયતાથી પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓ અનેક પ્રકારની અદ્ભુત ચમત્કારીક મહાન સિદ્ધિઓ સાધ્ય કરતા હતા, તે શક્તિ આજકાલના સમયમાં પણ પ્રાપ્ત કરવાની એવી તો સરળ ક્રિયાઓ આ પુસ્તકમાં બતાવવામાં આવી છે કે જો તેને અનુસરીને અભ્યાસ જારી રાખવામાં આવે તો આજકાલની અધમ સ્થિતિને પાત્ર થયેલુ વિશ્વ પણ થોડાજ સમયમાં અવસ્ય દિવ્ય સ્થલિને પ્રાપ્ત થયા સિવાય રહેજ નહિ.

"અમુલ્ય રત્નહાર" નામના પુસ્તકમાં ધર્મ, કર્મ અને નીતિનું જે મુલમાં ગુપ્ત રહસ્ય સમજાવવામાં આવ્યું છે તેની કિંમત સમસ્ત સૃષ્ટિભરના કોઇ પણ પદાર્થવડે આંકી શકાય તેમ નથી.

સઘળો પત્રવ્યવહાર નીચેના સ્થળે કરવો.

મેનેજર. વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાગામ—વાયા-તલોદ—એ. પી. રેલવે.

ઉપયોગી વિદ્યાકળા ગ્રંથમાળા.

જો કદી તમારે અદ્ભુત ચમત્કારોવાળી જંગલની જડીબુટ્ટીઓ જાણવી હોય, પોતાનું તેમજ પરાયું ભવિષ્ય સમજવું હોય, વગર ઔષધે અસાધ્ય દરદોમાંથી છુટવું હોય, અનેક ઉદ્યોગ કળાઓની માહીતિ મેળવી હજારો રૂ. પેદા કરવા હોય, પ્રાચીન અર્વાચિન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરી દેવસ્વરૂપ બનવું હોય, નિરોગી તન, સુખશાન્તિ ભર્યું દીર્ઘ જીવન, પવિત્ર મન અખુટ ધન પ્રાપ્ત કરી સૃષ્ટી ઉપરજ સ્વર્ગનાં સુખો ભોગવવા ઇચ્છા હોય તો અવશ્ય આ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહક થાઓ.

દરેક નવું વર્ષ એપ્રીલથી શરૂ થઇ માર્ચ આખરે પુર્ણ થાય છે. પરંતુ વર્ષના કોઇ પણ ભાગમાં ગ્રાહક થઇ શકાય છે, કારણ પાછળથી થનારા ગ્રાહકોને પણ તે વર્ષમાં પ્રથમ નિકળી ચુકેલાં પુસ્તકો પુરાં પાડવામાં આવે છે.

વાર્ષિક લવાજમ પોષ્ટેજ સાથે કાચા પુંઠાના રૂ. બે અને પાકા પુંઠાના રૂ. પોણાત્રણ. હિંદુસ્થાન બહારના ગ્રાહકો માટે કાચા પુંઠાના ચાર શિલિંગ અને પાકા પુંઠાના પાંચ શિલિંગ.

પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોના અસંખ્ય અભિપ્રાયોમાંથી માત્ર થોડાક

મહુવા ગૌરક્ષક સભાના આસી. સેક્રેટરી સાહેબ લખે છે

આપની ઊપયોગી વિદ્યાકળા ગ્રંથમાળા દ્વારા બહાર પડતાં પુસ્તકો વાંચી ઘણોજ સંતોષ થયો છે. અત્યારની પ્રજાને આવાં વાંચનની ઘણી જરૂર છે, જેની ખોટ હતી તે આપે પુરી પાડેલ છે. આપનાં પુસ્તકો અમૃતની ગરજ સારે છે. હું ધારૂં છું કે તેની ઓછામાં ઓછી એક પ્રતિ તો ગરીબમાં ગરીબ મનુષ્યના ઘરમાં હોવી જોઇએ.

કવિ કુલભુષણ જીવરામ અજરામર ગોર—લખેછે કે બીજી ગ્રંથમાળાઓ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થતાં નકામાં નોવેલો અને વાર્તાઓનાં પુસ્તકો કરતાં આપનાં પુસ્તકો તેના વાંચકોનો અધોગતિમાંથી ઉદ્ધાર કરે છે એ વાત ચોકસ છે.

સઘળો પત્ર વહેવાર નીચલે સ્થળે કરવો.

મેનેજર વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાગામ—વાયા—તલોદ—એ. પી. રેલવે.